

EESTI NSV

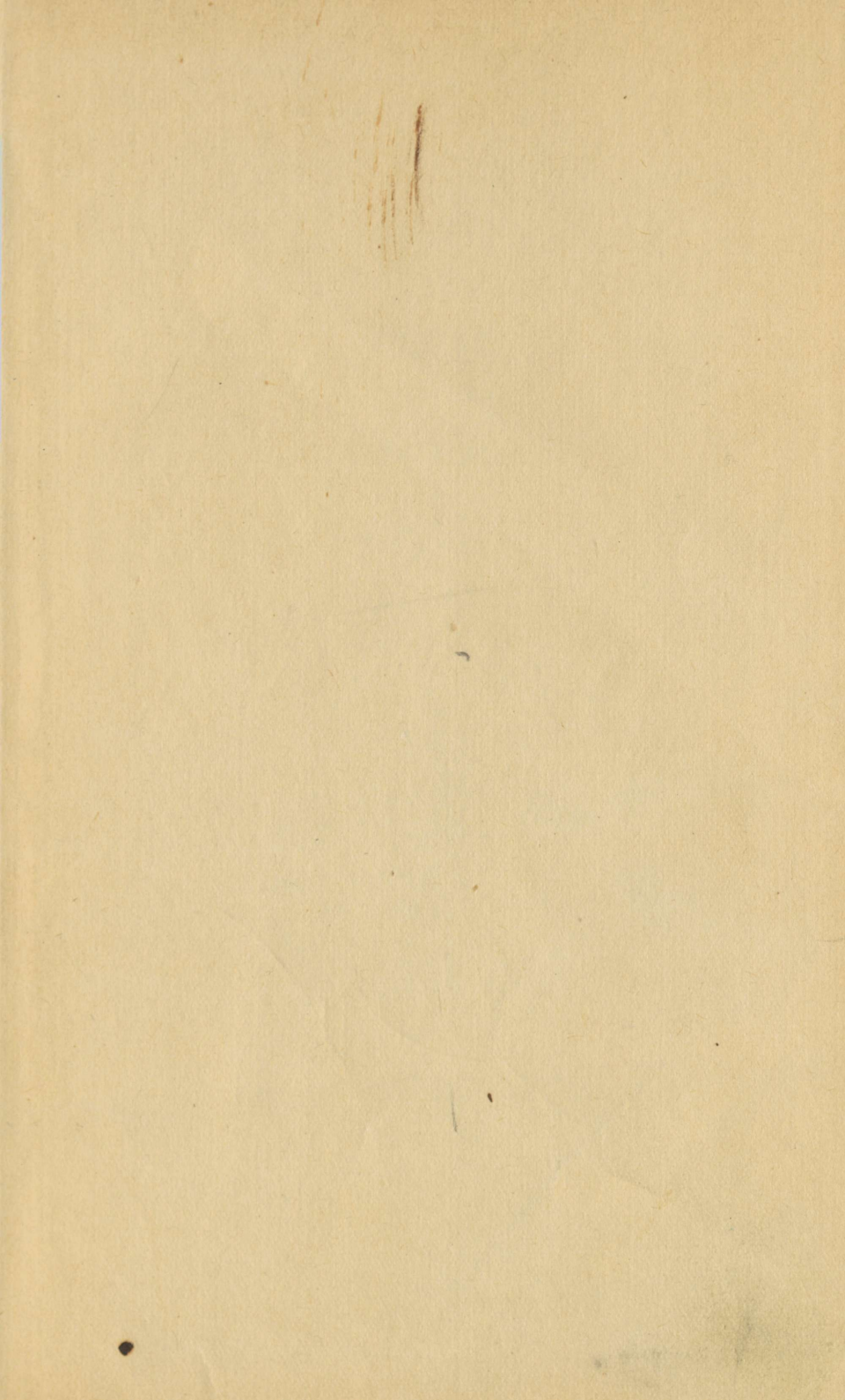
AJALUGU

ÕPIK IX-XI KLASSILE

Eesti Riiklik Kirjastus

Arhi-eks.

2/44740

EESTI NSV AJALUGU

23766

EESTI NSV AJALUGU

KESKKOOLI IX–XI KLASSILE

TOIMETANUD K. SIILIVASK

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1959

Käesolev õpik on koostatud Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri kollektiivi poolt. Koostamisest võtsid osa järgmised autorid: V. Trummal — I ja II ptk., S. Vahtre — III, IV ja V ptk., J. Konks — VI ptk. (§§ 1—4), L. Loone — VI ptk. (§ 5), VII ptk., H. Palamets — VIII ptk., H. Moosberg — IX ptk., K. Siilivask — X, XI, XII (§ 1), XIII ja XIV ptk., E. Plotnik — XII ptk. (§§ 2—4), M. Lõhmus — XV ja XVI ptk. Õpiku kronoloogia on koostanud toimetaja.

Kinnitatud katseõpikuna
Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt
31. detsembril 1958. a.

ИСТОРИЯ ЭССР
Учебник для средней школы
Под редакцией К. Сийливаска
На эстонском языке
Эстонское Государственное Издательство
Таллин. Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja E. Kaarde
Tehniline toimetaja A. Ruutsoo
Korrektor S. Kõiv

Ladumisele antud 29. I 1959. Trükkimisele antud 8. IV 1959. Paber 60×92, 1/16.
Trükipoognaid 15. Arvutuspoognaid 16.07. Trükiarv 20 000. MB-03714. Tellimise
nr. 433. Trükikoda «Ühiselu». Tallinn, Pikk t. 40/42.

Hind rbl. 2.85.

I PEATÜKK

ÜRGKOGUKONDLIK KORD EESTI NSV TERRITOORIUMIL

(VII aastatuhandest e. m. a. kuni
X sajandini m. a. j.).

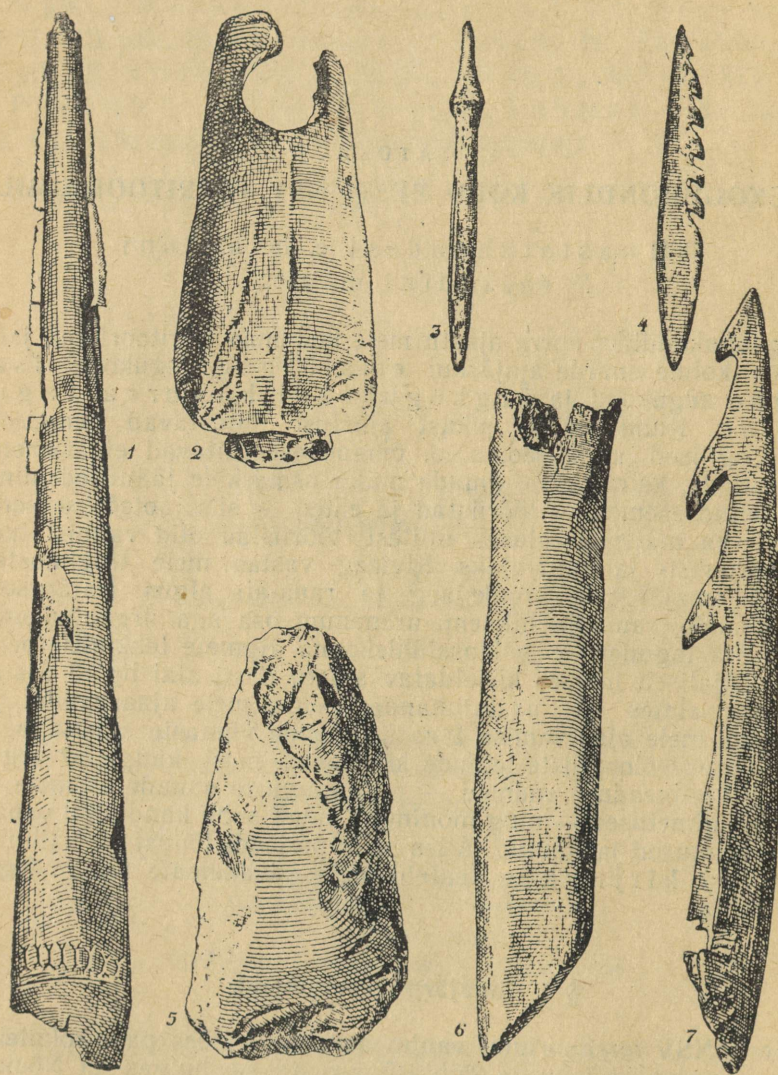
Ürgkogukondliku korra ajastu meie kodumaa territooriumil jaotatakse kolme suurde ajajärku: emajärgne sugukond, isajärgne sugukond ja ürgkogukondliku korra lagunemine. Kuna sellest pikast ajastust jutustavad peamiselt arheoloogilised muistised, s. o. maapõuest leitavad eluasemete, kindlustuste, kalmete ja muude mälestusmärkide jäänused ning neist leitud esemed — tööriistad ja ehted — siis jaotatakse seda ajastut ka materjali alusel, millest tööriistad olid valmistatud, kivi-, pronksi- ja raua-ajaks. Kiviaeg vastas meie tingimustes üldiselt emajärgsele, pronksiaeg ja raua-aja algus isajärgsele sugukonnale, raua-aja hilisem, arenenum osa aga ürgkogukondliku korra lagunemise ja klassiühiskonna algmete tekkimise perioodile. Ajaliselt hõlmas kirjeldatav ajastu Eesti alal ligi 8 aastatuhandet, alates VII aastatuhandest enne meie ajaarvamist ja lõpetades meie ajaarvamise I aastatuhande viimaste sajanditega.

Peale arheoloogiliste leidude kõnelevad neist kaugetest aegadest ka keeleteaduse andmed — mitmesuguste vanade esemete ja nähtuste nimetused — ning mõningad suust suhu kandunud vanad rahvapärимused ja -laulud. Alles selle perioodi lõpust on säilinud ka esimesi kirjalikke teateid meie esivanemate töö ja tegevuse kohta.

§ 1. Emajärgne sugukond.

Eesti NSV territooriumi vanim asustus. Umbes paar-kolmteist tuhat aastat tagasi kattis Põhja-Euroopat, sealhulgas ka Nõukogude Liidu territooriumi põhjaosa ja Eestit, mannerjää. Alles kliima soojenemisel ja jää taandumisel põhja võis siin tekkida taime- ja loomastik ning ilmuda inimene.

Esimesed tõendid inimasustuse tekkimisest Eesti alal pärinevad VII—VI aastatuhandest e. m. a. Umbes samal ajal asustati ka muud Nõukogude Liidu metsavöötme põhjaosad. Esimeste

Kunda kalastus- ja küttemisriistu:

1 — luust teravik, tulekivilaastudega äärtel; 2 — sarvest kirvepea; 3 — luust nooleots; 4 — luust ahing (kiskudega); 5 — tahutud kivikirves; 6 — luust tuuraots; 7 — luust harpuuniots.

algeliste küttide-kalastajate eluasemeist on tuntuim asulakoht Põhja-Eesti rannikul K u n d a soostunud järve keskel asuval saarekesel. Siit on leitud ürginimeste poolt mahajäetud tuleasemeid, nende ümbrusest aga mitmesuguseid luust ja kivist kalastus- ja küttimisriistu, nagu kiskudega ahinguid, lehekujulisi oda- ja nooleotsi. Samasuguseid küttide-kalastajate peatuskohti on teada veel Pärnu jõgikonnast, Emajõe orust Tartu juures ja Narva linna ümbrusest. Narva ligidal asuvast turbarabast leiti peale jahiriistade veel niinekiududest võrgujäänuseid ja võrgukive, mis tõendavad võrgupüügi olemasolu. Nimetatud leiud Eesti alal kuuluvad keskmisse kiviaega, kuna vanema kiviaja muistised siin puuduvad.

Nooremast kiviajast, s. o. umbes IV—II aastatuhandest esineb meil mälestusmärke juba tunduvalt rohkem.

Nendest tunneme Eesti territooriumil asulakohti Pärnu jõe madalikult, Emajõe kallastelt, Võrtsjärve ja Peipsi rannikult, samuti Narva, Jägala ja Kasari jõe alamjooksult. Neist asulakohtadest on leitud tolle aja inimeste algeliste eluhoonete jäänuseid leasemetega. Viimaste ümbruses on tollal maha jäetud kivikirveid ja talbu, tulekivist kõõvitsaid, millega puhastati nahka, vooliti puud; luust

Kammkeraamiline savinõu
Jägalast (Harju raj.).

naaskleid ja nõelu, mille abil valmistati kehakatteid. Leasemete lähedusest leitakse sageli ümarapõhjalisi pajataolisi savianumaid, mille seinad on kaunistatud lohukestega ja kammitaolise riistaga vajutatud soonekestega. Seda keraamikat nimetatakse k a m m k e r a a m i k a k s.

Peamiseks elatusallikaks oli sellal ikka veel küttimine, kalapüük ja taimtoidu kogumine (korilus). Sellepärast rajatigi tolleaegsed peatuspaigad vete lähedale, kus olid soodsad kalapüügi- ja jahivõimalused.

Ühiskondlik kord. Tolleaegne inimene, kes oskas vaid primitiivseid tööriistu ja relvi valmistada, ei suutnud end elatada ega kaitsta loodusjõudude ja kiskjate loomade vastu üksikult. Inimesed elasid koos s u g u k o n d a d e n a. Sugukondlikud kollektiivid, kuhu kuulusid ühisest esivanemast — esiemast — pärinevad sugu-

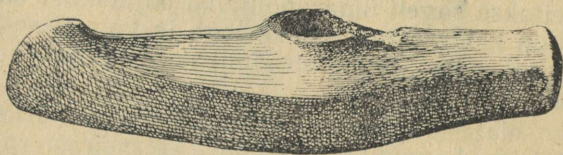
lased, elasid koos laagritaolistes asulakohtades. Nende elamuiks olid suviti kerged ja lihtsad püstkojad, kuna külma tulekul asuti mätastega kaetud, mõnikord pooleldi maa sisse ehitatud onnidesse.

Elatise hankimisel tegi mees peamiselt väliseid töid, küttis ja püüdis kalu. Naine hoolitses kodukolde ja laste eest, valmistas rõivaid ja muretses korilasena taimtoidu ning hoolitses toiduvarude eest. Kuna jahisaak meestel sageli olenes õnnest, oli naise kodusel tegevusel juhtiv koht sugukonna majanduslikus ja ühiskondlikus elus. Seepärast arvati kogu sugukonna põlvnemist mitte isa, vaid ema järgi. Seega vastab keskmisele ja nooremale kiviajale matriarhaalne ehk emajärgne sugukond.

§ 2. Isajärgne sugukond.

Karja- ja viljakasvatuse algus. Üleminekuga kiviajast pronksiaega saab Eesti territooriumil, nagu idapoolsetel naaberladelgi, alguse karjakasvatus ja algeline viljakasvatus. Lõunanaabritel olid metall, ühtlasi vilja- ning karjakasvatuse algmed levinud juba varem. Nimetatud uute majandusharude kõrval etendasid aga küttimine ja kalapüük endiselt suurt osa.

Tolle aja karja- ning viljakasvatajate asulaist, mis olid enamikus ajutise iseloomuga, on seni leitud alles vähe jälgi. Rohkesti on aga teada matmiskohti ehk kalmeid. Need asuvad madalikeäärsetel küngastel, mille läheduses leidus rohurikkaid maid loomade karjatamiseks. Neist kalmetest leitakse surnuile toiduna kaasa pandud koduloomade luid, kivist ja luust tööriistu ning savinõusid, mis paistavad silma arenenud valmistamistehnika poolest. Iseäranis hästi on välja töötatud kivist lihvitud vene ehk paadikujulised kirved läbipuuritud varreauguga. Oma kuju ja haruldaselt hoolsa väljatöötluse poolest peetakse neid relvadeks, võitluskirvesteks.

Paadikujuline kivi kirves.

Algelisest viljakasvatusest annavad tunnistust kivist köplad, mida kasutati maa kobestamiseks. Karja- ja viljakasvatajate töö hakkas andma teatud juhuslikke ülejääke, mida ise ei vajatud ja mida võidi kasutada vahetuskaubana naaberko-

gukondadega. Nii on vahetuse teel Eesti alale kandunud näiteks tulekivi, mida kohapeal leidis harva, merevaiku ja esimesed pronksist riistad.

Pronksist ja rauast riistade tarvituseletulek. Eesti alale ilmusid esimesed vähesed pronksriistad umbes II aastatuhande keskpaiku e. m. a. Vanimaist pronksesemeist on Eesti alalt seni leitud mõni kirves, sirp ja odaots ning üksikuid ehteasju. Pronksesemete vähesus on tingitud pronksi valmistamiseks vajaliku vase ja tina leiukohtade puudumisest Eesti NSV territooriumil. Enamik tarberiistu valmistati seepärast endiselt kivist, luust ja puust.

Esimesed raudriistad ilmusid Eesti alal viimase aastatuhande keskel e. m. a. ja neid oli esialgu vähe liikvel. Kuna rauda, erinevalt vasesst ja pronksist, saadi kohalikust soomaagist, samuti järjest areneva vahetuse teel, omandas selle tarvituseletulek peagi suure tähtsuse. Raua laialdase leviku, raua tugevuse ning vastupidavuse tõttu tõrjusid raudriistad välja senised kivist ja luust valmistatud riistad. Järk-järgult täienes ka metallriistade töötlemise tehnika ning arenes sepi.

Raudriistade tarvituseletulek tõi kaasa sügavad muutused ühiskondlik-majanduslikus elus. Märgatavaid edusamme saavutati eeskätt maaharimises ja loomakasvatuses. Seetõttu hakkas küttimise ja kalapüügi osatähtsus majapidamises jääma aegamisi tagaplaanile.

Üleminek isajärgsele sugukonnale. Seoses karja- ja viljakasvatuse arenemisega sagesid kokkupõrked hõimude vahel paremate karja- ja põllumaade pärast. See tingis peagi asulate kindlustamise vajaduse. Alates viimase aastatuhande keskelt e. m. a. tekiwad endiste lahtiste ehk kindlustamata asulate kõrvale kindlustatud asulad.

Eesti alalt tunneme üht niisugust kindlustatud asulat Saaremaa idarannikul Asvas. Samasuguse asula jäljed on leitud Iru linnamäel Tallinna ligidal. Asukohaks on valitud sobiv, järskude nõlvadega neemik, kuhu ehitati kaitseks veel mullast ja kividest vall ning sellele palktarad.

Neist kohtadest leitud koduloomade luude rohkus kõneleb karjakasvatuse edasisest arenemisest; mitmesuguste töö- ja tarberiistade hulk aga annab tunnistust tootmise üldisest kasvust, mis tingis edasisi muutusi ühiskonnas. Loomade kodustamine ja kasvatamine oli algusest peale olnud mehe töö, seega kujunes nüüd mehe osa elatusvahendite hankimisel suuremaks kui naise oma. Sugukond muutus sellele vastavalt patriarhaalseks ehk isajärgseks.

Elanikkonna päritolu. Missugust keelt kõnelesid Eesti ala varaseimad elanikud, kes asusid Kundas ja teistes asulates, pole täpselt teada. Umbes III aastatuhandel ilmusid siia varasema hõreda elanikkonna sekka soome-ugri hõimud. Soome-ugri hõimud olid tänapäeval soome-ugri keeli kõnelevate rahvaste (eestlaste, liivlaste, soomlaste, karjalaste, mordvalaste, maride, udmurtide,

Alepõletajad. E. Järnefeldi maali järgi.

tamist kobestati maapind kas kõplaga või nn. küünega, tugeva puust ridvaga, mille ühte otsa olid jäetud mõned oksad. Täieliku- maks, juba loomade jõul veetavaks alemaa harimise riistaks oli karuäke. Viimane tehti kuusepakkudest, mille ühel küljel olid teri- tatud oksad.

Alemaid tuli uuendada vähemalt 2—3 aasta tagant. Kasutatud ala jäeti uuesti 15—20 aastaks puhkama. Seega nõudis aletegu suurt maa-ala ja suurema kollektiivi koostööd.

Alemaade kõrval oli olemas ka alatisi põlde, mida hariti algelise, üheharulise a d r a g a. Põllul kasvatati kõige enam otra, vähem nisu; kaunviljadest tunti hernest, juurviljadest — naerist. Tuntud oli ka lina. Maaharimine tagas nüüd alalise, püsiva asus- tuse.

Maaharimise levikust järjest laiematele aladele annavad tun- nistust sellele ajajärgule iseloomulikud suured kivilalmed Eesti territooriumil. Kuna need kalmed koosnevad riskülikukujulistest kivist tarandite ridadest, nimetatakse neid t a r a n d k a l m e- teks. Püsivaks muutunud asustuse tõttu maeti tarandesse sajandite jooksul, kusjuures surnud põletati, hauataguse elu jaoks aga pandi neile kaasa mitmesuguseid ehte- ja tarbeasju.

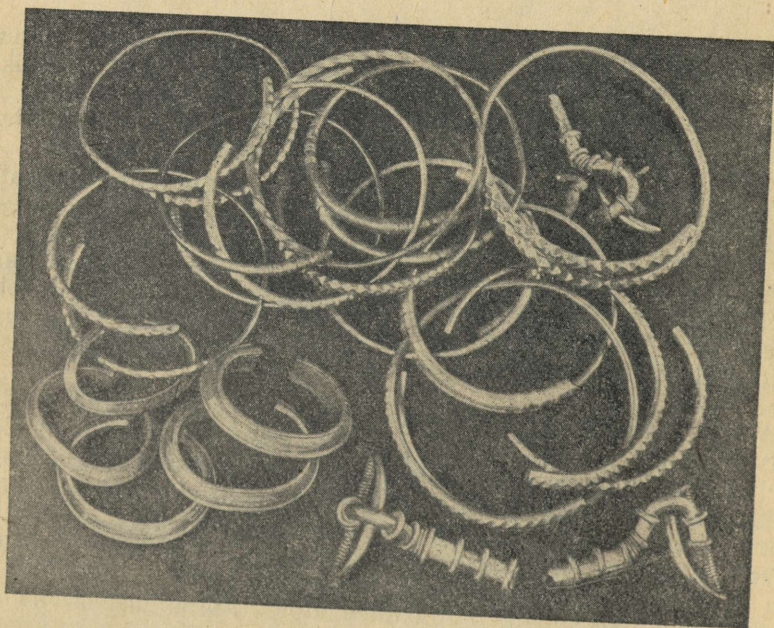
Sugukondlike suhete lagunemise algus. Majanduse arenemine, eriti maaharimise osatähtsuse kasv tõi kaasa suured muutused ka ühiskonna arenemises. Meie ajaarvamise esimestel sajanditel

algas sugukondlike kogukondade lagunemine. Sugukonnas sai ise-
seisvaks tootmisüksuseks suurpere — väiksem kollektiiv, mis
koosnes mitmest lähemate sugulaste põlvkonnast. Suurperet sidus
ühine majapidamine, eriti aletegu, mis nõudis kollektiivset töö-
jõudu ja tingis siisuguste suurpereliste kogukondade kujunemise.

Künnipõllunduse arenemine. Eraomanduslike suhete kujune-
mine. Ürgkogukondlike suhete lagunemine ilmnes eriti selgesti
I aastatuhande keskpaigast alates. Seda soodustas kõigi tootmis-
harude edasine arenemine, eriti aga künnipõllunduse levik. Vare-
malt kogukonna ühisomanduses olnud künnipõlde hakati osadena
üksikperede vahel aeg-ajalt ümber jaotama. Loomade jõul veetava
adra tarvituseletulekuga kujunes üksikpere järjest vähem sõltu-
vaks suurema kollektiivi tööst, sest loomade jõu kasutamine muu-
tis töö tootlikumaks.

Ka arenev käsitöö muutus, eriti metallitöötlemise tehnika täie-
nedes, järjest enam üksikute meistrite tööks. Sellega seoses jäid
üksiku meistri või pere poolt toodetud varad vastava üksikpere
omandiks. Nii hakkaski tekkima seni valitsenud ühisomandi kõr-
vale eraomand, mis võimaldas rikkuste kuhjumist üksikisikute
kätte.

Neid ühiskonnas toimunud muutusi kajastavad ka selle aja-
järgu mälestusmärgid. Suured tarandkalmed, kollektiivsed matu-
sepaigad jäeti maha ja umbes I aastatuhande keskpaiku levisid

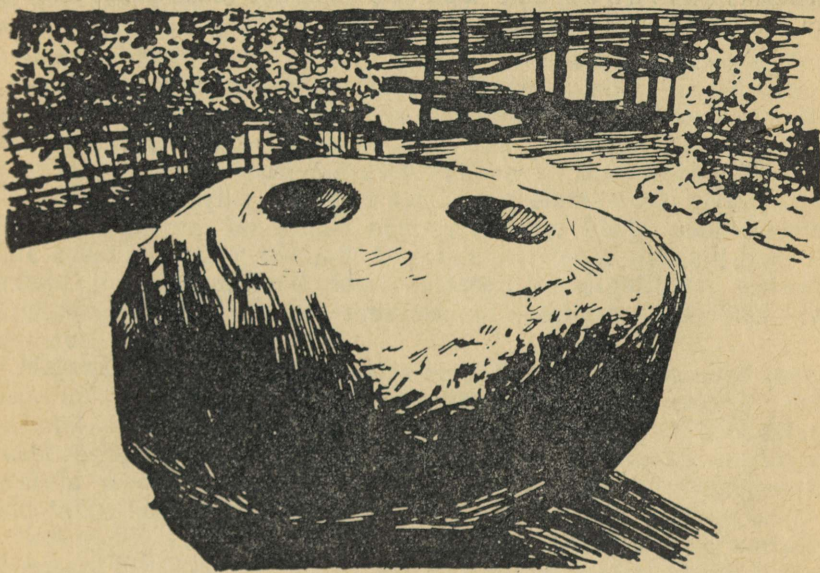

Kardla hõbeaare.

nende asemel üksikkaimed. Viimased olid juba eraldunud üksikperede matusepaigad. Nende hulgas hakkasid silma paistma üksikud eriti rikkalike esemetega varustatud matused. Samast ajast pärinevad aardeleiud, mis sisaldavad mitmesuguseid hõbedast, mõnikord isegi kullast ehteid. Need aarded kuulusid üksikutele peredele või esilekerkinud rikkastele.

Territoriaalse kogukonna kujunemine. Klassivahekordade tärkamine. Sedamööda, kuidas üksikpered muutusid omaette tootmisüksusteks, hakkas endise veresugulussidemetega seotud kogukonna asemele kujunema territoriaalne e. külakogukond. Selle liikmed, kes elasid ühisel maa-alal, ei tarvitsenud pärineda enam ühest sugukonnast, vaid võisid kuuluda mitmesse sugukonda. Territoriaalses kogukonnas hakkasid põllumaad seoses eraomanduse tekkimisega järjest enam muutuma üksikperede eravalduseks. Nende seast kerkisid esile üksikud rikkamad pered, kel oli rohkem tööriistu, kariloomi ja orje kui teistel. Seega tekkis territoriaalses kogukonnas varanduslik ebavõrdsus. Üheks oluliseks teguriks ühiskondlike suhete lagunemisel kujunes kiiresti laienev orjade tööjõu kasutamine rikkaste perede poolt. Orjadeks olid sõdades võetud vangid. Üha teravnevad varanduslikud vahed endiste võrdsete kogukondlaste seas lõidki tingimused antagonistliku klassiühiskonna kujunemiseks.

Ühiskonna lõhenemise algusest jutustavad ka sagedased hõimude vahelised relvastatud kokkupõrked, mille eesmärgiks oli orjade hankimine ning rikkaste röövimine. Kasvavat sõdade

Ohvrikivi Toomemäel Tartus.

ohtu kajastavad ilmekalt tollal kujunenud tugevamini kaitstud linnused.

Usund ja vaimne rahvalooming. Muistsete eestlaste maailma-vaadet iseloomustavad mitmesugused uskumused, kombed ja tavad, samuti nende vaimne rahvalooming. Võimetus loodusjõudude ees tekitas tolle aja inimestes austust ja ühtlasi kartust nende mõistmatute ja salapärase jõudude vastu. Muistsete eestlaste usund seisis a n i m i s m i s. Animism tähendas kõigi esemete ja loodusnähtuste elavaks pidamist, hingestamist. Muistsed eestlased kummardasid loodusjõude, teenisid neis kujutletud hingi — «haldjaid». Aja jooksul hakkasid neist välja kasvama jumalad, kelledest tähtsamaks peeti T a a r a t ehk U k u t. Jumalaid püüti heatahtlikult mõjustada, tuues neile o h v r i a n d e pühades hiites või ohvrikividel.

Sageli ilustati ehtedki päikese, kuu jt. loodusnähtuste sümbolitega, ringikeste, poolkuude ja kolmnurkadega. Neile kujunditele omistati võimet kaitsta inimest haiguste ja õnnetuste vastu, tuua karja-, vilja- ning jahiõnne. Samadel eesmärkidel on vanad eestlased austanud k a t a r k u ehk nõidu. Kõik see kajastub juba neist aegadest suust suhu kandunud rahvaluules.

Muistsed inimesed uskusid hauatagust elu. Seepärast püüti hoolitseda esivanemate hingede eest ka peale nende surma. Neile pandi matmise puhul hauda kaasa mitmesuguseid ehteid ja tarbeesemeid, arvates, et need võivad vajalikud olla ka hauataguses elus. Seoses sugukonna vanemate eraldumisega ülejäänud kogukonna liikmetest muutus hoolitsus nende eest peale surma isegi eriliseks e s i v a n e m a t e k u l t u s e k s, mis omas suurt tähtsust ka muistsete eestlaste elus.

II PEATÜKK

VARAFEODAALSETE SUHETE KUJUNEMINE

(X—XII sajand)

§ 1. Feodaalsuhete tärkamine.

Eesti territooriumi asustus. Naaberrahvad. I aastatuhande lõpuks oli Eesti territooriumi asustus tunduvalt tihenenud ja laienenud. Tihedalt asustati nüüd ka mandri loodeosas, kus varemalt elanikke oli olnud hõredamalt. Asustamata jäid vaid soode alad ja mõningad saared.

Eestlaste naabreiks lõunas, Riia lahe idarannikul, olid liivlased, neist lõuna pool aga balti hõimud. Kuramaal elasid kuršid ehk kurelased, viimastest ida pool, nüüdse Läti NSV lõunaosas, asusid semgalid ja Läti idaosas latgalid.

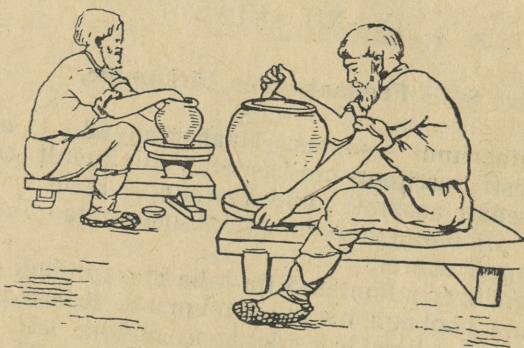
Idas puutusid eesti hõimud kokku idaslaavlastega, kes I aastatuhande esimesel poolel olid Dneprilt põhja poole liikudes jõudnud tänapäeva Pihkva ja Novgorodi ümbruskonda. Osaliselt ulatus slaavi asustus tollal isegi Kagu-Eestisse, millest kõnelevad seal esinevad slaavipäraseid kalmed — liivakääpad. Kirdes oli eestlaste naabriks vene- ja segaelanikkond, kellest osa ulatus üle Narva jõe Peipsi põhjarannikule. Põhja pool Soome lahte asusid soome hõimud. Eestlastel oli tollal tihedaid kokku-puuteid naabritega, eriti idaslaavlaste ja latgalitega, millest jutustavad mitmesugused muinasleiud eestlaste kalmetes ja linnustes.

Majanduse arenemine. Muistse eesti ühiskonna peamised tootmisharud — maaharimine ja karjakasvatus — arenesid ka sel perioodil edasi. Laienes künnipõllundus, mida soodustas rauast teraga adra levik. Läti Henriku kroonika kiidab eestlaste «avaraid põlde» ja «suuri külasid». Sel ajal kasvatati peaaegu kõiki tähtsamaid viljaliike. Peamiseks leivaviljaks muutus rukis.

Seoses viljakasvatusega edenes ka loomakasvatus. Nii vanade kroonikate piltlikud jutustused kui ka eesti linnustest leitud koduloomade luude hulk annavad tunnistust koduloomade rohkusest.

Heinaniiduvikatite leidudest järeldub, et tollal oli võimalik juba korrapärane ja küllaldane talviste söödatagavarade kogumine hobustele ja veistele.

Käsitöö ja kaubitsemine. Käsitöö arenemises oli juhtival kohal metallitöötlemine. Vajalikud põllutöö- ja tarberiistad, samuti puutööd ja ehitused valmistas tavaliselt iga perekond ise. Rikaste tarvis valmistati tööriistu ja hinnalisi relvi vastavate meistrite — «seppade» — poolt või veeti sisse koguni mujalt. Potikedra tarvituselevõtt kiirendas tunduvalt savinõude valmistamist. Arenenud oli ka kangakudumine. Peenem käsitöö, iseäranis aga metallide töötlemine ja toredusesemete valmistamine muutusid üha rohkem spetsialistide tööks. Seega hakkas käsitöö eralduma põllutööst.

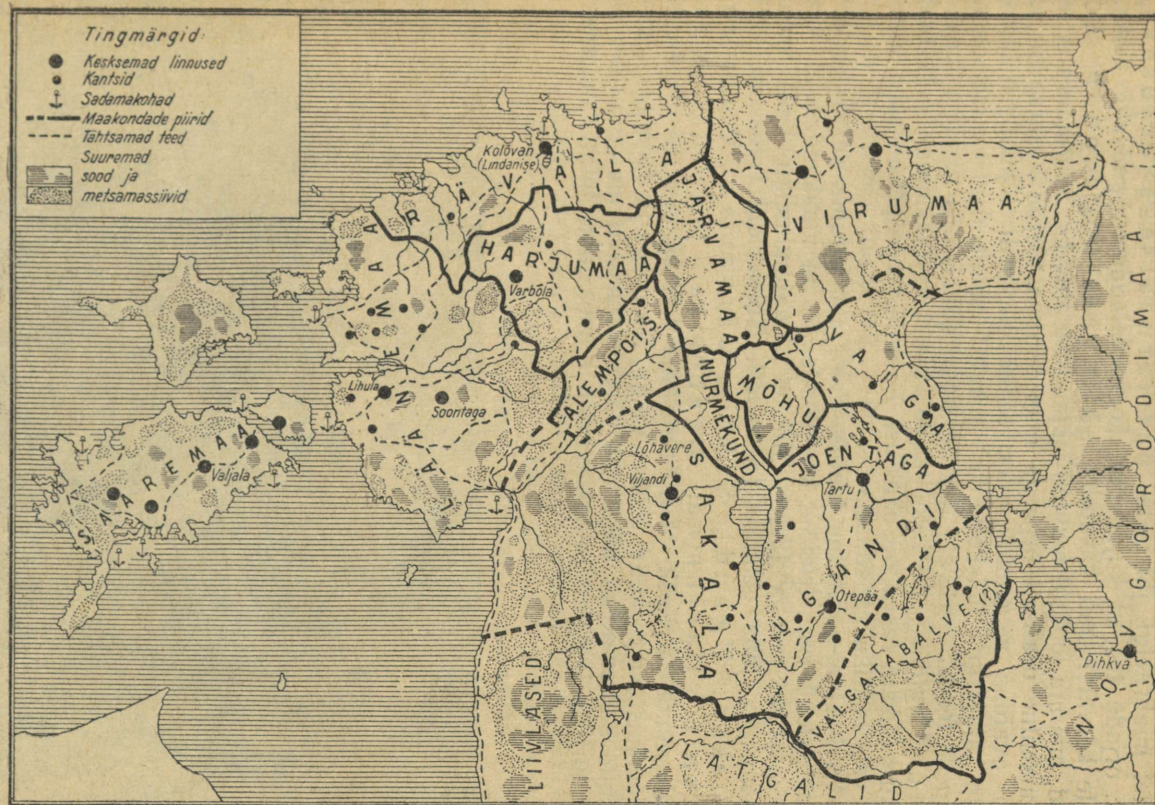

Potikeder.

Käsitöö arenemisega muutus ulatuslikumaks ka kaubitsemine. See toimus nii maad mööda kui ka kaugemal asetsevate maadega üle Balti mere. Eestlased sooritasid kaubasoite Novgorodi ja Pihkvasse. Eriti kuulsad olid saarlaste kauba- ja röövetked Balti merele, kus tähtsaimaks kaubanduskeskuseks oli kujunenud Ojamaa saar.

Ka Eesti alal tekkisid käsitöö- ja kaubitsemiskeskused peaaegu kõikides ühenduste äärde. Neist kujunesid esimesed linnalised keskused nagu Otepää, Tartu, Viljandi ja Linnane praeguse Tallinna kohal, mida vene kaupmehed nimetasid Kolövaniks. Viimane oli väike kindlusetatoline linn. Linnaliskeskustesse hakkas koonduma käsitöö ja kaubitsemine, kusjuures seal peatusid tihti peale vene kaupmeeste ka skandinaavia ja teiste naaberrahvaste kaupmehed.

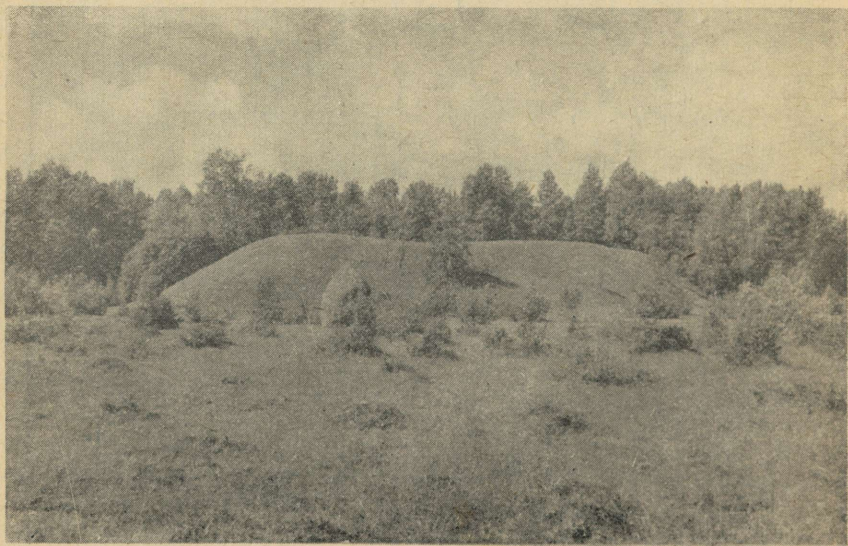
Feodaalsuhete tärkamine. Kuigi ühiskondliku korra kujunemistingis kõigi tootmisharude, sealhulgas ka käsitöö ja kaubitsemise areng, oli kõige määravamaks siiski maaharimise edenemine ja maavaldussuhete arenemine. Suuremate ja paremate põllu-

Eesti ala territoriaalne jaotus XIII sajandi algul.

maade koondumine rikaste valdajate kätte andis neile ühiskonnas otsustava võimu. Suurmaavaldajad harisid maid orjade ja sõltuvate kogukondlaste abil. Muistsetel eestlastel, nagu nende lähematel naabritelgi, jäi orjus patriarhaalseks orjuseks, s. t. orjade töö ei kujunenud kogu majandust kandvaks tööks. Selle kõrval hakati kasutama sõltuvate kogukondlaste tööd, mis aja jooksul muutus majanduse aluseks. Suurmaavalduse kujunemine osaliselt orja- ja muu sõltuva tööjõu kasutamisega, mis avaldus selgemini alles antud perioodi lõpuks, määras selle ajajärgu ühiskondlike suhete varafeodaalse iseloomu. Mõnede feodaliseeruvate ülikate, nagu Sakalamaa vanema Lembitu jt. valduses oli isegi terve küla. Ümbruskonna elanikkond kandis ülikate vastu töökohustusi. Enamik rahva põhimassist säilitas veel isikliku vabaduse.

Territoriaal-poliitiline jaotus. Eesti ala jagunes sellal territoriaalseteks koondisteks — kihelkondadeks ja maakondadeks, mis hakkasid kujunema järjest tiheneva majandusliku läbikäimise tulemusena juba eelmisel perioodil. Suuremaid maakondi oli kaheksa: Ugandi, Sakala, Järvamaa, Virumaa, Rävala, Harjumaa, Läänemaa ja Saaremaa. Peale nende oli Kesk- ja Lääne-Eestis veel väiksemaid maakondi (Alempois, Nurmekund, Möhu, Vaiga, Soontaga ja Jõentaga), mis polnud suurematega ühinenud. Järjest tiheneva majandusliku ja kultuurilise läbikäimise tulemusena ilmnis juba tollal muistsete

Lõhavere linnus.

eesti hõimude tihedam liitumine ja nende kokkukasvamise algus eesti rahvaks. Umbkaudne rahva arv Eestis arvatakse sellal ulatuvat 150—200 tuhandeni.

Kihelkondade ja maakondade eesotsas seisisid vanemad, kelleks olid nii suurema rikkuse, sõjalise ettevõtlikkuse kui ka päritolu poolest esilekerkinud mehed. Tähtsamaid küsimusi (nagu sõja ja rahu küsimust) otsustati veel vanade sugukondlike traditsioonide kohaselt rahvakoosolekul, kuid siin polnud enam määrav kogu rahva, vaid rikaste tahe.

Vanemate ja feodaliseeruvate rikaste võimu tugipunktideks olid võimsad kindlustatud linnused, mis ehitati orjade ja muude sõltlaste tööjõul. Sõtta läksid rikkad ratsa, moodustades eestlaste rahvaväe ehk maleva põhiosa. Nad kandsid ka paremat ja hinnalisemat relvastust — hõbedaga ilustatud mõõku ja odasid ning omandasid põhiosa sõjasaagist.

Feodaalriiki, nagu oli naabruses Vana-Vene riik, ei jõudnud eestlastel veel kujuneda. Selle tekkimise protsessi katkestas saksa-skandinaavia röövvalutajate sissetung Baltimaadesse XIII sajandi algul.

§ 2. Eesti ala suhted Vana-Vene riigiga.

Vana-Vene feodaalriigi kujunemine IX sajandil sai üheks olulisemaks välisteguriks, mis avaldas mõju naabruses asuvate rahvaste, nende hulgas ka eestlaste ühiskondlik-majanduslikule arenemisele. Vana-Vene kujunes peagi võimsaks riigiks arenenud käsitöö- ja kaubanduskeskustega. Viimaseid ühendasid naaber-aladega elavad kaubasidemed. Tolle aja tähtsamad ja liiklusrikamad kaubateed, mis ühendasid vene käsitöökeskusi (eriti Novgorodi ja Pihkvat) läänepoolsete maadega, kulgesid merd mööda piki Põhja-Eesti rannikut, samuti läbisid nad muistset Eesti mandrit.

Seega oli Vana-Vene kaupmeeste ja feodaalide huvides nende tähtsate kaubateede ja sadamate kindlustamine. Peagi tekkisid eestlastel oma idanaabritega ka ühised sõjalised ja kaitsesuvid. IX sajandi algul sagesid viikingite (varjaagide) ehk skandinaavlaste röövretked Baltimaile ja Vene aladele. Selle perioodi kohta annavad meile teateid Vana-Vene kroonikad, samuti skandinaavia saagad, kuigi tuleb arvestada nende mõnevõrra ebatäpset ajalooliste sündmuste esitust. Nagu kõneleb Vana-Vene kroonika, olevat Novgorodi slaavlased ja tšuudid ehk eestlased, keda viikingid endi kasuks maksustasid, moodustanud omavahel liidu ja ajanud viikingid ära mere taha ning hakanud «ennast ise valitsema».

Hiljem, ütleb kroonika, olevat eestlased osa võtnud ka vene vürstide sõjaretkedest. Nii märgitakse tšuudide osavõttu Novgorodi vürsti Olegi sõjakäigust Kiievi alla 882. a. ning isegi kaugest sõjaretkest Konstantinoopoli 907. a.

Samade allikate kohaselt on osa eestlaste maadest vene vürstidele ka andameid maksnud. XI—XII sajandil püüdis Vene riik ilmselt seda maksusõltuvust kõigiti tugevdada, teostades mitmeid sõjaretki Eesti ja Läti aladele. Nii toimus 1030. a. vürst Jaroslav Targa sõjaretk Ida-Eestisse, kus ta rajas muistse Tartu linnuse kohale oma kindluse Jurjevi. Jurjev saigi vene vürstide ajutiseks tugipunktiks ja maksukogumiskohaks Ida-Eestis.

Mõningate Eesti maade tihedam sõltuvus Vana-Vene riigist oli teatud määral kasulik eesti ülikaille, kes olid huvitatud tihedaist kaubasademeist Vana-Vene linnadega ning said kasu maksukogumisest. Samal ajal põhjustasid arenevale feodalismile omased vastuolud ning vene vürstide püüded tungida järjest kaugemale Eesti sisemaale konflikte ja isegi sõjalisi kokkupõrkeid. Need lõppesid tavaliselt vastastikuste rüüste- ja sõjaretkedega. Vaatamata ajutistele kokkupõrgetele eestlaste ja venelaste vahel avaldasid kokkupuuted Vana-Vene arenenud käsitöökeskuste ja linnakultuuriga positiivset mõju eestlaste majanduse ja kultuuri arenemisele. Nii tunneme hulgaliselt Eesti ala läbivate kaubaliikluste äärest leitud mündi- ja hõbeaardeid (Otepää ja Tartu ümbruses, Põhja-Eesti rannikul jm.), mis kõnelevad elavaist kaubasademeist Vana-Vene ja läänepoolsete maade vahel, mis toimus eestlaste vahendusel. Mitmed algeliselt vene päritoluga ehtetüübid, nagu rida käe- ja kaelavõrusid, ristikujulised ripatsid jm. on saanud kodusse eestlastel, esinedes sageli kalmete ja linnuste leidudes muude eestipäraste esemete kõrval. Mitmed tarbeesemed, näiteks pott-sepakedral valmistatud keraamika, on tuntud Ida-Eestis varem kui muul Eesti alal. Keraamika valmistamise oskus on omandatud eeskätt kokkupuutel idanaabritega.

Ka on vene keelest eesti keelde võetud sõnad raamat (рѣмѣна), rist (крест), tapper (топор), turg (тогр) jt.; nimetatud sõnad näitavad ühtlasi tutvumist vastavate mõistega (nagu kirjaoskus, ristiusk jt.) venelaste kaudu. Ühtlasi said eestlased oma idanaabreilt tuge võitluses viikingite ehk varjaagide röövretkede vastu. Hiljem kujunes muistsetel eestlastel idanaabritega ühine võitlusliit saksa-skandinaavia röövvalutajate vastu.

III PEATÜKK

EESTLASTE VABADUSVÕITLUS SAKSA JA SKANDINAAVIA RÖÖVVALLUTAJATE VASTU

Röövvallutuse ettevalmistamine. XII sajandil hakkasid eestlaste vabaduse kohale tõusma üha ähvardavamad äikesepilved. Saksa feodaalid laiendasid sel ajal tunduvalt oma võimupiirkonda ida suunas. Tungides edasi ida poole Elbe jõge jõudsid nad XII sajandi keskpaiku välja Balti mere lõunarannikule. Sealsed läänslaavi hõimud kas hävitati või orjastati saksa vallutajate poolt. Samasugune saatus hakkas nüüd ähvardama ka Balti mere idakallastel elavaid rahvaid.

Sakslaste peamiseks tugipunktiks edasitungil Baltimaadele sai L ü ü b e k i linn. XII sajandi teisel poolel kujunes Lüübek suureks kaubanduskeskuseks, kust saksa kaupmehed sõlmisid tihedad sidemed Ojamaa saarega ja purjetasid Soome lahe kaudu Venemaale. Kaupmehed peatusid ka D a u g a v a (Väina) jõe suudmes, kauplesid liivlastega ning siirdusid mööda Daugavat Vene vürstiriikidesse. Et sellel soodsal kaubateel oma positsiooni kindlustada, taotlesid saksa kaupmehed Daugava-äärsete rahvaste pööramist rooma-katoliku usku ja nende alistamist saksa feodaalide võimule. Feodaalselt killustatud Saksamaal oli tollal rohkesti vaesunud rüütleid ja feodaalide teenijaid, kes elatusid riisumisest ja röövimisest. Mõte vallutada Daugava-äärsed maad leidis nende seas soodsa pinna.

Peale saksa feodaalide ja kaupmeeste püüdsid Balti mere idarannikul järjest intensiivsemalt kanda kinnitada ka Taani ja Rootsi feodaalriigid. Röövvallutajate jõudude ühendamisele ja suunamisele Baltimaade rahvaste vastu ristasõja lipu all asus Rooma paavst, kelle võim Lääne-Euroopas oli järjest kasvanud. Baltimaade vallutamise üritust toetasid nad just sellepärast, et laiendada siit oma võimu veel kaugemale ida suunas.

Liivlaste ja latgalite alistamine. 1180. a. paiku saabus kaupmeeste laeval Daugava suudmesse saksa munk Meinhard, kelle Breemeni peapiiskop hiljem nimetas Üksküla (see asus Daugava jõe alamjooksul) piiskopiks. Algul õnnestus Meinhardil osa liivlasi ristiusku meelitada, kuid liivlased nägid peagi, et see tähendab nende vabaduse kaotamist. Nad pesid ristimise Daugava

jões maha, arvates, et vesi viib selle Saksamaale tagasi. Meinhardi seisukord temale vaenulike liivlaste keskel muutus järjest ohtlikumaks, vaatamata sellele, et ristiusku astusid ka mõned Liivi ülikad, eesotsas Turaida vanema Kaupoga. Meinhard palus abi paavstilt, kes 1193. a. kuulutaski liivlaste vastu ristsõja. Saksa-maalt ja Rootsist kogutud ristsõdijate laevad ajas torm Läti Henriku kroonika teatel Virumaa randa, kus ristsõdijad kolm päeva röövisid. Daugava suudmesse tõi esimesed ristsõdijad Meinhardi järglane Berthold, kes surmati juba esimeses lahingus ühe liivlase poolt.

1199. a. määrati piiskopiks võimuahne Albert, kes sellest ajast peale kolmekümne aasta jooksul oli röövvalutuse peamiseks organiseerijaks ning juhiks. Energiliselt ja järjekindlalt asus Albert kindlustama ning laiendama sakslaste võimu Baltimaades, kohkumata kõige häbiväärsemaid abinõusid kasutamast. Ta kogus Saksamaal suure ristsõdijate väe, kuhu kuulus rohkesti kuritegelikku elementi. Kõigile lubati pattude andeksandmist ja ohtrat sõjasaaki. Võidetav maa pühendati rooma-katoliku kirikus eriti austatavale «jumalaemale» — neitsi Maarjale. See pärast nimetati neid alasid hiljem ka Maarjamaaks. 1200. a. kevaldel saabus Albert ristsõdijate jõuguga 23 laeval Lüübekist Daugavale. Algas liivlaste maade rüüstamine ja varanduse röövimine. Lõpuks sõlmiti rahu ja Albert kutsus liivlaste vanemad pidusõõgile. Sõnamurdlikult laskis ta vanemad vangistada ja vabastas need alles siis, kui talle pantvangidena anti 30 poega suursugusematest liivi perekondadest. Viimased saadeti Saksamaale ja kasvatati üles ristiusu vaimus.

Oma residentsiks valis Albert Riia asula Daugava harujõel, mis kindlustati ja muutus feodaalseks linnaks. Peagi selgus Albertile, et ainult ristsõdijate abil, kes tavaliselt talveks Saksamaale tagasi pöördusid, pole võimalik oma vabadust visalt kaitsvaid kohalikke rahvaid alistada. Selleks oli tarvis kohapealset püsivat sõjalist organisatsiooni. 1202. a. loodigi eriline vaimulik rüütli-ordu — «Kristuse sõjateenistuse vennad», mille paavst kinnitas 1204. a. Ordu rüütelvennad kandsid valget mantlit punase risti ja mõõgamärgiga. Tavaliselt kutsutigi ordu *Mõõgavennade orduks*. Lahingus kandsid ordurüütli-d tugevat raudrüüd, mil-list Baltimaade rahvastel ei olnud. Ordu juhiks oli ordumeister.

Ordurüütlite sõjalise jõu abil läks saksa vallutajatel korda liivlased ning seejärel ka latgalid alistada ja ristida. Tugevat vastupanu sakslastele osutas Polotski vürstile alluv Koknese vürst Vjatško, kuid temagi oli sunnitud 1208. a. võitluse lõpetama ja Venemaale siirduma.

Nüüd jätkasid röövvalutajad ristsõda põhja suunas, eestlaste alistamiseks. Sellest sundisid nad osa võtma ka liivlasi ja latgaleid. Viimastel oli varemgi eestlastega ajutisi sõjalisi kokkupõrkeid olnud, mis kergendas saksa vallutajatel nende ässitamist eestlaste vastu.

Eestlaste vabadusvõitluse algus ja käik kuni Turaida vahe-
rahuni (1206—1212). Esimese organiseeritud katse eestlaste alis-
tamiseks tegid siiski mitte saksa, vaid taani feodaalid. 1206. a.
suvel tungisid nad suure sõjaväega Saaremaale. Siin kavat-
seti kindlustuda ja tungida siis edasi mandrile. Kuid saarlaste
tugeva vastupanu tõttu olid taanlased juba sama aasta sügisel

Sõjateele asumas.

sunnitud Saaremaalt lahkuma. Taanlaste vallutuskatse tagasilöö-
mine võimaldas eestlastel edukamalt võidelda järgneva saksa
röövvalitajate rünnaku vastu.

1208. a. varasügisel marssis sakslaste, latgalite ja liivlaste
vägi Ugandisse. Külad rüüstati, mehed tapeti, naised ja lapsed
võeti vangidena kaasa. Lõpuks vallutati Otepää linnus ja põle-
tati see maha. Ugandlased ei jätnud sõjakäiku võlgu. Peagi oli
neil malev koos ja ühiselt sakalastega tungiti Beverini alla. Järg-
nes vaenlaste retk Sakalasse.

1210. a. piirasid ugandlased ja sakalased Võnnu (Cēsis) ordulinnust. Tugev ordulinnus oli juba eestlaste kätte langemas, kui saabus teade, et piiratuile on toetuseks tulemas suurem abivägi.

Eestlased otsustasid appi võtta sõjakavaluse. Teeseldes põgenemist, lahkusid nad kiiresti linnuse alt, jäädes siis lahinguvalmina ootama vaenlast Ümera jõe äärses metsas. Varsti ilmusidki raudrüüdes ordurüütlid koos latgalite ja liivlastega. Eestlased tormasid neile kallale. Ägedas tapluses sunniti vaenlane taganema

Lahing Ümera jõel.

ja lõpuks korratult põgenema. Eestlased kihutasid ratsa põgenikele järele, püüdsid suurema osa neist kinni ja surmasid nad või võtsid vangi.

Võit Ümera jõe ääres oli täielik ja andis eestlastele julgust võitluse jätkamiseks. Läti Henriku kroonika teatel saatsid Ümera sangarid teate sakslaste lüüasaamisest kõigisse Eesti maakondadesse ning töotasid olla üks süda ja üks hing võitluses kristlaste vastu.

Sõda võttis aga üha laiema ulatuse. 1210. a. lõpul rüüstasid sakslased juba Lääne-Eestis, millele läänemaalased, sakalased ja ugandlased vastasid omapoolse retkega.

1211. a. kevadtalvel asus suur röövvallutajate vägi piirama Viljandit, Lõuna-Eesti üht tähtsamat linnust. Osa vaenlasi rüüstas samal ajal ümberkaudsetes külates, kust nad tõid linnuse alla kaasa peale saagi ka sõjavange. Nõuti, et linnus alistuks, vas-

tasel korral ähvardati vangid surmata. Eestlased polnud nõus ka sellistel tingimustel alla andma. Vangid tapeti ja heideti linnusekraavi. Siis algas äge võitlus linnuse pärast.

Sakslased tõid Viljandi alla kiviheitemasina, mida eestlased varem polnud näinud ega teadnud end vastavalt kindlustada. Sellega purustati suur osa linnusest, kuid kaitsjad jätkasid vastupanu. Sakslaste tormijooksud löödi edukalt tagasi. Kuuendal lahingupäeval küsisid sakslased: «Kas panete ikka veel vastu ja ei taha meie Loojat tunnistada?» Linnuses oli juba palju surnuid.

Saarlaste laevastik Koival.

ülejäanud peaaegu kõik haavatud, lisaks sellele valitses suur veepuudus. Piiratavad lubasid end nüüd ristida, kuid linnusesse ei lasknud nad sisse kedagi peale preestrite.

Viljandi piiramisele vastasid eestlased terve rea uute sõjakäikudega. Mehiselt võitlesid sakalased eesotsas oma vaprate vanemate Lembitu ja Meemega. Võitlusse lülitusid ka saarlased. «Oli suur häda kogu Liivimaa radades,» kirjutab Läti Henrik, «üks vägi järgnes teisele, ühed läksid ja teised tulid ning ei andnud liivlastele rahu ei päeval ega ööl.» 1211. a. suvel teostasid eestlased suurema retke Kaupo linnuse Turaida vallutamiseks. Samal päeval, kui maavägi jõudis linnuse alla, ilmus sinna Koiva (Gauja) jõge pidi ka saarlaste ja mandri-randlaste laevastik. Hästi ettevalmistatud sõjakäik lõppes siiski edutult. Riiast saabus suur ordurüütlike vägi, kes tungis linnust piiravatele eestlastele selja tagant ootamatult kallale. Eestlased olid sunnitud põgenema. Ka laevastik langes vaenlasele saagiks.

Kurnava võitluse tõttu hakkasid mõlemad pooled vajama hingetõmbeaega, eriti selle tõttu, et valla pääses katk. 1212. a. sõlmiti Turaidas kolmeks aastaks *v a h e r a h u*.

Turaida vaherahuga lõppes vabadusvõitluse esimene järk, mille pearaskus langes Lõuna-Eestile. Sakala ja Ugandi olid võtnud vastu mitukümmend vaenlaste rüüsteretke, kuid ikkagi ei suutnud vallutajad neid alistuma sundida. Läti Henriku sõnade järgi käisid eestlased endiselt püsti päi ega tunnustanud ühtki käskijat.

Vabadusvõitluse teine järk (1215—1222). Eesti-Vene võitlusliidu kujunemine. Veel enne vaherahu lõppu tungisid sakslased 1215. a. algul ootamatult Läänemaale ja korraldasid seal kaitsetute elanike seas õudse verepulma. See kestis seni, kuni tapjad lõpuks ise olid nõrkemas. «Eesti aga nuttis taga oma lapsi, ega suutnud ennast lohutada... eriti selle määratu hulga tapetute pärast, keda oli äraarvamata palju.» Järgnevalt vallutasid sakslased Sakalas Lembitu linnuse Leole (Lõhavere). Lembitugi oli sunnitud ristiusu vastu võtma ja ta viidi koos teiste vanematega vangina Riiga. Nad vabanesid alles pärast poegade pantvangiks andmist.

Nüüd tegid eestlased otsustava katse sakslaste pesa — *R i i a* — hävitamiseks. Kolm malevat liikusid lõunasse: saarlaste laevastik asus kohe Riijat ründama, läänemaalased tungisid esialgu liivlaste, sakalased ja ugandlased aga latgalite alale. Uute ristisõdijate laevade ilmumise tõttu olid saarlased sunnitud Riia alt tagasi pöörduma. Olles sellest kuulda saanud, asusid tagasiteele ka maad mööda Riia suunas liikuvad malevad.

Vene vürst družiinaga sõjakäigul.

Sakslastele tuli mere tagant appi üha uusi ja uusi ristirüütlite jõuke. 1215. a. suvel laastasid nad põhjalikult Lõuna-Eesti. Ugandi ja Sakala olid sunnitud end ristida laskma. Kuid pärast ristimist ei julgenud sakslased ise Eestisse jääda ja pöördusid kiiresti tagasi. Nende rüüsteretked ulatusid järgmistel aastatel aga juba Saaremaale ning Järva-, Harju- ja Virumaale. Selles olukorras tulid eestlastele abiks vene sõjamehed.

Sakslaste sissetung Baltimaadele tähendas otsest ohtu ka Vene vürstiriikidele. Röövvallutuse algul ei mõistnud eestlaste vanemad ja Loode-Vene vürstid kohe hädaohu suurust ja ühise tegutsemise vajadust. Mitmel korral käidi veel vastastikustel sõjaretkedel, nagu seda oli varemaltki tehtud. Saksa hädaohu tugevne-misel kujunes aga 1216.—1217. a. välja Eesti-Vene võitlusliit.

Esimese suurema ühisüritusena plaanitsesid eestlased Riia vallutamist koos Polotski vürsti Vladimiri vägedega 1216. a. kevadel. Just sõjakäigule asumise eel suri vürst Vladimir. Sõjanõu jäi selleks korraks katki.

1217. a. kevadtalvel tulid Novgorodi ja Pihkva väed possaadnik Tverdislavi juhtimisel Otepää alla, kus end vahepeal oli kindlustanud saksa garnison. Siit saadeti kutse kõigisse Eesti maakondadesse astuda ühiselt võitlusse röövvallutajate vastu. Saabusid saarlased, harjulased, sakalased. Venelaste ja eestlaste ühisaktsiooni kroonis suur edu. Piiratuile tõttas küll appi suur vägi ordumeistri isiklikul juhtimisel, kuid seegi ei suutnud linnuse langemist takistada. Liitlasväed vallutasid Otepää tagasi, sakslased palusid rahu ja pidid Eestist lahkuma. Ühe hoobiga olid röövvallutajad kogu Eestist välja paisatud. Piiskop Albert ruttas Saksamaale uusi vägesid koguma.

1217. a. sügiseks koondas Lembitu oma juhtimise alla mitu tuhat meest kogu mandri-Eestist ja kavatses koos venelastega anda saksa vallutajatele uue löögi. Viimastel õnnestus aga enne venelaste kohalejõudmist Eesti malevale kallale tungida. 21. septembril (madisepäeval) toimus Viljandi lähedal seni täpsemalt kindlaksmääramata kohas suur lahing. Sakslased ise võitlesid keskel, kuna kaasasolevad lätlased asetati vasakule ja liivlased paremale tiivale. Eestlased püüdsid vaenlasi haarata tiibadelt. Äge lahing kestis mõnda aega vahelduva eduga. Eestlaste vasak tiib tungis edukalt edasi, paremal aga, kus võitles ka Lembitu, osutas vaenlane visa vastupanu. Seevastu õnnestus sakslastel läbi murda eestlaste rinde keskosa. Eestlased asusid rinde ümbergrupeerimisele. Kõige kriitilisemal silmapilgul aga tabas neid raske kaotus — võitluses langes Lembitu, Eestlastel ei õnnestunud oma ridu ümber korraldada ja lahing lõppes lüüasaamisega. Suuri kaotusi kandsid ka vaenlased. Teiste hulgas sai nende leeris surma Kaupo.

Madisepäeva lahing oli eestlastele tõsiseks löögiks, kuid sakslased ei saavutanud otsustavat ülekaalu ka sellega. Venelaste abi

eestlastele muutus ikka tõhusamaks. Albertil ei jäänud üle muud, kui kutsuda endale appi **T a a n i** kuningas **V a l d e m a r II**.

1219. a. maabusid Valdemari väed Tallinna sadamas. Ägeda lahingu järel vallutasid nad Tallinna ja pikemate võitluste järel ka Rävala.

Taani sõdur rõngas-soomusrüüs.

Nii langesid eestlased kahepoolse rünnaku alla. Sakslased lõunast ja taanlased põhjast tungisid järk-järgult edasi, püüdes seejuures võimalikult rohkem saaki ja maid haarata ning teineteisest ette jõuda. Mõnedki külad ristiti mõlema poolt ja algasid tülid, kellele need külad peavad kuuluma. Virumaal ei raatsinud Taani preestrid rahva ristimisega aega raisata, vaid lasksid püstitada külade juurde ainult puuristid, tõtates ise edasi, et sakslasi ennetada.

Lisaks senistele vallutajatele ilmusid 1220. a. suvel Eestisse veel **r o o t s l a s e d**. Rootsi kuningas vallutas Lihula linnuse, millele järgnes läänemaalaste üldine ristimine. Arvates, et Läänemaa on sellega Rootsile allutatud, lahkus kuningas, jättes 500-mehelise väesalga Lihulasse. Varsti ilmus aga Lihula alla saarlaste malev. Linnus piirati sisse ja langes pärast rootslaste vasturünnaku

tagasilöömist saarlaste kätte. Rootsi meeskond tapeti peaaegu viimase meheni. Rootslaste katse kehtestada Eesti alal oma võim oli seega otsustavalt purustatud.

Nüüd tungisid Läänemaale taanlased. 1220. a. talveks õnnestus sakslastel ja taanlastel suurem osa mandri-Eestist ristida. Kuid eestlased «pidasid alatasa kurje nõusid nende vastu ja tahtsid neid niimoodi oma piiridest välja kihutada».

Eestlaste üldine vabastuskatse ja vabadusvõitluse lõppjärk (1222—1227). 1222. a. suvel tungis Valdemar II Saaremaale ja ehitas sinna oma linnuse. Varsti asus aga saarlaste malev linnust piirama. Saarlased kasutasid juba kiviheitemasinaid, mis nad taanlaste eeskujul endile olid ehitanud. Taanlaste linnus sunniti alistuma. See tõstis võitlusindu.

Edust julgustatuna õhutasid saarlased uuesti võitlusele ka mandrieestlasi. Harjulased koos saarlaste ja läänemaalastega val-

lutasid tagasi Varbola linnuse Harjus, virulased ja järvalased kihutasid minema oma preestrid, sakalased surmasid või vangistasid rööv vallutajad Viljandis. Viljandist saadeti verised mõõgad Ugandisse märgiks, et ka ugandlased kõik sakslased tapaks. Ugandlased tegidki seda.

Lühikese ajaga oli kogu Eesti peale Tallinna jälle vabastatud. Ristiusu kombe järgi maetud surnud kaevati välja ning põletati tuleriidal, nende jäänused asetati kalmetesse. Majad pesti ja puhastati luuaga, et ristimist hävitada. Sakalaste saadikud läksid Riiga ja teatasid seal, et niikaua, kui maal on olemas veel üheaastane või küünrapikkune poisike, ei nõustu nad ristiusku vastu võtma.

Oma vabaduse kindlustamiseks kutsusid eestlased appi vene-lasi Vladimir-Suzdalimaalt, Novgorodist ja Pihkvast. Just sel ajal hakkasid Vene maid ähvardama mongoli hordid. Vene väed said Kalka jõel lüüa. See julgustas sakslasi jälle pealetungile asuma. Nad vallutasid uuesti Viljandi. Vene abiväed tulid siiski Eestisse. Neli nädalat piirasid venelased ja eestlased 1223. a. sügisel Tallinnat. Piiramine ei andnud aga tulemusi ja Vene vägi pöördus tagasi. Sõdadest kurnatud maa langes jälle sakslaste ja taanlaste valdusse.

Vürst Vjatško koos eesti vanemaga Tartu kaitsel 1224. a.

O. Männi skulptuur.

Vabana püsis veel Tartu, kuhu eestlastele jäi appi endine Koknese vürst Vj a t š k o koos 200 mehega. Küll meelitasid sakslased Vjatškot eestlastest lahku lööma, kuid Vjatško lükkas need ettepanekud tagasi. 1224. a. augustis alustasid sakslased otsustavat rünnakut. Tartu alla tuli isiklikult ka piiskop Albert. Kui pikemaäegne piiramine ei toonud edu, otsustasid sakslased võtta linnuse tormijooksuga. Kaitsjad võitlesid meeleheitlikult, kuid lõpuks õnnestus rüütlitel linnusesse sisse tungida. Koledas tapluses ei heidetud armu ka naistele ja lastele. Linnuse kaitsjad ei alistunud, vaid langesid kangelastena. Läti Henriku teatel jäeti ellu vaid üks venelane, kes siis saadeti hea hobusega Venemaale toimunust teadet viima. Suurem Vene vägi oligi Tartule appi liikumas. Kuuldes, et nad on hilinend, läksid venelased tagasi.

Tartu langemine otsustas vabadusvõitluse saatuse lõplikult eestlaste kahjuks. 1227. a. vallutasid saksa anastajad ka M u h u ja S a a r e m a a. Üle kahekümne aasta kestnud verise ja laastava võitluse järel oli Eesti langenud välismaiste sissetungijate võimu alla.

Pärast eestlaste alistamist asusid saksa rüütlid edasitungile Venemaa ja Leedu suunas. 1236. a. purustasid leedulased S a u l e lahingus orduväe. Järgmisel aastal liideti Mõõgavendade ordu riismed Saksa orduga. Moodustati Saksa ordu Liivimaa haru, mida tavaliselt nimetatakse Liivi orduks. Saule lahingu mõjul puhkes kurelaste (kuršide) ja saarlaste ülestõus. Alles 1241. a. õnnestus sakslastel saarlased jälle ikestada.

1242. a. tabas röövvallutajaid hävitav lüüasaamine kuulsas Peipsi J ä ä l a h i n g u s. Saksa anastajate tung itta pandi sellega lõplikult seisma.

Eestlaste allajäämise põhjused. Eesti vallutamine välismaiste feodaalide poolt XIII sajandil on üks kõige traagilisemaid sündmusi eesti rahva ajaloos. Selle tulemusena jäid eestlased sajanditeks võõra võimu alla, nende normaalne arenemine oli pikaks ajaks takistatud.

Eestlased olid võidelnud erakordse vaprusena, ilmutades suurt meelekindlust oma vabaduse kaitsmisel. Kuid sellest ei piisanud sissetungija tagasilöömiseks. Vaenlastel oli palju eeliseid.

Kõigepealt oli vaenlaste poolel sõjaline ülekaal. Ordurüütlid ja ristirüütlid olid elukutselised sõjamehed, neil olid raudrüüd ja mitmesugused sõjamasinad. Eestlaste maakaitse ja sõjaväe korraldus oli kohandatud ajutiste lühiajaliste sõjaretkede jaoks, mida nad olid ise korraldanud ja milliste vastu oli neil ka ennast seni kaitsta tulnud. Röövrüütlite poolt arendatud plaanipärase vallutussõja vastu polnud eestlased ette valmistatud. Kuid eestlasedki täiendasid võitluse käigus kiiresti oma sõjalisi oskusi, õppisid vallutama tugevaid linnuseid ja saavutasid võite välilahiingufes. Siis tuli aga puudus elavjõust. Röövvallutajad tõid kaotatud meeste asemele ikka uusi. Piiskop Albert ise käis tervelt 13

korda Saksamaal ristsõdijaid juurde värbamas. Eestlaste read aga hõrenesid aasta-aastalt.

Vallutajate seljataga seisis feodaalse Lääne-Euroopa tähtsaim poliitiline võim — katoliku kirik. Rooma paavstid andsid vallutajaile igakülgselt toetust, aitasid organiseerida vallutusretki ning tõmmata selleks kaasa mitmed riigid. Eestlastel, nagu teistelgi Baltimaade rahvastel, oli riik alles kujunemas. Raske oli kõiki maakondi ühiseks võitluseks koondada. Ka puudus üksmeel lõunanaabritega. Röövvallutajad alistasid üksikult liivlased, latgalid ja eestlased ning suutsid neid isegi üksteise vastu suunata.

Tõsist abi said eestlased venelastelt, kuid ka see ei osutunud küllaldaseks röövvallutajate otsustaval tagasitõrjumisel. Venemaa oli tollal feodaalselt killustatud ja pidi end pealegi kaitsma mongolite vastu.

Eestlaste vastupanu ülekaaluka vaenlase vastu pidi lõpuks paratamatult raugema. Kuid edutust lõpust hoolimata kuulub XIII sajandi vabadusvõitlusele eesti rahva minevikus aukoht. See on veenev näide meie esivanemate kangelasmeelest ja vabadusarmastusest.

FEODAALNE KILLUSTUMUS EESTIS

(XIII sajandist — XVI sajandi keskpaigani)

§ 1. Eesti rahvas saksa feodaalide ikke all
XIII sajandil ja XIV sajandi I poolel.

Maa poliitiline jaotus. Pärast eestlaste alistamist õnnestus saksa röövvalutajatel XIII sajandi teisel poolel kindlustada oma võimu ka kurelaste ja semgalite üle. Kogu vallutatud ala, mis praegu moodustab Eesti NSV ja Läti NSV territooriumi, nimetati tollal liivlaste järgi Liivimaaks, hiljem aga Vana-Liivimaaks.

Majanduslikud sidemed Liivimaa üksikute osade vahel olid üsna nõrgad. Seepärast ei kujunenud Liivimaast ühtset riiki. Juba maa vallutamise ajal, eriti aga pärast seda, puhkesid röövvalutajate vahel teravad tülid maa jaotamise küsimuses. Riia piiskopide (XIII saj. keskpaigast peapiiskopid) taotlused allutada kogu Liivimaa oma võimule leidsid ägeda vastuseisu teiste, iseäranis aga ordu poolt. Nii jagati Liivimaa mitme iseseisva feodaalvõimu, nn. maahärra vahel. Kõige rohkem maid omandas Liivi ordu, kes oli sõjaliselt kõige tugevam. Eesti alast läks ordule kesk- ja edelaosa. Kagu-Eestis valitses Tartu piiskop, Lääne-Eestis ja saartel Saare-Lääne piiskop, Harju ja Viru kuulusid Taani kuningale. Viimase valdusi kutsuti ka Eestimaaiks. Ordu ja piiskopid said vormiliselt maa endale lääniks Saksa-Rooma keisrilt, kellel aga tegelikult polnud Liivimaa üle mingit võimu. Hoopis tähtsamat osa maa elus etendas Rooma paavst, kelle juures Liivimaa feodaalid käisid tülikäsimusi lahendamas või kes selleks saatis kohale oma esindajaid. Nii hoidis paavst killustatud Liivimaa oma mõju all ja sai siit maksude näol suuri sissetulekuid.

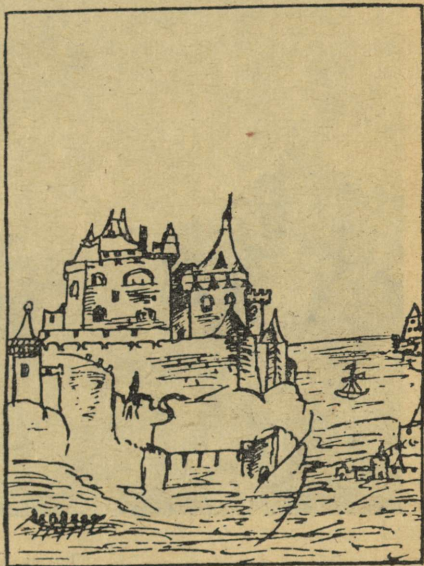
Maahärrad, eriti Taani kuningas ja piiskopid, andsid maid edasi vasallidele tasuta sõjateenistuse eest. Majandusliku jõukuse kasvades muutusid vasallid aja jooksul üha võimukamaks ega tahtnud maahärrale alluda.

Põllumajandus ja agraarsuhted. Röövvalutuse käigus sai Eesti alade põllumajandus raskesti kannatada. Palju rahvast langes võit-

luses, terved külad hävitati ja laastati, kariloomad veeti minema, suur osa põldudest jäi sööti. Nendest haavadest kosumine nõudis tolleaegse tehnika juures aastakümnete pikkust visa ja vaevarikast tööd. Põlluharimise viisid ja tööriistad jäid samadeks, nagu nad olid enne maa vallutamist olnud. Ka kolmepõllusüsteem, mis XIII sajandil kahepõllusüsteemi kõrval levima hakkas, oli Eestis arvatavasti juba varem tuntud. Võõrad feodaalid, kellel algul polnud oma majapidamisi, ei saanudki põllunduse alal midagi uut pakkuda. Vastupidi, feodaalide omavahelised kisklemised, sagedased feodaalsõjad, millede laastati esmajärjekorras vastase külasid, kahjustasid tunduvalt põllumajanduse arenemist.

Põllumajanduse arenemist pidurdasid ka vallutuse tagajärjel muutunud ühiskondlikud suhted. Valitsev feodaalide klass moodustus nüüd välismaalastest, valdavas osas sakslastest. Eesti feodaliiseeruv ülikond kas langes võitluses või vaesus ja sulas talurahvaga ühte. Ainult mõned üksikud eestlased jäid püsima valitseva klassi hulka, eraldusid aga peagi oma rahvast ja saksastusid. Eksploateeritava talurahvaklassi moodustasid eestlased. Feodaalid ja talupojad rääkisid eri keelt, nende kombed ja kogu elu-olu oli erinev. Klassivastuoludele lisanudsid rahvuslikud vastuolud. Sakslased vaatasid eestlastele ülalt alla, ei pidanud neid endiga üheväärseteks. Eestlasi nimetati põlglikult «mittesakslasteks». Liivimaa oli saksa feodaalidele kolooniaks, kust püüti hoolimatult välja pressida võimalikult rohkem rikkusi. Talupoegade feodaalne eksploateerimine kasvas sellistes tingimustes vallutuseelse ajajärguga võrreldes järsult.

Feodaalide elukohaks olid tugevad kivilinnused, mis ehitati tavaliselt eestlaste endiste linnuste kohale. Ehitusmaterjali pidid kokku vedama ümbruskonna talupojad. Käest kätte edasi andes kanti kivid linnusemüüridele. Eestlased kaebasid, et parema meelega läheksid nad põrgutulle, kui vaid pääseksid linnuste ehitamisest. Eriti tugevad olid ordulinnused, eesotsas Viljandi linnusega. Linnustest käisid feodaalid talurahvalt makse kogumas ja nende üle kohut mõistmas. Tähtsamaks koormiseks oli tollal kümnis ($1/10$ viljasaagist ning karjast) või hinnus (varem

Viljandi ordulinnus.

kindlaksmääratud suurusega naturaalandam, kümnisest väiksem). Nende sissenõudmise puhul peeti talupoegadelt kokkuaetud vara juures suuri joominguid, nn. vakupidusi.

XIII sajandi teisel poolel, kui vallutajate seisund enam-vähem kindlustus, algas järk-järgult vasallide asumine maale oma valdustesse. Hakati rajama feodaalide majapidamisi — mõisaid. Lisaks senistele kohustustele sunniti nüüd talupoegi harima ka mõisapõlde. Nii hakkas naturaarendi kõrval arenema ka teoorjus.

Tartu Toomkirik.

Talurahva rühmisest võttis agaralt osa kirik. Ka ristitud eestlasi ei loetud täieõiguslikeks kristlasteks. Seda iseloomustas ka nende kohta kasutatav termin — «vastristitud». Igasse kihelkonda sunniti talupoegi kirikuid ehitama. Rahvatraditsioon räägib päeval ehitatud kirikutest, mis öösel kadusid. Talupojad, kes ristiusus õigusega nägid vaid rõhujate abilist, lõhkusid need tihti salaja jälle maha. Mitmed kirikud, nagu näiteks Tartu Toomkirik, ei jäänud suuruselt maha võimsamatestki linnustest. Kirikute kõrval kerkisid nii linnades kui ka maal kloostrid. Kloostritele kuulusid suured maavaldused ja talupoegade rühmises olid nad esimeste hulgas.

Linnad. XIII saj. I poolel sõjategevuses purustatud Eesti linnalised keskused hakkasid pärast maa vallutamist jälle aegapidi kasvama. Eesti linnade arenemist kiirendas kaubandus naaber-

maadega. Ordu ja piiskoppide toetusel tuli siia rohkesti saksa kaupmehi ja käsitöölisi. Suurema osa linnade elanikkonnast moodustasid siiski eestlased. Peale nende elas suuremates Eesti linnades üsna arvukalt venelasi.

Linna elu korraldati Saksamaa eeskujul linnaõiguse järgi. Kõrgeimaks valitsemisorganiks linnas oli rikaste saksa kodanike hulgast valitud linnanõukogu e. r. a. d. Sakslased takistasid kõigiti eestlaste pääsemist kaupmeeste gildidesse ja käsitööliste tsunftidesse. Ka linnades liitusid klassivastuoludele rahvuslikud vastuolud.

Üldse oli Eestis feodaalse killustumuse ajal 9 linna — Tallinn, Tartu, Vana- ja Uus-Pärnu, Viljandi, Narva, Rakvere, Haapsalu ja Paide. 1563. a. sai linnaõigused ka Kuressaare (praegune Kingissepp). Suuremad linnad olid ümbritsetud tugeva kivimüüriga, väiksemad muldvalli ja palkaiaaga. Elanikkonna kasvades pidid vaesemad linlased asuma väljapoole müüri — agulitesse. Seal langesid nad sõdade puhul esimesena rüüstamise ohvriks. Peale linnade oli Eestis rida aleveid — Lihula, Valga, Otepää jt.

§ 2. Talurahvasõda Eestis 1343.—1345. a.

(Jüriöö ülestõus).

Talurahvasõja põhjused. Eestlaste elu võõra võimu all muutus järjest raskemaks. 1315. aastal oli maal viljaikaldus ja kohutav nälg. Kroonikate teatel olevat nälgivad lapsed sel ajal vanemaid tapnud, mehed naisi ja isegi vanemad lapsi ning neid söönud. Eriti väljakannatamatu oli talurahva olukord Harjus-Virus, kus kohalikel vasallidel olid suured eesõigused. Harjumaal rajati kõige rohkem feodaalide mõisaid. Eestlased kaebasid, et sakslased käivad nendega ümber nagu sulastega, häbistavad neid ja röövivad nende varandust. Selle vastu pidasid eestlased kogu aeg visa võitlust. Sakslaste endi teadete järgi kippusid «vastrititud» korduvalt «usust ära langema», milleks neid õhutasid ka idapoolsed rahvad, eesotsas venelastega. Kõige rohkem rahutusi toimus Põhja-Eestis ja Saaremaal. Saarlased löid mitmel korral röövavallutajad oma kodusaarelt välja.

XIV sajandi I poolel eestlaste võitlus jätkus. 1343. aastal, kui Liivimaa feodaalid olid parajasti sõjaretkel Pihkva vastu, puhkes kõiki seniseid väljaastumisi ületav suur talurahvasõda, mille eesmärgiks oli välismaiste kurnajate täielik hävitamine ja väljakihutamine. See ülestõus, olles talurahvasõjaks feodaalide vastu, kandis samal ajal ka rahvusliku vabadusvõitluse iseloomu.

Talurahvasõja käik. Ülestõus algas Harjus 1343. a. jüriööl (ööal vastu 23. aprilli), mille järgi teda nimetataksegi Jüriöö ülestõusuks. Vastavalt varem kokkulepitud plaanile süüdati põlema ühel mäekünkal asuv maja. See oli märguanne üldiseks kallale-

tungiks vihatud rõhujatele. Möisad ja kirikud põletati maha, sakslased ja taanlased, kes kätte saadi, surmati. Vaid vähesed neist pääsesid ja jooksid kabuhirmus poolalasti läbi metsade ja soode Tallinna ning Paide müüride varju. Suureks võiduks talupoegadele oli kindlustatud P a d i s e kloostri vallutamine. Mungad tapeti ja klooster süüdati põlema. Ülestõusnud valisid endi keskelt neli juhti, keda kutsuti kuningateks. Siis asusid harjulased (kroonikate teatel 10 000 mehega) piirama T a l l i n n a.

Kuid eestlased mõistsid, et edu säilitamiseks ja lõpliku võidu saavutamiseks ei piisa nende halvasti relvastatud ja sõjaks vähe ettevalmistatud jõududest. Seepärast lähetati saadikud abi kutsuma Rootsi foogtidelt Soomest ja venelastelt Pihkvast. Mõlemalt poolt saadi jaatav vastus. Vahepeal kandus ülestõus edasi veel L ä ä n e m a a l e, kus talupojad piirasid sisse H a a p s a l u, ja arvatavasti ka V i r u m a a l e.

Põhja-Eesti feodaalid palusid kiiret abi Liivi ordumeistrilt, kes asuski viivitamatult Irboska alt teele Tallinna suunas. Kartes ülestõusu levimist ordu maadele ja püüdes aega võita, meelitas ordumeister eestlaste juhid P a i d e s s e läbirääkimistele. Ordumeister lubas hoolitseda, et «kõik asjad jälle heaks saaks» ja töötas eestlaste saadikutele isikupuutumast. Eestlased, kes olid harjunud antud sõna pidama, lootsid, et seda teeb ka ordumeister. Läbirääkimistega taheti samuti aega võita, kuni eestlastele saabub palutud välisabi.

Kohtumisel ordumeistriga Paide linnuses käitusid neli eestlaste «kuningat» ja kolm sõjasulast julgelt ja väärikalt, olles kindlad oma ürituse õigsuses. Orduvennad hakkasid aga kohe eestlasi süüdistama sakslaste tapmises Harjus ja nõudsid süüdlaste karistamist. Eestlased vastasid: «Meid on nii kaua piinatud ja vaevatud, et me seda enam kauem sallida ja välja kannatada ei suutnud.» Sõnamurdlikult käskis ordumeister eestlaste juhid vangistada. Kui saadikud seda kuulsid, nõudsid nad, et ordumeister peaks oma lubadust ja laseks neid oma vae juurde tagasi minna. Vastuseks hakkasid sakslased neid pilkama. Nüüd ei jäänud saadikutel üle muud kui haarata mõõgad. Nad langesid ebavõrdses võitluses orduvendade vastu. See ettekatsetud roim oli üks julgunumaid saksa röövvallutajate häbitegude hulgas.

Nüüd asusid orduväelased edasitungile Tallinna suunas. Pärast mitmeid vähemaid kokkupõrkeid toimus 14. mail suurem lahing Tallinna all S õ j a m ä e r a b a ääres. Enne lahingut pakkusid feodaalid eestlastele petlikult rahu, peaväe kohale jõudes tungisid aga neile järsku kallale. Ordurüütlite ülekaal oli liiga suur ja ülestõusnute malev sai ägedas lahingus lüüa. Eestlaste viha oma rõhujate vastu oli nii suur, et kui pärast lahingut Tallinna kodanikud tulid surnuid vaatama, siis hüppas üks raskesti haavatud eestlane üles, püüdes üht sakslast surmata. Mõni päev hiljem saabusid kohale rootslased, kes eestlaste lüüasaamist kuuldes

sõlmisid saksa feodaalidega rahu ja pöördusid koju tagasi. Ka Haapsalu alt pidid ülestõusnud taanduma.

Mai lõpul tungis Otepää alla P i h k v a sõjavägi, allikate järgi 5000 meest. Ka venelaste abi oli hiljaks jäänud. Nad ei saanud enam ühineda ülestõusnute peajõududega. Venelaste sissetungi tõttu tuli aga sakslastel koondada jälle vägesid Lõuna-Eestisse, mis andis eesti talupoegadele võimaluse võitluse jätkamiseks.

24. juulil algas ülestõus S a a r e m a a l. Siingi tapeti kõik sakslased, kusjuures preestrid uputati merre. Saarlased vallutasid Põide linnuse ja loopisid selle meeskonna kividega surnuks. Uue hooga jätkus ülestõus nüüd ka mandril. Rahutus haaras suu-remal või vähemal määral kogu Eesti ala.

1343. a. hilissügisel tungisid ordu väed koos teiste Liivimaa feodaalide ja erakordselt suure Preisi abiväega uuesti Harjusse. Nende teed tähistas põlevate külade kuma ja tapetute laibad. Metsistunud feodaalid lubasid kõik harjulased viimseni maha tappa. Lahingutes kandsid nad aga ka ise raskeid kaotusi ega suutnud oma kavatsust täielikult teostada. Harjust tormasid orduväed Saaremaale. Kuid kohe pärast nende lahkumist 1344. a. kevadtalvel taastasid saarlased oma vabaduse. Alles 1345. a. suutsid feodaalid ülestõusu lõplikult maha suruda.

Talurahvasõja lüüasaamise põhjused. Nagu näitavad marksismi-leninismi klassikud, pidid talurahva ülestõusud feodalismi ajal paratamatult lõppema lüüasaamisega. Nii nurjus ka eestlaste mehine vabastuskatse. Eesti talupojad olid andnud välismaistele kurnajatele küll tugeva hoobi, kuid viimaste võimu purustada nad ei suutnud. Ülestõusnud tegutsesid eri maakondades omaette, nende relvastus ja sõjalised oskused jäid ordurüütlite omast tunduvalt maha. Feodaalide käes oli poliitiline võim, mis võimaldas neil võitlust paremini organiseerida. Pealegi said Liivimaa feodaalid suurt abi Saksamaalt.

Talurahvasõja tulemusena likvideeriti Taani võim Põhja-Eestis. Taani kuningas müüs 1346. a. Harju- ja Virumaa Liivi ordule.

§ 3. Majanduslik ja poliitiline arenemine XV sajandil ja XVI sajandi I poolel.

Sunnismaisuse ja pärisorjuse kujunemine. Pärast Jüriöö vabadusvõitluse mahasurumist tugevdasid feodaalid talurahva ekspluaateerimist veelgi. Pidevalt suurendati koormisi ja vähendati talupoegade isiklikku vabadust. Kümnnise nime all pidid talupojad ära andma kuni veerandi ja mõnel pool koguni kolmandiku viljasagist. Samuti suurenes karja- ehk verekümnis. Talupoegi sunniti feodaalidele andma osa kõigest, mida talupoegade majapidamistes toodeti.

Koormiste suurendamine oli tingitud peamiselt asjaolust, et nii kohalikes kasvavates linnades kui ka Lääne-Euroopas suurenes

nõudmine põllumajandussaaduste, eriti teravilja järele. Sissetulekute tõstmiseks laiendasid feodaalid intensiivselt ka oma majapidamisi, müües tooteid turul.

XV sajandil ja eriti XVI sajandi esimesel poolel kasvas mõisate arv ja suurenes nende põllupind. Pidevale mõisateole lisandus veel korrategu — loomade karjatamine, ehitustööd jm., samuti talgud heina- ja viljakoristamisel. Talgud olid algul vabatahtlikud ja sinna meelitati rahvast söögi ja joogiga, hiljem muudeti ka need sunduslikuks.

Talupojad püüdsid rõhumisest vabaneda, jättes isegi kodud maha ja otsides mujal paremaid elamisvõimalusi. Liiguti ühe mõisniku juurest teise juurde, osa talupoegi põgenes linnadesse ja Venemaale. Linnad, kes vajasid tööjõudu, võtsid talupoegi sageli vastu ega andnud neid feodaalidele välja. Nii nõudsid mõisnikud Tallinna linnalt sinna põgenenud talupoegade väljaandmist, sest aadlikud ei võivat ometi ise künda. Linnas aga vastati, et kui Tallinnalt ära võetakse ta talupojad, jääb ta külaks, sest «ilma rahvata pole linna».

Feodaalid asusid võitlema talupoegade äramineku vastu karmide survevahenditega. Nad leppisid omavahel kokku põgenike väljaandmise suhtes. Kui mõni feodaal oli põgenenud talupoja vastu võtnud, nõuti see temalt kohtu teel tagasi. Selleks loodi erilised haagikohtud. Talupojad koos pere ja järeltulijatega kinnistati maa külge, muudeti sunnismisteks.

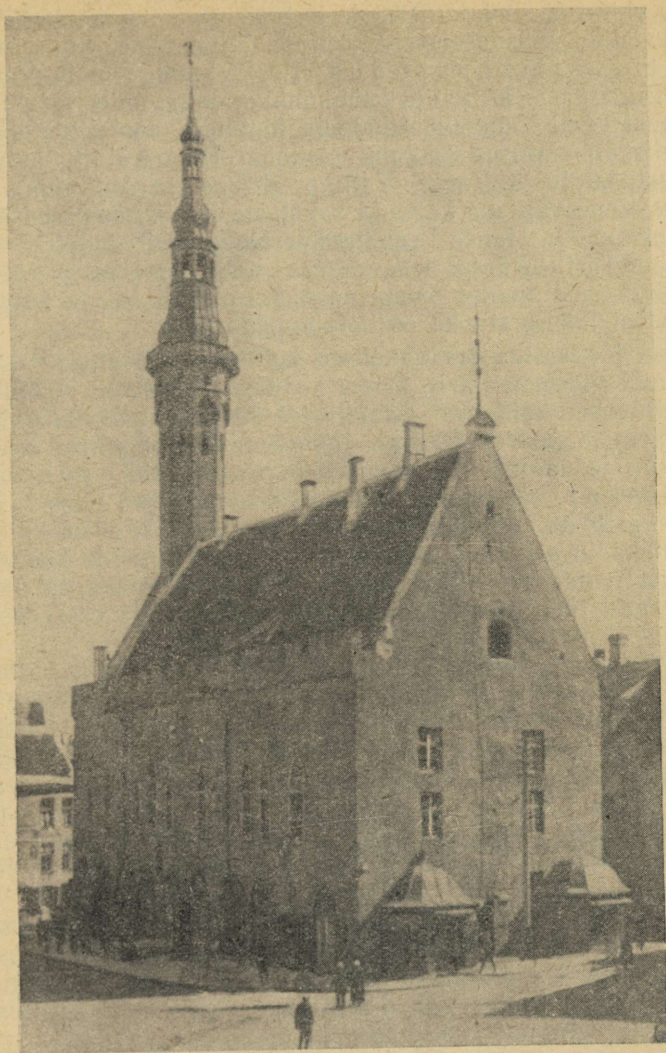
XV sajandist peale hakati talupoegi müüma, kinkima ja panima nii koos maaga kui ka ilma maata. Feodaalid vahetasid neid hobuste ja koerte vastu. Talupojad kaotasid järk-järgult isikliku vabaduse ja muutusid mõisnike pärisorjadeks.

Liivimaa talupoegade olukorra kohta kirjutas üks XVI sajandi autoreid: «See on kõige õnnetum ja rõhutum rahvas, kelle sarnast ei ole veel kuskil ega kunagi päikese all leitud». Rõhutud ja alandatud eesti talurahvas kandis aga visalt põlvest põlve mõtet võõraste vallutajate väljakihutanisest. Talupoegade vaoshoidmiseks kasutasid feodaalid eriti alandavat karistusviisi — peksmist, mida talupojad olevat kartnud rohkem kui surma. Vastuhakkajaid piinati ja heideti linnuste keldritesse mädanema.

Linnad, käsitöö ja kaubandus. Suuremateks linnadeks Eestis jäid endiselt Tallinn ja Tartu, kus elanike arv oli vastavalt 7000—8000 ja 5000—6000. Teistes linnades oli alla 1000 elaniku.

Arenes edasi käsitöö spetsialiseerumine. Tallinnas loetleti näiteks üle 70 käsitööharu. Üksikute ametialade esindajad — rätsepad, kullassepad, lihunikud, kingsepad, pagarid jne. kuulusid erialade järgi tsunftidesse. Tsunftidesse mittekuuluvaid käsitöölisi nimetati jänesteks, vusserdajateks ja käperdisteks. Neid jälitati ja karistati karmilt.

Oma vähesed ülejäägid müüsid talupojad linnades ja alevites, ostes selle eest peamiselt soola ja odavamaid metallitooteid. Feodaalid püüdsid talupoegade kauplemist piirata ja ise vilja ning

Tallinna raekoda.

muid kaupu talupoegadelt üles osta ning vaheltkasuga edasi müüa. Ka ordu, piiskopid ja vaimulikud tegelesid agaralt kaubanduse alal. Väliskaubandus kuulus saksa suurkaupmeestele. Eestist veeti välja peamiselt teravilja, aga ka kala, lina ja nahku. Sisseveetavatest kaupadest oli tähtsaim sool, mida toodi Prantsusmaalt ja Portugalist. Tallinna suurkaupmehed said soolaga kauplemisest suuri kasumeid, mille tõttu öeldi, et Tallinna

linn on ehitatud soolale. Rikaste linlaste ja mõisnike tarbeks veetis kaled, luksusesemeid, vürtse, veine jne. Suurt tähtsust omas transiitkaubandus. Eesti kaudu veeti Venemaalt Lääne-Euroopasse karus- ja loomanahku, vaha, kalu, rasva; Lääne-Euroopast veeti Venemaale kaled, lõuendit, soola, metallitooteid jm. Väliskaubanduses oli juhtival kohal Hansa liit, kuhu Eesti linnadest kuulusid Tartu, Tallinn, Pärnu ja Viljandi. 1494. a. otsustas Vene valitsus kaotada sakslaste kaubanduslikud eesõigused Venemaal ja Hansa kaubakontor Novgorodis suleti. Selle võtmed toodi Tartu. Pärast seda kasvas veelgi vene kaupmeeste tähtsus Liivimaa linnades. Venelased kauplesid saksa kaupmeeste takistustest hoolimata ka eesti talupoegadega.

Saksa feodaalide omavahelised suhted. Vägivaldselt Liivimaa vallutanud võõramaalaste üheks peaülesandeks oli kohalike rahvaste alluvuses hoidmine. Samal ajal võitlesid nad omavahel maa ja talupoegade pärast. Kõige tugevamateks Liivimaa maahärradeks kogu feodaalse killustumuse perioodil olid ordu ja Riia peapiiskop, kes mõlemad taotlesid ülemvõimu kogu Liivimaal. Võitlus kestis sajandeid, sageli peeti omavahelisi sõdu, kuid otsustavat ülekaalu ei saavutanud kumbki pool. Linnade kasvamisega tõusis ka nende poliitiline tähtsus. Vasallid omakorda kasutasid maahärrade tulusid oma võimu laiendamiseks ja eesõiguste suurendamiseks.

1422. a. peale hakati pidama üldisi maapäevi, millest võtsid osa maahärrad, vasallid ja linnade esindajad. Maapäevadel püüdsid feodaalid kooskõlastada, kuidas paremini kindlustada võimu talupoegade üle, milliseid samme ette võtta välispoliitilisel alal ja teisi neid huvitavaid küsimusi. Kui maapäeva otsus mõnele feodaalilest oli vastumeelt, ei mõelnudki ta seda täita ja ei olnud võimu, kes teda selleks oleks sundida saanud. Maapäevad ei kaotanud feodaalset killustumust, kuid nende ellukutsumine ja tegevus näitab killustumuse nõrgenemist.

Välissuhted. Vene tsentraliseeritud riigi tekkimine. XV sajandil sai Saksa ordu mitmel korral poolakate, leedulaste jt. käest lüüa. Ordu kõrgmeister pidi end Poola kuninga vasalliks tunnistama. 1525. a. kaotati Saksa ordu Preisimaal. Sellega kadus Liivi ordu tähtsaim tugipunkt ja seljatagune.

Veel suuremat mõju avaldas Liivimaa feodaalriigikeste edasisele saatusele Vene tsentraliseeritud riigi tekkimine XV sajandi lõpul. Vene tsentraliseeritud riik muutus oluliseks jõuks rahvusvahelisel areenil. Ivan III (1462—1505) hakkas pöörama tähelepanu Vene riigi piiride laiendamisele Balti mere suunas. Liivimaa sakslased jälgisid hirmuga Venemaa tugevnemist ja püüdsid seda takistada. XV sajandi lõpul ja XVI sajandi algul toimus Venemaa ja Liivimaa vahel mitu sõda, milledes kumbki pool otsustavamalt ülekaalu ei saavutanud.

Reformatsioon Eestis. XVI sajandi 20-ndatel aastatel levis reformatsioon Lääne-Euroopast Liivimaale. Siingi oli katoliku

kirikul palju vastaseid. Rikkad linlased ja osa aadlikke ihkasid kiriku varandusi ja maid ning tahtsid kirikut oma võimule allutada. Võideldes sotsiaalse võrdsuse eest, astus katoliku kiriku vastu välja ka linnakehvistu ja talurahvas.

Linnakehvistu esindajana ning ideoloogina astus välja rändav kasuksepp, suurepärase kõnemees Melchior Hoffmann, kes 1524.—1525. a. elas Tartus. 1525. a. jaanuaris toimusid Tartus suured rahutused. Rahvahulgad tungisid kirikutesse ja kloostritesse, purustasid altarid ja pühakute kujud ning pildid. Samalaadsed väljaastumised toimusid ka teistes linnades. Laienesid talupoegade käärimine ja vastuhakud. See sundis valitsevaid kihte kokku leppima. Võidule pääses reformatsiooni mõõdukas suund — luterlus, mida pooldasid rikkad linlased ja aadel. Piiskopid ja ordu jäid veel püsima. Nende võim oli siiski õõnestatud.

Vana-Liivimaa siseolud feodaalse killustumuse ajajärgu lõpul. Liivimaa feodaalide võim muutus talurahva ning linnade alamkihtide klassivõitluse ja feodaalide omavaheliste tülide olukorras järjest ebakindlaks. Saksa feodaalid seadsid esikohale oma isiklikud huvid ega suutnud kokku leppida ühiseks võitluseks tugevnevate naaberriikide vastu. Nende aeg kulus tühisteks lõbususteks, jahipidamiseks, joomiseks ja prassimiseks. Mõisates ja linnustes valitses alaline pidu ja priiskamine, nii et «pannid ja katlad ei saanud tervel aastal tulelt ära». Suureks häbiks peeti külalise kojulaskmist tühja kõhu ja kaine peaga. See pidutsemine toimus Liivimaa rahvaste halastamatu ekspluateerimise arvel. Kohalik eesti ja läti elanikkond vaid ootas parajat aega, et rööv-vallutajaile omalt poolt löök anda.

§ 4. Kultuur feodaalse killustumuse ajajärgul.

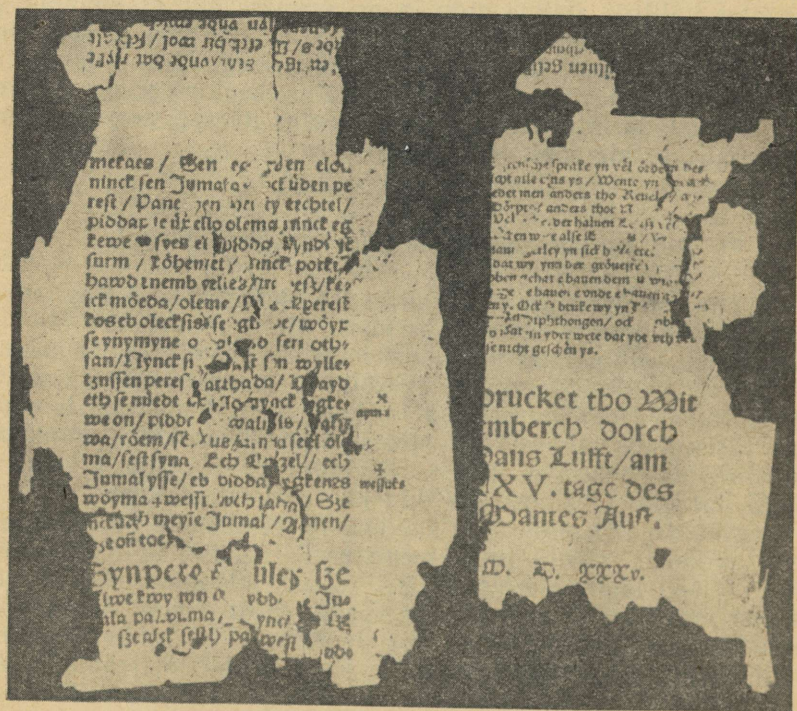
Välismaiste feodaalide võimutsemise olukorras olid tingimused kultuuri arenemiseks üsna ebasoodsad. Eesti rahval, kes oli vallutajate ikke all, polnud võimalusi hariduse saamiseks. Ei saanud tekkida oma intelligentsi, kirjakeelt, kirjandust ega kujutavat kunsti. Saksa feodaalid olid ka ise kultuuriliselt madalal tasemel, ilma tõsisemate vaimsete huvideta ja enamikus kirjaõskamatud. Neid huvitas rohkem sõdimine, röövimine ja lõbustused. Üksikud koolid linnades ja kloostrites olid kirikliku iseloomuga.

Vägivaldselt pealesurutud ristiusk jäi eestlastele kauaks ajaks täiesti võõraks. Nõuti jumalateenistusel käimist, kuid viimaseid peeti üldiselt ladina keeles, millest rahvas midagi aru ei saanud. Muistse usu kombed elasid aastasadu visalt edasi. Abiellumise puhul hoiduti kõrvale kiriklikust laulatusest ning selle asemel peeti kinni vanast kombest, mille järgi pruut loeti abiellunuks alles pärast seda, kui talle tanu oli pähe pandud. Surnuid maeti muistsetesse kalmetesse ja nende austamiseks peeti seal peiesid. Kirikukombeid ei tahetud täita ka sellepärast, et kiriklikud tali-

tused olid tasulised. Surnu matmise eest näiteks nõuti talupojalt mõnel pool tasuks elus härg. Kestis edasi pühade puude, hiite, kivide ja allikate austamine ning nendele ohvriandide viimine. Haiguste ja õnnetuste puhul pöörduti tarkade ehk nõidade poole, kes elasid üksikutes metsaonnides.

Kergemini omandati ristiusu kombeist need, mis meenutasid endist usku. Katoliku pühakud tundusid sarnastena haldjatega ja nendelt loodeti abi taudide, ikalduste jm. vastu. Pühakute nimepäevade järgi hakati aega arvestama ja mitmesuguste tööde aega määrama. Nii oli jüripäev (23. aprill) kevadiste tööde alguse ja karja väljalaskmise ajaks, jaagupipäevaks (25. juuliks) tuli lõpetada heinategu («Jaagup lööb raudnaela heina sisse»), mihklipäevaks (29. septembriks) — sügisedes põllutööd.

Eesti rahva kultuuri arenemine ei jäänud siiski täiesti seisma. Eestlased säilitasid oma ühtekuuluvustunde. Pidev võitlus feodaalide vastu liitis eestlasi veelgi kindlamalt. Eesti keele arenemises on sel ajal märgata tendentsi ühise kõnekeele kujunemise suunas. Silmapaistvalt arenes nn. «suuline kirjandus». Põlvest põlve kanti edasi jutustusi, muistendeid, rahvalaule. Need omandasid võitleva sisu ja olid suunatud mõisnike, pappide ja rahvareeturite vastu.

Vanima eestikeelse trükise lehekülgede fragmente.

Igapäevased tähelepanekud loodus- ja ka ühiskondlike nähtuste kohta talletati ning anti edasi vanasõnades ja kõnekäändudes.

Valitseva klassi kirjanduses olid tähtsaima koha ajaloolise sisuga teosed — ajaraamatud ehk kroonikad, mis pühendati vallutuse õigustamisele ja feodaalide ülistamisele. Suuremad kroonikad olid ladinakeelne Läti Henriku kroonika, mis valmis XIII sajandi 20-ndatel aastatel, Liivimaa vanem riimkroonika XIII sajandi lõpust ja Liivimaa noorem riimkroonika XIV sajandi keskpaigast (saksa murretes).

Vallutajate võimu kindlustamiseks ja ristiusu levitamiseks rajati feodaalse killustumuse ajajärgul rohkesti linnuseid, kloostreid ja kirikuid. Osaliselt ümberehitatuina või varemtena on paljud neist praeguseni säilinud. On säilinud ka linnaehitusi, eriti Tallinnas. Stiililt sarnanevad nad toleaeagsete Lääne-Euroopa ehitustega. Nii nagu ehituskunstis, domineeris ka skulptuuris jt. kunstialadel algul romaani stiil, XIV—XVI sajandil aga gooti stiil.

Seoses reformatsiooniga ilmus 1535. a. Saksamaal esimene seni teadaolev eestikeelne trükitud raamat. See oli luteriusu katekismus, mille tekst oli kahes keeles — alamsaksa ja eesti keeles. Eestikeelse tõlke oli teinud kirikuõpetaja Johann Koell, tõenäoliselt eestlane. Tallinna raad aga keelas selle raamatu levitamise ära rahutuste kartusel eestlaste hulgas.

EESTI SÕDADE KEERISES JA ROOTSI AADLIRIIGI VÕIMU ALL. TEOORJUSLIKU MÕISAMAJANDUSE VÄLJAKUJUNEMINE

(XVI sajandi II pool ja XVII sajand)

§ 1. Eesti Liivi sõja ajal ja mitme riigi vahel tükeldatuna XVI sajandi II poolel ja XVII sajandi algul.

Liivi sõja põhjused. XVI sajandil tugevnesid Poola-Leedu, Rootsi ja Taani riigid. Nende maade valitsejad tahtsid laiendada oma maavaldusi ja saavutada ülevõimu Balti merel, kus Hansa sel ajal kaotas lõplikult oma senise juhtiva koha. Hakati plaanitsema sisemiselt pehastunud Liivimaa haaramist. Samal ajal tugevnes Vene tsentraliseeritud riik. Kuid Venemaa edasist arenemist ja sidemete tihenemist enamarenenud Euroopa maadega hakkas üha tõsisemalt pidurdama asjaolu, et ta oli peaaegu täiesti meredest eraldatud. Kõige sobivam tee Venemaalt Lääne-Euroopasse käis Balti mere kaudu. Siin kuulus Venemaale vaid kitsas riba Soome lahe idarannikul, kus puudusid suuremad sadamad ja mis oli kogu aeg vaenulike välisriikide poolt ohustatud.

Liivimaa võimud, nähes Venemaa tugevnemises ohtu oma võimutsemisele, püüdsid kõigiti takistada Venemaa suhtlemist teiste Euroopa riikidega. Nad ei lubanud siinsete sadamate kaudu vedada Venemaale sõjavarustust ja teisi kaupu ega lasknud sinna välismaalt käsitöölisi. Nii peeti 1548. a. Lüübekis Liivimaa sakslaste eestvedamisel vägivaldselt kinni 123 välismaa spetsialisti, keda Vene valitsus oli kutsunud Venemaale. Neid, kes omal algatusel püüdsid läbi Liivimaa Venemaale jõuda, karistati surmanuhtlusega. Kõigiti toetasid niisugust tegevust ka teised Balti mere äärsed riigid. Liivimaa feodaalid septsesid sõjalisi liite Venemaa vastu Poola-Leedu ja Rootsiaga.

Vene valitsus seadis endale ülesandeks likvideerida Venemaa vastu kujundatud vaenulik barjäär ja relva jõul võita kätte vaba väljapääs Balti merele. Sõda Liivimaaga toetasid peale kaupmeeste innukalt ka Vene teenistumõisnikud, kes lootsid sellega endale uusi maid ja talupoegi saada. Nii küpses suur rahvusvaheline konflikt, mille keerisesse sattus ka Eesti ala. Vene riigi võit-

lus väljapääsu eest Balti merele vastas ka eesti rahva põhihuvidele, kuna Eesti ala majanduslik areng oli tihedalt seotud Vene-
maaga. Killustatud Liivimaa ühendamine ühtse Vene tsentralisee-
ritud riigiga oleks soodustanud tootlike jõudude kasvu ja avanud
tunduvalt avaramad võimalused siinsete alade edasiseks arene-
miseks.

Vene vägede edu Liivi sõja algul. 1558. a. jaanuaris tungisid
Vene väed, kuhu kuulus rohkesti tatarlasi, üle Liivimaa piiri. Kohe
paljastus Vana-Liivimaa sisemine nõrkus. Lahingutes venelastega
polnud ordu- ja piiskopiväed suutelised tõsisemat vastupanu osu-

Lihtrahvas annab vande Vene vojevoodile.

tama. Erilist hirmu tekitas sakslaste hulgas tugev Vene suurtüki- vägi. Peagi langesid Narva ja Tartu. Mõlemad linnad alistasid soodsatel tingimustel — venelased ei puudutanud elu ja varandust, tunnistasid nende seniseid õigusi ja luteri usku, lubasid neil edaspidi vabalt kaubelda. Seejärel alistus venelastele peaaegu ilma võitluseta rida Ida-Eesti linnuseid. Üks Liivimaa feodaalriigikestest — Tartu piiskopkond — oli likvideeritud.

1560. a. suvel said ordurüütlid hävitavalt lüüa Omuli lahingus. See oli viimane välilahing, kus lehisid Liivi ordu sõjalipud. Järgnevalt vallutasid Vene väed Viljandi linna ja linnuse. Väga tugevasti kindlustatud Viljandi langemine oli saksa feodaalidele eriti raskeks löögiks.

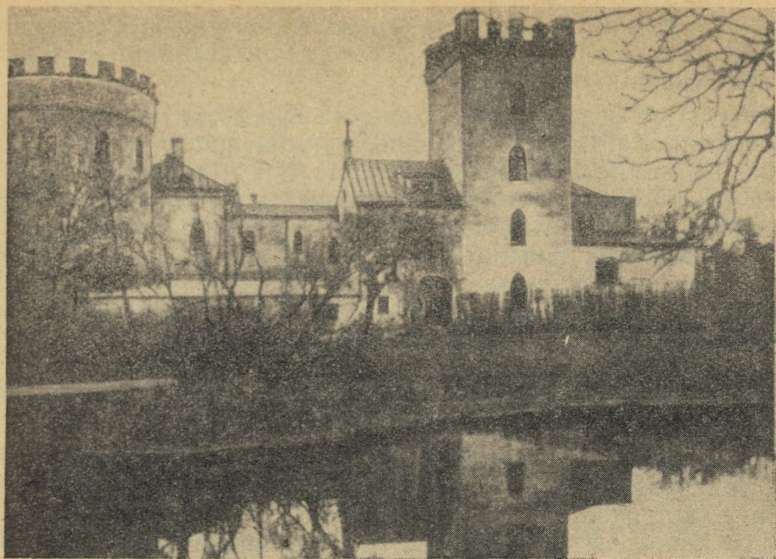
Talurahvas võitluses saksa mõisnike vastu. Eesti ja läti talupojad jälgisid rõõmuga, kuidas vihatud saksa feodaalid venelaste käest lüüa said. Paljud talupojad, lootes vabaneda saksa mõisnike ikkest, andsid alamlusvande Vene tsaarile. Vene valitsus teatas omalt poolt, et ta võitleb Liivimaale ülekohtuselt sissetunginud sakslaste, mitte aga kohalike põlisrahvaste vastu. Kuigi tegelikus sõjategevuses sageli sellist vahet ei tehtud, astus siiski rohkesti talupoegi koos Vene vägedega sakslaste vastu võitlema. Talupojad tegutsesid teadeteandjatena ja teejuhtidena. Mitmel pool tungisid nad koos Vene väesalkadega sakslastele kallale. Näiteks 1560. a. tabati Lätis üks talunaine, kes oli saanud Vene väeülemalt ülesande koguda andmeid sakslaste vägede kohta. Selleks oli naine jalgsi käinud juba Pärnus, Riias, Siguldas ja Võnnus. Omuli lahingu ajal juhtisid talupojad venelasi salateid kaudu metsi ja said mööda sakslaste selja taha. Vastseliina, Aluksne ja rida teisi linnuseid pidid seal asuvate eestlaste ja lätlaste nõudel venelastele alistuma.

1560. a. sügisel puhkes Harju- ja Läänemaal ulatuslik talurahva ülestõus mõisnike vastu, mis ähvardas kanduda ka Saaremaale. Balthasar Russowi kroonika järgi tõusid talupojad üles sellepärast, et nad pidid feodaalidele suuri makse maksma ja rasket mõisatööd tegema, aga sõja ajal ei saanud nad feodaalidelt mingit kaitset. Talupojad tahtsid aadlikke täiesti «ära hävitada ja välja juurida».

Ülestõusu juhiks — «kuningaks» valiti keegi sepp. Ülestõusnute arv ulatus mitmele tuhandele. Mõisad põletati ja kättesaadud mõisnikud tapeti. Ülestõus muutus niivõrd ähvardavaks, et feodaalid palusid selle mahasurumiseks abi Poola ja Taani kuningalt.

Koostöö loomiseks Tallinna linnaga läks talupoegade saatkond Tallinna. Kuid linnaraad astus nende vastu välja ja nõudis, et talupojad võitluse lõpetaksid.

Läänemaal asusid ülestõusnud piirama Koluvere linnust. Feodaalide väel õnnestus märkamatult piirajatele läheneda. Nad sundisid linnuse alla minema Lihula talupoegi, ähvardades keeldumise puhul nende majad maha põletada. Linnuse piirajaile näis,

Koluvõre loss.

nagu tuleks neile abiväge. Samal ajal aga tormasid neile feodaalid teisest küljest ootamatult kallale ja purustasid ülestõusnute väe. Ülestõusu juht langes vangi ja neljastati. Teisi osavõtjaid piinati ja poodi Koluvõre ning Tallinna väravate all.

Pärast kaotust Koluvõre all jätkus ülestõus üksikutes kohtades veel mõnda aega. Lõpuks läks feodaalidel küll korda talurahva stiihiline väljaastumine maha suruda, kuid laiaulatuslik ülestõus oli Liivimaa feodaalide niigi rasket olukorda siiski tunduvalt halvendanud.

Vana-Liivimaa feodaalriigikeste lõplik lagunemine ja sõjalaienemine. Vene vägede võitude ja talurahva rahutuste olukorras hakkasid Liivimaa feodaalid end üksteise võidu pakkuma välisriikide alamateks. Vastupanust loobudes püüdsid nad vaid soodsaid alistumistingimusi välja kaubelda. Rootsi, Taani ja Poola-Leedu, kellele Venemaa kindlustumine Baltimaades oli vastuvõtmatu, said seega suurepärase võimaluse Liivimaa asjadesse vahelesegamiseks.

1559. a. müüs Saare-Lääne piiskop oma valdused Taani kuningale, kes andis need edasi oma vennale, hertsog Magnusele. Tallinn koos Harju-Viru rüütelkonnaga alistus 1561. a. Rootsi kuningale. Sama kuulsusetult lõpetas oma olemasolu Liivi ordu — Baltimaade rahvaste verejanuline rõhuja mitme sajandi jooksul. Viimane ordumeister tunnistas end Poola kuninga vasalliks ja sai endale lõuna pool Daugava jõge asuvatest aladest loodud Kura-

maa hertsogkonna. Suurem osa ordu ülejäänud maadest koos Riia peapiiskopkonna omadega anti otseselt Poola kuningale ja neid nimetati Uleväina-Liivimaaks.

Nii varises Vene vägede löökide all kokku Vana-Liivimaa riiklik süsteem. Kuid saksa feodaalid, tunnistanud end välisriikide alamateks, säilitasid alistumislepingute järgi laialdased maavaldused ja suurendasid veelgi oma võimu talupoegade üle. Ainult Vene vägede poolt vallutatud Ida-Eestist kihutati saksa feodaalid valdavas osas minema. Nende maad jagati vene teenistussõjaväele. Kuna Venemaal ei olnud talupoegade pärisorjastamine tollal arenenud veel nii kaugele kui Liivimaal, siis paranes talupoegade õiguslik olukord Vene võimu all mõnevõrra. Venemaaga liidetud Eesti osades arenes sõjale vaatamata käsitöö ja kaubandus. Eriti silmapaistev oli Narva tõus, mis kujunes õitsvaks kaubalinnaks.

Liivi ordu ja piiskopkondade likvideerimisega sõda veel ei lõppenud, vaid koguni laienes. Kõik uued võimumehed taotlesid oma valduste suurendamist teiste arvel. Rootsi—Taani ja Rootsi—Poola vahelistes sõdades langes Lääne-Eesti kohutava rüüstamise alla. Uhtlasi püüdsid nii Poola kui ka Rootsi Venemaal Liivimaalt välja tõrjuda. Maal liikusid kogu aeg ringi välismaised sõdurid, hävitades hoolimatult kõik ettejuhtuva. Võis näha, kuidas talumehed püüdsid künda, asudes ise adra ette, kuna naised seda juhtisid. Et kaitsta end kord siit, kord sealt kallalekippuvate vaenlaste vastu, liitusid talupojad relvastatud salkadeks, milledest mõnedki tegutsesid üsna edukalt.

Venemaal tuli Liivi sõja ajal võidelda paljude vaenlastega. Ometi saavutasid Vene väed suurepäraseid võite. Sõjategevuse käigus läks 1575.—1577. a. kogu Eesti mandriala, välja arvatud Tallinn, ajutiselt Vene võimu alla.

Pikaldases ja kurnavas võitluses paljude välisvaenlaste vastu oli Vene riik lõpuks sunnitud Liivimaal vallutatud aladest loobuma. Jam Zapolje vaherahuga 1582. a. läks kogu Lõuna-Eesti koos Läti aladega Poola võimu alla. Pljussa vaherahu järgi 1583. a. anti ülejäänud osa Eesti mandrist Rootsile.

Eesti tükeldatuna Poola, Rootsi ja Taani vahel. Liivi sõja edutu lõpp Venemaale oli ka eesti rahvale kahjulik. Eesti sattus nüüd kolme välisriigi koloniaalike alla. Saksa mõisnik aga säilitas võimu eesti talupoja üle. Ainult Poola alal kärbiti veidi mõisnike õigusi. Rootsile kuuluv Põhja-Eestis aga mõisnike privileegid isegi suurenesid.

Seoses viljahindade tõusuga püüdsid feodaalid toota järjest rohkem teravilja müügiks ja tõstsid talupoegade koormisi. Mõisaväljade laienemisega kasvas teoorjus, mis nüüd kujuneski talupoegade ekspluateerimise tähtsaimaks vormiks.

Kõige raskemini mõjusid aga jätkuvad sõjad, millega kaasnesid ikaldused ja taudid. XVII sajandi algul toimus uus sõjaline

kokkupõrge Rootsi ja Poola vahel. Sõjategevus kestis aastaid, kusjuures kumbki pooltest ei suutnud kaua aega otsustavamalt edusavutada. Eesti rahvast ähvardas täieliku füüsilise hävimise oht. Alles 1629. a. sõlmiti Rootsi ja Poola vahel Preisimaal Altmarki külas vaheahu, mille tingimuste järgi kogu Mandri-Eesti läks Rootsi võimu alla. Aastakümnete vältel sõja tallermaaks olnud Eesti pakkus aga masendavat pilti. Külad olid purustatud, põllud söötis. Ligi $\frac{2}{3}$ eesti rahvast oli hävinenud. Eestlaste arv oli umbkaudsete arvestuste järgi langenud alla 100 000.

1645. a. pidi Taani loovutama Saaremaa ja Muhu Rootsile. Nii läks kogu Eesti ala Rootsi feodaalriigi valdusesse.

§ 2. Eesti Rootsi riigi võimu all.

Haldus. Rootsi võimu ajal jagunes Eesti ala halduslikult kolmeks osaks. Põhja-Eesti koos Hiiumaaga moodustas *E e s t i m a a* kubermangu (hiljem kindralkubermangu). Seda valitses Tallinas asuv kuberner (kindralkuberner). Varem poolakate valduses olnud Lõuna-Eesti ja osa Läti alast kuulusid *L i i v i m a a* kindralkubermangu koosseisu, keskusega Riias. *S a a r e m a a* jäi omaette provintsiks ja seda valitses maapealik. Kubernerid või kindralkubernerid ja maapealikud määrati Rootsi kõrgeadli hulgast. Nad olid kuningavõimu esindajateks vastavates provintsid. Rootsi aadlikele anti ühtlasi suuri maavaldusi.

Keskvõimu tegevus oli aga mitmeti piiratud, sest Rootsi valitsus püüdis vältida tülisid tugeva balti-saksa aadliga ja andis sellele suuri eesõigusi. Mõisnikud said laialdase omavalitsuse. Lisaks juba varem Eestimaal kujunenud rüütelkonnale loodi nüüd rüütelkonnad ka Liivi- ja Saaremaal. Rüütelkonna moodustasid aadli-soost mõisnikud. Oma maapäevadel arutasid ja otsustasid nad keskviimust sõltumatult mitmesuguseid küsimusi, nagu maksude määramine ja kohtunike ametisseadmine. Rüütelkondade osa maa valitsemisel ja nende mõju kuninga ametnikele oli võrdlemisi suur. Nii kujunes juba XVII sajandil põhijoontes välja kohalike mõisnike laialdane privileegide-süsteem, mida hiljem hakati nimetama *b a l t i e r i k o r r a k s*.

Tootlike jõudude olukord põllumajanduses. Sõdade ajal oli suurem osa taludest tühjaks jäänud. Nendesse paigutati maatuid, lisaks kutsuti valitsuse ja mõisnike poolt talupoegi ka Soomest, Venest, Lätist, Leedust ja Poolast. Virumaal moodustasid soomlased koguni 20% rahva üldarvust. Uustulnukad sulasid aja jooksul eestlastega ühte. Talurahva vaevarohe töö tagajärjel hakkas põllumajandus aegamööda jälle kosuma, üsna jõudsasti kasvas rahvaarv.

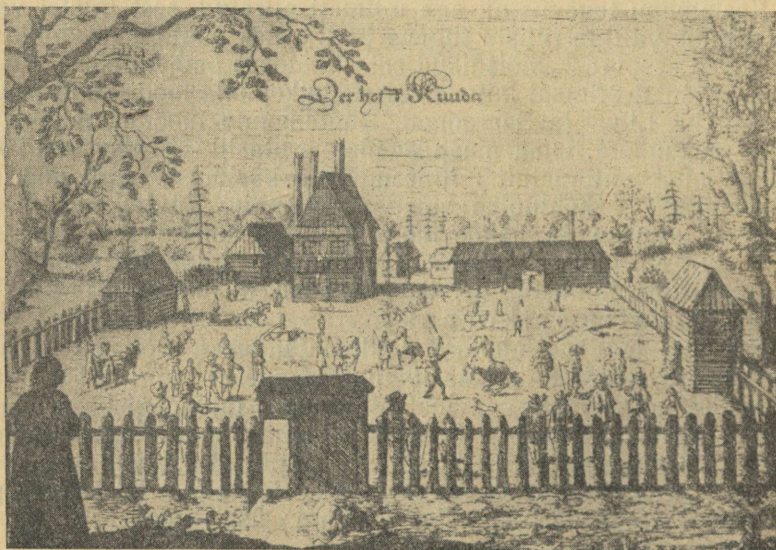
Põlispõldude harimine toimus üldiselt kolmepõllusüsteemis. Juba kaugest minevikust tuntud alepõletamise kõrval hakkasid

XVII sajandil üha suureneva surve all kannatavad talupojad tegema ka kütist. Kütise tegemisel asetatakse ülesküntud põllule hunnikusse kuivad puuhälud või haokood, kaetakse need mätastega ja süüdatakse põlema. Pärast põletamist aetakse tuhk üle kogu põllu laiali, künatakse maa uuesti üle ja külvatakse siis vili peale. Kütisemaa annab küll head saaki, kuid ainult mõne aasta jooksul, mille järel ta tuleb pikemaks ajaks puhkama jätta. Kütisepõletamine on põllupinnale väga kahjulik, hävitades pika-peale huumuse.

Kasvatati rukist, otra, kaera, lina jt. varemgi tuntud kultuure. Rohkesti kasvatati ka naerist, sest kartulit veel ei tuntud. Maad künti puuadrage ja äestati karuäkkega. Viljakoristamine toimus sirbi ja vikatiga, peksmine vartadega, jahvatamine peamiselt käsikivi abil. Veoriistadeks olid rautamata reed ja vankrid, veo- ja tööloomadeks hobused ja härjad.

Põllunduse ja sellega seotud karjanduse kõrval tegeles talupoeg ka mesinduse, kalapüügi ja kütimisega. Viimast sai talupoeg aga teha peamiselt salaja, sest tema jahiõigust piirati feodaalide poolt pidevalt ja XVII sajandi lõpul võis talupoeg veel vaid hundijahist vabalt osa võtta.

Mõisamajanduse arenemine ja talurahva ekspluateerimise kasv. Feodaalne maavaldus jagunes sel ajal aadli-, riigi-, kiriku- ja linnamõisateks. XVII sajandil kasvas veelgi

Kunda mõis.

mõisate arv ja laiendati mõisamaid. Seetõttu suurenesid talupoegade kohustused mõisnike vastu, eriti teoorjus. Sajandi lõpul oli Eestis juba üle 1000 teoorjusliku mõisamajapidamise. Mõisapidamise arenemisele õhutas mõisnikke viljahindade tõus ja nõudmine teravilja järele Lääne-Euroopa turgudel. Rohkesti veeti vilja Madalmaadesse. Esimeses järjekorras varustasid aga siinsed provintsid viljaga Rootsit ja Soomet. Baltimaid nimetati Rootsi riigi viljaaidaks. Kohalike talupoegade elu selles «viljaaidas» muutus aga üha raskemaks. Eriti halb oli see aadlimõisates, mille talupojad olid täiesti mõisnike meelevald all.

Alatasa vallutussõdu pidav Rootsi riik oli kogu aeg tõsistes majanduslikes raskustes. Sõjakulusid püüti veeretada just vallutatud provintsidele. Kuningas Gustav Adolffi (1611—1632) poolt seati Baltimail sisse rida uusi makse ja tolle. Riigimakse hakati nõudma ka talupoegadelt. Maksude määra lubati arvestada selliselt, et «kuninglik majesteet saaks oma osa, mõisnik oma jao ja ka talupojale võiks natuke alles jääda». Kuid talupojad olid juba niikuinii koormatud. Maksude arvestamiseks teostas Rootsi valitsus maade arvelevõtmisi, nn. adramaa-revisjone.

Raskenevast olukorrast püüdis talurahvas mitmel viisil välja pääsu leida. Sagedaseks abinõuks oli põgenemine ehk ärakargamine. Rohkesti asus eesti talupoegi elama Venemaale. Üks Rootsi maksuametnik hädaldas sel puhul: «Ähvardan ma kedagi või lasen karistada mõne süüteo pärast, siis jooksevad nad üle piiri. Olen ma vaga ja kohtlen neid pehmelt, siis ei saa ma neilt mitte midagi!» Talupoegade pagemise vastu võitlemiseks loodi Liivimaal erilised politseikohtud, mida rahvas hakkas nimetama sillakohtuteks. Põhja-Eestis täitsid sama ülesannet juba varem loodud haagikohtud.

Pärisorjuse kindlustumine. Rootsi valitsusvõimud andsid välja rea seadusi ja määrusi, mis kindlustasid mõisnike võimu talupoja isiku ja varanduse üle. Riiklikud kohtud, kus kohtunikeks olid mõisnikud, otsisid pagenud talupoegi taga ja nõudsid neid välja. Mõisnikele jäeti kodukariõigus, s. t. õigus talupoegadele ihunuhtlust jagada.

Vastavate seadustega kinnitati ka maata talupoegade sunnismaisuus. Nad sunniti sulastena taluperemeeste juurde tööle minema või mõisast tüki maad võtma. Sellega kaotasid nad liikumisvabaduse täielikult. Pärisorjus kuulutati igavesti päritavaks, talupoeg ja tema järeltulijad loeti mõisnikele kuuluvaks. Talupoegadel oli karmilt keelatud maa müümine. Ka vallasvara võõrandamisel ja pärandamisel oli sageli tarvis mõisniku luba.

Nii vormistas Rootsi valitsus juriidiliselt talupoegade pärisorjusliku sõltuvuse.

Mõisate tagastamine (reduktsioon). Rootsi kuningad olid aadlikele läänistanud suurema osa riigimõisatest selleks, et saada raha, peamiselt aga aadlike poolehoidu kindlustamiseks. See andis end aga peagi valusalt tunda. Ajutiselt oli küll raha saadud, kuid

Talupoegade peksmine.

edaspidiseks oli mõisatest saadav sissetulek kaotatud. Majanduslike raskuste kasvades kerkis küsimus läänistatud mõisate tagastamisest (reduktsioonist) riigile, mis teostatigi kuningas Karl XI valitsemisajal (1672—1697). Liivimaal võttis riik enda kätte umbes $\frac{5}{6}$, Eestimaal $\frac{1}{3}$, Saaremaal $\frac{1}{4}$ aadlike maast. Tagastatud mõisad anti rendile, sageli senistele omanikele. Sellega sai riik jälle uusi tulusid.

Seoses mõisate tagastamisega teostati uus maamõõtmine ja hindamine. Talupoegade kohustused mõisale märgiti vakuraamatusse. Vakuraamatutest nähtub, et näiteks poole adramaa (u. 20 ha põllumaaga) suurune talu Nõo kihelkonnas pidi mõisale tegema iga nädal 5 hobuse- ja 5 jalapäeva, andma rukist, otra, kaera, lina, kanepit, lõnga, mett, liha, köit, puid, heinu, ehituspalki ja tasuma rahalisi makse. Kõigele sellele lisandusid muidugi riigi- ja kirikumaksud.

Mõisate tagastamine halvendas talupoegade olukorda veelgi. Vakuraamatutes kindlaksmääratud koormised olid suured, sageli ei pidanud mõisarentnikud nendest kinni ja nõudsid omavoliliselt veelgi rohkem. Tundes end ajutiste valdajatena, ei hoolinud rentnikud enam põrmugi mõisate heaolust. Talupojad kaebasid: «Meie mõtlesime, et selle järel, kui me muutusime kuninga talupoegadeks, saab meie osaks mõnigi paremus. Aga rentide läbi on meie ike muutunud ainult raskemaks.» Isegi üks Rootsi ametni-

kest kirjutas: «Siinne talurahvas vajab niisama kiiresti abi kui näljane sööki või haige arsti »

Mõned talupojad püüdsid kuningalt abi saada. Kuningale saadeti kaebekirju ja käidi ka ise Stokholmis õigust nõudmas. Arvati, et kuningas soovib talupoegadele head ega ole teadlik nende raskest olukorrast. Nii kaebas keegi Karksi talupoeg, et mõisnik koorub teda ülemääraste maksudega, tahab maa hoopis ära võtta, on teda kaheksa päeva vangis hoidnud ning lubanud peksta ja kõrvad ära lõigata, kui ta kaebama peaks minema. Kuningale esitatud kaebekirjades ähvardati, et kui olukord ei parane, lähevad talupojad Venemaale.

Et vältida talupoegade lõplikku laostumist, mis riigile oleks otsest kahju toonud, andis Rootsi valitsus välja mõned määrused talupoegade kaitseks. Mõisarentnikel keelati nõuda talupoegadelt rohkem makse ja tegu kui vakuraamatutes ette oli nähtud. Ka ei võinud nad omavoliliselt talupoegi taludest välja ajada. Tegelikult jäid needki väga piiratud kaitsemäärused paberile. Tabavalt on öeldud, et Rootsi võimu ajal sai talupoeg niipalju õigust, et kui ta maha kukkus, siis oli tal õigus omal loal üles tõusta.

Suur nälg aastail 1695—1697. Ängistava feodaalse surve all elavatel talupoegadel puudusid võimalused maa korralikuks harimiseks. Primitiivsele tehnikale rajanev põllumajandus oli väga

Leiva jagamine lastele.

tundlik ilmastiku kõikumiste suhtes. Sagedaseks nähtuseks olid ikaldused. Aastail 1695 ja 1696 olid Eestis järjekordsed ikaldusaastad. Vihm ja varased öökülmad hävitasid viljasaagi täielikult. Tulemuseks oli kohutav nälg. Mõisnikel oli küll viljatagavarasid, kuid nad kihutasid abiotsijad talupojad hoolimatult minema. Sadade ja tuhandete kaupa langes inimesi piinarikka näljasurma ohvriks. Kõige raskemaks muutus olukord 1697. a. esimesel poolel. «Nii linnades kui ka külates, nii sõja- kui külateedel kuuldi säärast häda- ja näljakannatajate kaebekisa, et kividki oleksid pidanud kisendama,» kirjutab sündmuste pealtnägija. Umbes 12-aastane poiss närinud suure isuga oma sõrmi, hüüdes: «Oh nälg, nälg!» Kui talle ulatati leivatükk, haaras ta selle kui hullumeelne, kuid enne kui jõudis süüa hakata, langes ta järsku maha ja suri.

See näljaaeg Rootsi riigi «viljaaidas» viis hauda umbes 75 000 eestlast.

Ühiskondlike ja poliitiliste vastuolude teravnemine XVII sajandi lõpul. Talurahva olukorra halvenemine viis XVII sajandi lõpul üha teravnevale klassivõitlusele. Kõigis Eesti osades toimus talurahva käärimine ja vastuhakud. Need laienesid eriti pärast mõisate tagastamist ja näljahäda. Talupojad astusid välja koormiste suurendamise vastu, mitmel pool tapeti mõisnikke ja mõisavalitsejaid. Vastuhakkamiste mahasurumiseks saadeti paljudesse mõisatesse sõjavägesid. Tõikvere mõisa (Põhja-Tartumaal) talupojad, kes olid tapnud oma mõisniku, kisti rattal tükikideks ja nende laibad pandi külatänavale välja. Teiste talupoegade hirmutamiseks teatati sellest Liivimaa kindralkuberneri käsul avalikult kõigis kirikutes.

Teiselt poolt kasvas rahulolematust Rootsi võimu vastu ka balti-saksa aadlike hulgas, kes kasutasid küll meelsasti riigi abi talurahva vaoshoidmiseks, et ei tahtnud kuidagi leppida mõisate tagastamisega riigile. Mõned aadlikud sõitsid välisriikidesse ja hakkasid tegema ägedat kihutustööd Rootsi vastu.

Linnad, kaubandus ja käsitöö. Eesti linnade arenemiseks puudusid XVII sajandil soodsad võimalused. Venemaa merekaubandus toimus peamiselt Arhangelski sadama kaudu, sest Balti merest oli Venemaa ära lõigatud. Sajandi esimesel poolel soikus Eesti- ja Liivimaa kaubandus Venemaaga peaaegu täiesti. Mitmed väikelinnad, nagu Viljandi, Paide, Rakvere läänistati aadlikele ja kirikutesid vaevaliselt. Alles sajandi teisel poolel hakkasid linnad, eriti Narva ja ka Tallinn, jälle kasvama. Narvas ehitati XVII sajandil rida uhkeid barokstiilis hooneid — raekoda, börsihoone ja elumaju.

Turu piiratus pidurdas ka käsitöö arenemist. Tsunftide toodangut vähendati, üha enam takistati meistriks saamist. Riigivalitsuse mõningad katsed manufaktuuride loomiseks lõppesid enamasti ebaõnnestumisega. Sajandi keskpaiku asutati Narva kosele

Narva börsihoone.

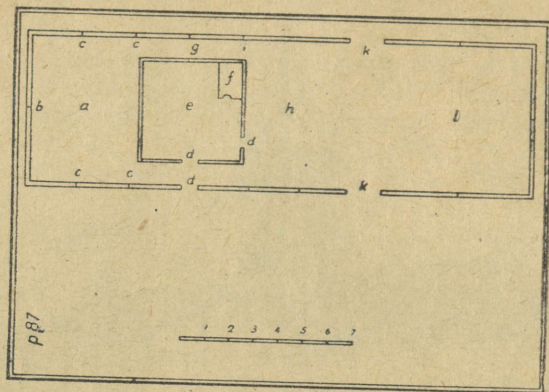
Rootsist toodud vase ümbertöötlemiseks vaseveski ja saeveski, mis töötasid vaid lühikest aega. Ka Tallinnas oli vaseveski, mis hiljem muudeti paberivabrikuks. Möisate juures töötasid edukalt lubja- ja telliskiviahjud.

§ 3. Elu-olu ja kultuur XVI—XVII sajandil.

Eestlaste elu-olu. Eesti talupoeg elas sel ajal palkidest ehitatud rehielamus. See koosnes rehetoast ja rehealusest. Rehetoas söödi ja magati ning tehti pikkadel talveõhtutel pirrutule valgusel mitmesuguseid töid. Rehetoa nurgas seisis suur ahi ja selle ees leease, kus toitu keedeti. Ahjusuu ette koonduski talu-pere tubane elu. Aknaid ja korstnaid talupoja elamus tollal veel polnud. Külma ajaga hoiti rehetoas ka väiksemaid koduloomi — vasikaid, lambaid, põrsaid. Rehetoas partel kuivatati vilja, mille peksmine toimus rehealuses. Viimane oli sageli ka loomalaudaks.

Suvel elati natuke lahendamalt, nooremad magasid aidas võr-
laks.

Üks XVII sajandi 60-ndatel aastatel Eestit külastanud Rootsi
riigiameetnik nimetab seda «tõeliseks liigsöömise maaks». See keh-

Rehielamu plaan.

tib aga ainult valitseva klassi liikmete kohta. Eesti talupoja toit oli samal ajal kesine ja ühekülgne. Kevade poole kippus tihti lausa nälg majja. Puhta rukkileiva söömine oli harulduseks. Jahule lisati ikka aganaid, ka sammalt või õlgi. Leivakõrvaseks oli soolasilk. Harvemini ja jaopärast saadi liha. Tähtsamaks toiduks olid supid ja pudrud. Joogiks tarvitati kalja, mõdu, vähem piima. Pühade puhul pruuliti õlut. XVII sajandi lõpupoolelt on säilinud eesti talgusöögi kirjeldus. Hommikusöögiks anti jämedast rukkijahust keedetud putru, mida süües kasteti hapupiimasse. Lõunaks oli supp kuivatatud kalast tangude ja väheste röösa piimaga. Ohtuks keedeti värskest sokulihast suppi naeristega. Kõigi söögiaegade puhul anti kalja. Selline oli talgusöök, millest igapäevane, oma perele valmistatav toit oli loomulikult viletsam.

XVII sajandil levis rukkist ja nisust viinapõletamine, mida mõisnikud kohustasid talupoegi tegema mõisa jaoks. Samal ajal hakati kasutama tubakat, esialgu linnades. Talupoegade hulgas oli suitsetajaid veel vähe.

Tähtsamaks talupoegade pidustuseks olid pulmad, mida peeti rohkem talve algul, kui jätkus enam toitu ja oli hea saanitee. Suuremateks pühadeks olid suvine ja talvine pööripäev — jaanipäev ja jõulud koos nääridega. Austati ka neljapäeva, mil söödi paremat toitu ja lõpetati töö varem. Peamiseks lõbustuseks oli pidustustel tants torupilli saatel.

Linnakehvistu elu polnud parem talupoegade omast. Elati keldrites ja viletsates puuhoonetega agulites väljaspool kesklinna.

Vaimne kultuur. Tolleaegsè harimatuse ja ebausü kujukamaks näiteks on laialdaselt lavastatud nõiaprotsessid. Nõidumises süüdistati inimesi, kes olid erksama vaimuga, kasutasid ravimeid või kelle tegevus ei olnud kooskõlas valitseva klassi huvide ja kiriku õpetusega. Mõisnikud ja kirikuõpetajad kasutasid sageli nõiaprotsesse selleks, et hävitada talupoegi, kes neile või nende käsikutele vastu hakkasid. «Nõidumise» eest karistati tulesurmaga. Nii süüdistati XVII sajandi keskel rühma Pärnu ümbruskonna talupoegi nõidumises. Piinamise surve all tunnistasidki mehed, et nad on käinud koos Rääma soos, on kuradi poolt ümberristitud, libahundiks olnud, loomadele kahju teinud, inimesi soolapuhumisega ravinud jne. Salga liikmed mõisteti surma ja põletati tuleriidal. Nende juhti aga näpistati tuliste tangidega, purustati ta käed ja jalad, raiuti pea maha ja pandi aiateibasse, kuna keha põletati.

Poola võimud püüdsid uuesti katoliku usku levitada. Eriti agaralt tegelesid sellega jesuiidid. 1583. a. alustas Tartus tööd jesuiitide kõrgem õppeasutus — kolleegium. Selles õppisid ka mõned eestlased.

Ka Rootsi valitsus, püüdes endale kuulekaid ametnikke ja kirikuõpetajaid kasvatada, organiseeris protestantliku hariduse levitamist. 1630. a. asutati Tartus ja 1631. a. Tallinnas gümnaasium (praegu Tallinna I Keskkool). Tartu gümnaasium muudeti 1632. a. ülikooliks. Tähtsamaks õppeaineks ülikoolis oli usuteadus, õpiti ka õigusteadust, ajalugu, arstiteadust jm. Üliõpilasteks olid peamiselt rootslased ja sakslased. Põhimõtteliselt oli lubatud ülikooli astuda ka talupoegadel, kel aga tegelikult polnud selleks mingeid võimalusi. 1656. a. suleti ülikool alanud Vene—Rootsi sõja tõttu ja avati uuesti alles 1690. a. 1699. a. viidi ülikool üle Pärnu, kus ta lõpetas oma tegevuse 1710. a.

Rootsiaegne üliõpilane.

Maal pidi kirikuõpetaja rahvaie ristiusu põhimõtteid selgitama ja kodudes käies nende tundmist kontrollima. Sageli pages küla noorsugu selliste «katsumiste» puhul metsa, vanemad aga keeldusid vastamast, seletades, et vanas eas on raske õppida. Rahvas nägi õigusega vaimulikes mõisnike abilist ega tahtnud nende õpetust omaks võtta. Visalt peeti kinni muistsest usust. Kirikuõpetajad, kelle ülesandeks oli hoolitseda rahva hariduse eest, olid tihti ka ise harimatud ja toored. Nii selgus kord Lõuna-Eesti kirikute kontrollimisel, et üks pastor oli kirikusse õlleköögi asutanud, teine kõstrile noaga kallale tunginud, kolmas teekäijalt hobuse rõvinud. Uhe Svaabi päritoluga laulu järgi levis rahva hulgas kõnekäänd: «Pastorile küll maksma pean, aga jumalast ja tema sõnast vähe tean».

Kirikliku ideoloogia tugevdamiseks hakati XVII sajandi teisel poolel asutama ka talurahvakoole. Nõuti, et kõster-kooliõpetaja «usklikke koguduseliikmeid» ette valmistaks. Kõstrikoollide asutamine edenes aga väga visalt, sest polnud koolimaju ega küllaldaselt ka õpetajaid; pealegi püüdsid mõisnikud koolide asutamist takistada.

1684. a. asutati soomlasest kirikuõpetaja poja Bengt Gottfried Forseliuse poolt Tartu lähedal Piiskopi mõisas seminar kooliõpetajate ning kõstrite ettevalmistamiseks. Seminari võeti õppima eesti talupoegade lapsi. Kõrvuti 14—15-aastaste poistega õppis seal ka habemikke mehi. Ülalpidamist said õpilased riigi poolt. Õppeaeg seminaris kestis 2 aastat. Õpiti esmajoones usuõpetust ja kirikulaulu, aga ka lugemist, kirjutamist, arvutamist ja arvatavasti ka veidi saksa keelt. Lugemise õpetamiseks koostas Forselius ise aabitsa-katekismuse. Mõisnikele aga ei meeldinud, et talupojad saavad haridust. Nad levitasid kuuldusi, et kooli lõpetanud saadetakse võõrale maale kroonut teenima. 1688. a., olles tagasi pöördumas Stokholmist, kus ta oli käinud kuningalt oma koolile kaitset otsimas, uppus Forselius laevaõnnetusel. Tema surmaga lõppes seminari tegevus. Siiski oli nelja aasta jooksul Piiskopi mõisa seminaris saanud õpetust 160 eestlast, kes asusid enami-kus tööle kõstrite ja kooliõpetajatena.

Esimesed trükikojad Eestis asutati XVII saj. 30-ndatel aastatel Tartus ja Tallinnas. Eestikeelsete raamatute väljaandmine toimus sellal otseselt kiriku huvides. Need olid mõeldud esmajoones kirikuõpetajaile, kes eesti keelt küllaldaselt ei osanud. Seepärast oli tavaliselt tekst kõrvuti nii eesti kui ka saksa keeles.

Eestikeelsed raamatud ilmusid XVII sajandil põhja-eesti ehk tallinna murdes ja lõuna-eesti ehk tartu murdes. Nii tekkis kaks kirjakeelt, mis aga tunduvalt kõnekeelest erinesid. Erilist tähelepanu pöörati vaimulike hulgas p i i b l i eestikeelse tõlke väljaandmisele. 1686. a. ilmus tartumurdeline Vastne Testament, mille tõlkis kirikuõpetaja Virginus. Piibli tõlkimine tallinna murdesse venis, kuna vaieldi kirjaviisi üle. See sai teoks alles järgmisel sajandil.

Vaadeldaval ajajärgul jätkus ka kroonikate kirjutamine valitseva klassi esindajate poolt. Tuntum nendest on Tallinna Püha-vaimu kiriku eesti koguduse pastori Balthasar Russowi alam-saksakeelne Liivimaa kroonika. Russow kirjeldas oma kroonikas tõepäraselt ka kohaliku talurahva rasket olukorda. Üldiselt val-gustati kroonikates sündmusi ühekülgselt rootsi ja balti-saksa aadli ning linnakodanike huvides.

EESTI ALA VENE AADLIIMPEERIUMI OSANA XVIII SAJANDIL

§ 1. Põhjasõda. Eesti ühinemine Vene riigiga.

Põhjasõja algus. XVII sajandi lõpul oli Venemaa otseühendus mereteede kaudu Lääne-Euroopaga väga puudulik. Valge meri, mille kaudu mereühendus toimus, oli suurema osa aastast laevasõiduks kõlbmatu, Balti mere idaranniku alad aga olid Rootsi võimu all. See takistas Rootsi valitsuse poliitika tõttu Venemaa ühendust Lääne-Euroopaga. Venemaa majandusliku ja kultuurilise arenemise huvid nõudsid aga tollal üha tungivamalt vaba ühenduse loomist Lääne-Euroopa riikidega ning seega just väljapääsu Balti merele. Selle ülesande lahendamise eesmärgil sõlmis Peeter I 1699. a. Rootsi-vastase liidu Saksi kuurvürsti ja Poola kuninga August II ning Taaniga.

Põhjasõda algas 1700. a. veebruaris Saksi vägede rünnaku Riiale, mida ei suudetud aga vallutada. Märtsis alustas Rootsi-vastast sõjategevust Taani. Rootsi, kasutades oma liitlaste — Inglismaa ja Hollandi — merejõudude abi, sundis Taani veel sama aasta suvel alistuma ning rahu sõlmima. Järgnevalt algas võitlus Venemaaga. Oktoobris maabus Rootsi kuningas Karl XII suurema väeüksusega Pärnus ja suundus Tallinna kaudu Narva alla, mille piiramist Vene väed olid septembris alustanud. 19. novembril toimus Narva lahing, milles Vene väed said lüüa oma puuduliku sõjalise ettevalmistuse ja välismaalastest ohvitseride reeturlikkuse tõttu. Karl XII arvas, et Narva lahinguga on sõda Venemaaga põhiliselt juba otsustatud ning katkestas võitluse idanaabri vastu. Saatnud talve mööda Laiusel, alustas ta 1701. a. võitlust August II vägedega. Rootsi peamised löögijõud suundusid seega Poolasse ja hiljem Saksimaale. See võitlus lõppes August II kõrvaldamisega Poola troonilt ja rahu sõlmimisega 1706. a.

Rootsi tagala laostumine. Tartu ja Narva vallutamine Vene vägede poolt. Rootsi peavägede lahkumise järel Balti aladelt kujunes Rootsi võimu olukord siin peagi kriitiliseks. Kohalejäänud regulaarvägedele püüti organiseerida abiks venelaste vastu talupoegadest relvastatud väesalku. nn. maa-miilitsa kujul, kuid see

ei andnud nimetamisväärseid tulemusi. Sõjatingimustes alustasid talupojad võitlust mõisnike kui oma verivaenlaste vastu. Paljudes kohtades loobusid nad teotegemisest, maksude maksmisest, süütasid mõisad põlema ja kihutasid mõisnikud minema. Talupoegade mõisnikevastase võitluse purustamiseks ja kuulekuse kindlustamiseks rakendasid Rootsi võimud mitmel pool relvastatud jõude. Rootsi võimudel oli ka suuri raskusi talupoegadelt sõjaväe jaoks vilja, loomade, riidesemete ning küüthobuste hankimisel. Talurahvas oli alles hiljuti kannatanud raske näljahäda all ning ta ei olnud suuteline ega tahtnudki uusi koormisi kanda.

Selles Rootsi tagala — Baltimaade — laostumise ja käärimise olukorras alustasid Vene väed uut võitlust siin viibivate Rootsi vägede vastu. Kohe pärast Narva lahingut pööras Peeter I suurt tähelepanu Venemaa sõjalise löögijõu tugevdamisele, mis andis ka tulemusi. Juba 1701. a. lõpul saavutasid Vene väed Šeremetjevi juhtimisel võidu rootslaste üle Erastvere mõisa juures ja 1702. a. suvel löid nad uuesti rootslasi Hummul mõisa juures Lõuna-Eestis. Samal ajal olid venelased edukad mujalgi. Nad vallutasid Neeva suudmeala, kus Peeter I pani 1703. a. aluse Peterburi linnale, mis kujunes Venemaa pealinnaks ning esmajärgulise tähtsusega kaubasadamaks.

1704. a. saavutasid Vene väed uusi võite: juulis vallutasid nad Tartu ja augustis Narva. Nende linnade vallutamisega oli loodud kindlad tugialad edasiseks võitluseks rootslaste vastu Eesti- ja Liivimaal. Mõne aja pärast oli kogu sisemaa Vene vägede kontrolli all. Rootsi võim püsis veel vaid säärastes keskustes nagu Riia, Pärnu ja Tallinn.

Peeter I Narva all.

Põhjasõja lõpuperiood. 1708. a. asus Karl XII Venemaaga võitlust jätkama. Kuid juba 1709. a. said Rootsi väed Poltaava lahingus täielikult lüüa, millega algas Põhjasõja otsustav pööre Venemaa kasuks. Venemaa endised liitlased alustasid uuesti võitlust Rootsi vastu ning neile lisandus teisigi Rootsi vaenlasi. Pärast Poltaava lahingut algas otsustav võitlus Eesti- ja Liivimaa pärast. See võitlus oli Vene vägedele edukas. 1710. a. juulis alistas Riia, augustis Pärnu, septembri keskel Kuressaare ja septembri lõpul Tallinn. Eesti- ja Liivimaa lõpliku alistamise järel kinnitas Peeter I kõik siinsete mõisnike ja linnade eesõigused. Sel teel lootis ta kaasa aidata Vene riigi kindlustumisele Balti mere rannikul. Võitlus kestis veel aastaid, mille kestel Vene väed saavutasid uusi võite, kuid Eesti- ja Liivimaa seisis juba väljaspool otsese sõjategevuse piirkonda. Põhjasõda lõppes 1721. a. Uusikaupunki rahuga, mille alusel Rootsi loovutas Venemaale Eesti- ja Liivimaa, Ingeri ja osa Karjalast ühes Viiburi linnaga.

Põhjasõja tagajärjed. Põhjasõjal oli suur tähtsus eesti rahva ajaloolise arenemise seisukohalt.

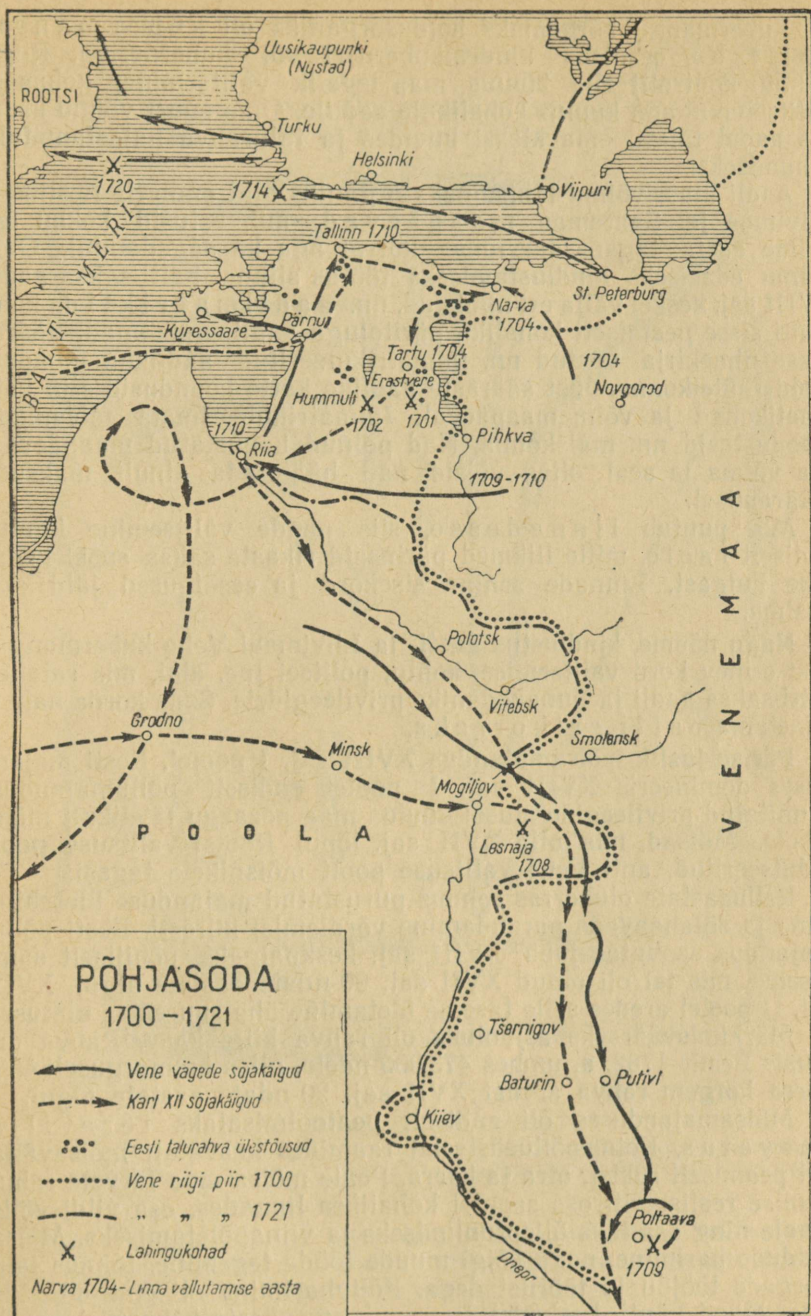
Sõda ise oli raske katsumuse perioodiks eesti rahvale. Võitluste keerises hävitati peaaegu kõik vähemad linnad ja alevid. Kannatada said ka Tartu, Pärnu ja Narva, vähemal määral Tallinn. Paljud külad ja mõisad olid hävitatud. Seoses sõjaga laastas rahvast 1710. a. katk, mille tulemusena hukkus Lõuna-Eestis umbes pool ja Põhja-Eestis enam kui $\frac{2}{3}$ elanikkonnast.

Kuid selle sõja suur tähtsus eesti rahvale seisis selles, et Eesti alad ühendati Vene riigiga. Lõppes pikk sõdade periood, mil Eesti rahvas oli korduvalt olnud hävimisohus. Nüüd kindlustati eesti rahvale rahuliku arenemise võimalused ligi 200 aastaks. Eesti alade ühendamine Vene riigiga lõi eeldused majanduslike ja kultuuriliste sidemete tihendamiseks Venemaaga. See oli olulise tähtsusega eesti rahva ajaloolisele arenemisele ja lõi eeldused Eesti alade majanduslikuks ja kultuuriliseks liitumiseks. See oli põhilise tähtsusega eesti kodanliku rahvuse kujunemise seisukohalt. Lõpuks lõi ta eeldused ka revolutsioonilise võitlusliidu kujunemiseks eesti ja vene rahva vahel võitluseks tsarismi ja teiste reaktsiooniliste jõudude vastu. Kõike seda tõestab konkreetselt eesti rahva hilisem ajalugu.

§ 2. Feodaal-pärisorjuslik kord pärast Põhjasõda.

Maa valitsemine. Nagu XVII saj. lõpul nii ka XVIII saj. I poolel (pärast Põhjasõda) ei moodustanud Eesti alad ühtset administratiivset tervikut. Põhja-Eesti ühes Hiiumaaga moodustas Eestimaa kubermangu, Lõuna-Eesti kuulus Liivimaa kubermangu koosseisu.

Peeter I poolt kinnitatud privileegide alusel jäi siin püsima põhiliselt samasugune kord, nagu see oli kehtinud XVII sajandil.

Põhjasõda a. 1700–1721.

Kubermangu kõrgemaks haldusorganiks oli kubermanguvalitsus, eesotsas kindralkubeneri või kuberneriga. Riigivõimu kontrolli alla kuulus maa tegelik valitsemine; kohus ja politseivõim aga kuulus kohalikule aadlile. Oma suurt võimu kasutas aadel täiesti oma klassi huvides ja talurahva halastamatuks rõhumiseks.

Aadli klassivõimu tähtsamaks organiks olid endiselt Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa maapäevad, mis astusid kokku iga kolme aasta tagant, tarviduse korral aga ka sagedamini. Oma võimu edasiseks kindlustamiseks töötas siinne balti-saksa aadel XVIII saj. keskel välja eri nimistud, nn. aadlimatriklid, kuhu kanti sisse peamiselt kohaliku päritoluga aadliperekonnad. Säärasesse nimekirja võetud nn. immatrikuleeritud aadlikud moodustasid rüütelkonna. Just sääraсте aadlike kätte koondusid siin kõik ametikohad ja võim maapäeval. Immatrikuleerimata mõisnikud moodustasid nn. maiskonna. Nad polnud kohustatud maapäevast osa võtma ja seal olles võisid nad hääletada ainult maksude määramisel.

Mis puutub linnadesse, siis nende valitsemine kuulus endiselt raele, mille liikmed pärinesid rikaste saksa soost kodanike hulgast. Linnade senine sisekord ja eesõigused jäid kõik püsima.

Nagu näeme, kindlustus Eesti- ja Liivimaal Vene kubermangudest erinev kord valitsemise, kohtu, politsei jne. alal, mis rajanes balti-saksa aadli ja linnakodanike privileegidele. Seda korda hakati nimetama balti erikorraks.

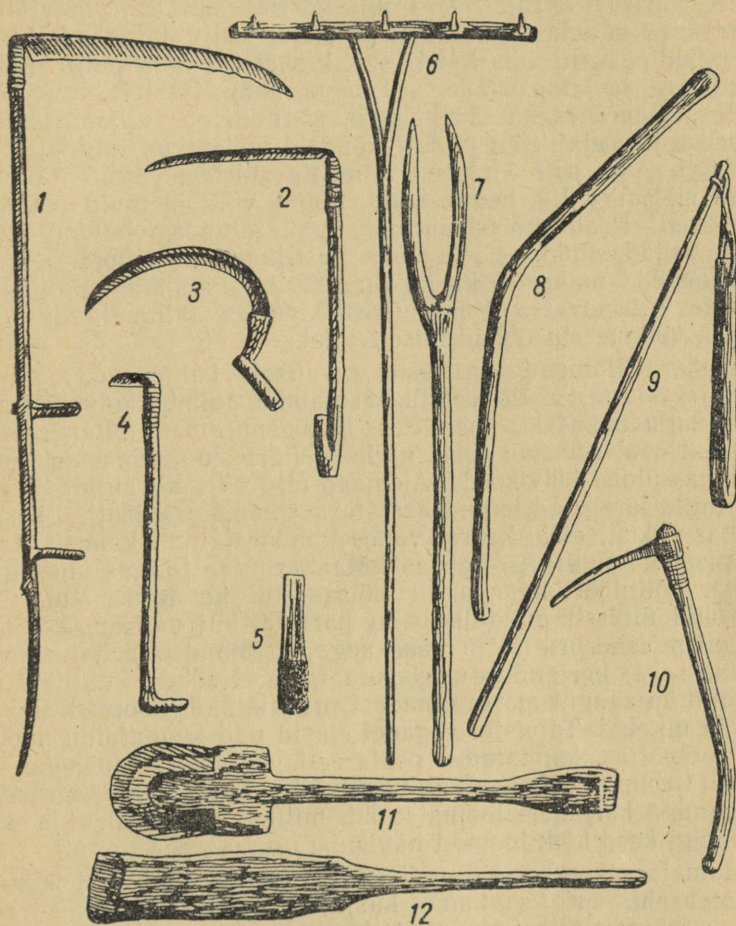
Pärisorjuslik mõisamajandus XVIII saj. I poolel. Eesti majanduses domineeris XVIII saj. I poolel endiselt põllumajandus. Kinnitatud privileegide alusel kuulus maa peaaegu täielikult mõisnikele. Mõisad, mis olid XVII saj. lõpul Rootsi valitsuse poolt redutseeritud, anti Vene valitsuse poolt mõisnikele tagasi.

Rahuaastate olukorras toimus purustatud majanduse ülesehitamine ja sõjahaavade parandamine võrdlemisi kiiresti. Eesti põllumajandus saavutas juba XVIII saj. keskpaigaks põhiliselt sama taseme, mis tal oli olnud XVII saj. 90-ndate aastate algul. XVIII saj. II poolel arenes selle taseme ületamine üha suuremas ulatuses.

Märkimisväärseks asjaoluks oli rahva kiire kasv. Rahva arv tõusis Eestis 1782. a. umbes 473 000-ndele, olles ümmarguselt 45% võrra kõrgem rahva arvust XVII saj. 90-ndate aastate algul.

Mõisamajanduses oli endiselt peatootmisalaks teraviljakasvatatus. Kolmepõllusüsteemi raamides kasvatati mõisaväljadel peamiselt rukist, otra ja kaera. Peale mõisa oma tarvitete rahuldamise realiseeriti osa saagist kohalikes linnades, osa viidi välismaale ning osa läks õllepruulimiseks ja viinapõletamiseks. Mõisapõldude harimine, nagu kõigi muude tööde tegemine, toimus talupoegade tööjõu ja tööriistadega. Põlluharimine oli endiselt algeeline. Maad künti harkadra ja seaninaga, äestati karu- ja pakk-akkega.

Kuna karjapidamine oli vähe arenenud, tuli väetisest, mis koosnes peamiselt laudasõnnikust, puudus. Sellises olukorras olid saagid madalad. Oli hea, kui põlispõllult saadi rukkilt 5—6, odralt ja kaeralt 5 seemet. Olenevalt ilmastikutingimustest ja maa headusest võisid saagid olla ka palju madalamad.

XVIII sajandi põllutööriistu:

- 1 — vikat; 2 — rauts; 3 — sirp; 4 — võsanuga; 5 — luisk; 6 — rehereha; 7 — sõnnikuhark; 8 — vart; 9 — koot; 10 — kõblas; 11 — raudteraga puulabidas; 12 — aganalasn.

Mõisnike püüdeks oli oma tulude suurendamine. Sel eesmärgil laiendati põllumaad. Seda teostati osalt uute alade tarvituselevõtmisega, osalt aga talumaade mõisastamisega.

Pärisorjusliku talurahva olukord. Maavalduse ja poliitilise võimu kuulumine mõisnikele kindlustas talurahva täieliku sõltu-

vuse mõisnikest ning talurahva ränga kurnamise. Koormiste määramisel olid mõisnikel täiesti vabad käed. Talurahva koormised eri piirkondades ja ka eri mõisates olid erinevad vastavalt mõisa vajadustele. Olenevalt sellest, kuidas mõisamajapidamised kasvasid ja mõisapõllud laienesid, kasvasid ka talurahva koormised. Kui pärast Põhjasõda Põhja-Eestis nõuti adramaatalult 6 rakmepäeva nädalas aasta läbi ja sama palju jalapäevi jüripäevast mihklipäevani, siis XVIII saj. keskel oli juba palju mõisaid, kus rakme- ja jalapäevade arv sama suurelt talult tõusis 12-le nädalas. Suurenes ka abitegu sõnnikuveo, viljakoristamise, rehepeksu jne. ajal. Siin ja seal nõudsid mõisnikud talupojalt rohkem raha ja produkte. Viimaste piirides pidid talupojad andma mõisale vilja, heinu, kanu, mune, võid ja muid majapidamissaadusi. Peale mõisakoormiste pidi talupoeg hoidma korras teed ja sillad, andma postimoona postijaamadele, hoidma korras kirikuhooned, maksuma kirikukümnist ja kandma riigimaksud. Säärastes kurnavates tingimustes kiratses talumajandus ning talupoja kodune elu oli äärmiselt vilets.

Talude põllumaad jagunesid tavaliselt kahte ossa: põlis- ja aleva. Põlispõllu kasutamine toimus kolmeväljasüsteemis nagu mõisaski, kusjuures igas suuremas külapõllus oli igal talul oma riba või tükk, mida ta haris individuaalselt, pidades silmas üldist külvikorda. Alemaad olid vilja all ainult lühemat aega, mille järel nad teatud aastateks «puhkama» jäeti. Talupoeg kasvas rukist, otra, kaera, vähesel määral lina, kanepit, tatart ning pisut kaunvilja ja kapsast. Maaharimine toimus ühesuguste algeliste põllutööriistadega nii mõisas kui ka talus. Kuid talumaad olid üldiselt puudulikumalt haritud kui mõisamaad. Talupojal oli mõisaorjuse tõttu vähe aega, ta maad olid halvemad ja sõnnikut sai ta karjanduse nõrkuse tõttu veel vähem kui mõis. Seetõttu olid ka saagid mõisa omadest madalamad. Loomad olid väikesed ja nigelad. Talvistel aegadel elasid nad loomatoidu nappuse tõttu poolnäljas, kannatades peale selle külma ja aluspõhu puuduse all. Lehmade piimaand oli väga väike. Suurt kahju tegid nõrga vastupanuga karjadele loomataudid, mille tõttu taludes ja külates mõnigi kord kõik loomad hävisid.

Talumaja elamuks oli endiselt tahumata palkidest ehitatud rehielamu ehk suitsutare, kusjuures selle üht osa — rehealust — kasutati talvel tavaliselt loomalaudana. Talu õuel oli ait, kaugemal saun ja sageli suveköök.

Talupoja toit oli sama vilets, nagu ta oli olnud eelneval sajandil.

Õiguslikult oli talupoeg täielikult maha surutud. Tegelikku olukorda sel alal väljendab hästi Liivimaa rüütelkonna esindaja parun Roseni deklaratsioon 1739. a., mis koostati vastusena senati järelepärimisele talurahva õigusliku olukorra kohta. Sellest nähtub, et mõisnikud lugesid oma õiguseks talupoega välja kihutada talust, ära võtta temalt vallasvara, tõsta tema koormisi, teda müüa, kinkida ja pantida nagu soovisid. Peale selle kuulus

mõisnikule piiramatu kodukari-õigus. Mõisakupja kepp tantsis alati talupoja turjal. Tähtsamatel puhkudel määras karistuse valitseja või mõisnik ise ja ihunuhtlus saadeti sel puhul täide laupäeviti pärast tööd mõisatalli juures.

Talurahva võitlus feodaalse rõhumise vastu. Talurahva ränk rõhumine mõisniku poolt kutsus esile raevuka vastupanu ning võitluse selle vastu. Mitmedki eriti julmad kupjad ja valitsejad kui mõisniku otsesed käsilased peksti läbi või tapeti. Tuli ette mõisahoonete süütamisi ja muid varanduse kahjustamisi. Mõisa töid tegi talupoeg ainult sel määral, kui võrd teda selleks sunniti. Üheks levinumaks võitlusvormiks feodaalse rõhumise vastu oli *pagemine*, mis võttis sageli suure ulatuse ning mille kaudu mõisnik sai kahju tööjõu kaotuse näol. Paljudel kordadel oli põhjuseks püüd pääseda mõisniku kättemaksu eest. Sageli pageti väljapoole oma kubermangu piire, näiteks Põhja-Eestist Tartumaale, Pärnumaale, Soome ja isegi Rootsi. Liivimaa mõisnikud kaebasid, et nende talupojad pagevad Kuramaale ja Leetu, kust neid pole võimalik enam kätte saada. Virumaa ja Kagu-Eesti talupoegadele oli eriti tähtsaks pagemisalaks *Venemaa*, kust neid enam välja ei antud. Pagemise vastu võitles mõisnikkond küll karmide karistustega, kuid see ei andnud tulemusi, sest talurahva rõhumine süvenes.

Mõnigi kord püüdsid talupojad tsaarivõimudelt mõisniku vastu kaitset otsida. See oli asjatu, sest tsaarivõimud toetasid mõisnikke ja mitte talupoegi. Üheks eredamaks näiteks sellisest kaitse ja õiguse otsimisest on Virumaal asunud Vohnja mõisa mõldri *Jaani* ja teiste *Vohnja talupoegade* taotlus kohaliku mõisniku rõhumise vastu abi saada. Vohnja mõisnik oli Jaanilt talle kuuluva veski ära võtnud, kihutanud siis Jaani välja ka talle hiljem antud laostunud talust, peksnud mõldri isa poolsurnuks, kohelnud üldse kõiki oma talupoegi julmalt ja nõudnud neilt senisest suuremaid koormisi. Vohnja Jaan otsis korduvalt abi kubermanguvalitsuselt ja tsaarivalitsuselt Peterburist. Mõned teisedki Vohnja talupojad esitasid mõisniku peale kaebuse Peterburi, kuid õigust talupojad ei saanud. Vohnja meeste kaebused tulid arutusele lõpuks Viru-Järva meeskohtus. Viimane leidis, et talupoegadele siin millegi üle kaevata ei ole, sest mõisnik on toiminud temale kuuluvate õiguste alusel. Arvukale hulgale Vohnja talupoegadest määrati kehaline karistus kuni 15 paari vitsu, Jaanile kui kõige visamale võitlejale mõisnike vägivalla vastu määrati 40 paari vitsu ja saadeti ta siis Orenburgi kubermangu asumisele.

§ 3. Feodaal-pärisorjusliku korra kriisi algus XVIII sajandi II poolel.

Olukord mõisamajanduses. XVIII sajandi teisel poolel hakkas Baltimaadel tekkima feodaal-pärisorjusliku korra kriis. Mõisamajandus seostus sellal üha enam turuga. Mõisnike hulgas levis

üha toretsevam eluviis. Ehitati uhkeid mõisahooned, rajati parke, osteti moodsaid tõldu ja kalleid jahikoeri, pidutseti. Vajadus sisetulekute ja raha järele tõusis järjest. Sisetulekute suurendamiseks toodeti enam teravilja, mida saadeti Rootsi ja Lääne-Euroopasse. Ulatuslikult levis mõisates viinapõletamine teraviljast, mille turustamisest Sise-Venemaal saadi suurt tulu. Viinapõletusest ülejääva praagaga toideti mõisates nuumhärgi, keda müüdi Peterburi varustamiseks.

Turutoodangu suurendamiseks laiendasid mõisnikud tunduvalt oma põlde. Harilikult mõisastati sel puhul paremad talupõllud, talupoegi sunniti aga üles harima uudismaid. Laienenud mõisapõldude harimiseks oli tarvis senisest rohkem tööjõudu. Seetõttu suurendasid mõisnikud pidevalt talude teokohustusi. Ka viinapõletamine mõisates tõi kaasa uusi töid viinaköögis ja viinavoorides. Talvised viinavoorid kauge maa taha olid talupoegadele tõeliseks muhtluseks.

Talupoegade koormised tõusid, kuid nende tööviljakus jäi pärisorjuse tingimustes madalaks ega võimaldanud tootmist otsustavalt tõsta. Senised tootmissuhted hakkasid majanduslikku arenemist tõsiselt pidurdama. Kasvava rühmise all muutus talurahva elu üha raskemaks, tema töö produktiivsus hakkas aga koguni langema. Mõisnikud püüdsid talupoegi kepisunnil panna rohkem töötama. Kupjakepp hakkas üha agaramalt tantsima teotöölise seljal ja käitumine pärisorjadega muutus senisest veelgi karmimaks. See aga viis talurahva klassivõitluse tõusule pärisorjusliku rühmise vastu. Juba XVIII sajandi 50—60-ndail aastail puhkesid Liivimaa mõisates suuremad rahutused.

Seoses feodaal-pärisorjusliku korra kriisi tekkimisega algas ka selle korra kriitika kirjanduses. Esimeseks väljapaistvaks esindajaks sellel alal oli Torma-Lohusuu kirikuõpetaja J. H. Eisen. Ta rõhutas, et pärisorjus on kahjulik nii mõisa kui ka talumajandusele, ta takistab uuenduste teostamist põllumajanduses, tingib madala tootlikkuse, talupoja iseseisvusetuse, tuimuse ja vaesuse.

Talurahva olukorra reguleerimispüüded Liivimaal 1760-ndail aastail. Kõik need asjaolud äratasid valitsuse tähelepanu ja kutsusid esile riigivõimu vahelesegamise. Valitsus taotles vahelesegamise kaudu piirata talurahva kurnamist kõigepealt selleks, et summutada talurahva klassivõitlust, samuti ka selleks, et ära hoida majanduslikku laostumist, sest talupoeg oli külas ainuke maksumaksja ning töötegija.

Talurahva ja mõisa vahekorra reguleerimise eesmärgil esitas kindralkuberner G. Browne riigivõimu ülesandel 1765. a. Liivimaa maapäevale rea ettepanekuid. Maapäev suhtus nendesse küll äärmiselt vaenulikult, kuid riigivõimu surve tõttu võttis siiski talurahvaküsimuses vastu mõned otsused. Need kinnitati kindralkubeneri poolt ning avaldati samal aastal kindralkubeneri patendina. Väheste muudatustega tõlgiti need maapäeva otsused eesti ja läti keelde ning tehti talupoegadele teatavaks. 1765. a. patendi

Põltsamaa eestlased.

alusel võisid talupojad omandada vallasvara, seda aga tingimusel, et neil pole mingit võlga mõisa vastu. Vallasvara hulka ei võinud kuuluda talu raudvara, s. t. tööloomad ja tähtsamad tööriistad. Patendis rõhutati ka, et talupoegade koormised tuleb kindlaks määrata vastavalt talu majanduslikule kandejõule. Talupoegadel lubati kaebusi esitada, kui mõisnikud neid liigselt rõhuvad.

Samal aastal avaldas Browne veel teise patendi, milles keelati inimeste müük laatadel ja väljaspoole kubermangu piire; piirati kodukariõigust 10 paari vitstega ja keelati talupoja vangis hoidmine üle 24 tunni.

1765. a. patendid olid XVIII sajandil esimeseks katseks piirata mõisnike omavoli ja selles mõttes oli neil progressiivne tähtsus. Kahjuks ei rakendatud neid vajalikul määral ellu. Mõisnikud ei tahtnud talupoegadele mingeid mõõndusi teha ja hiilisid tavaliselt kindralkuberneriga patendist mööda. Mõisnike omavoli jäi Eesti- ja Liivimaal mitte üksnes püsima, vaid isegi suurenes. Seega süvenes ka talupoegade feodaalne rõhumine.

1780-ndate aastate reformid. XVIII sajandi 80-ndatel aastatel teostati tsaarivalitsuse poolt Eesti- ja Liivimaal rida reforme. Nende eesmärgiks oli mainitud kubermangude tihedam liitmine Venemaaga, nende sisekorra ja valitsemise ühtlustamine Venemaa sisekubermangudega.

1782. a. kaotati senine tollipiir Eesti-, Liivi- ja Venemaa vahel, mille tagajärjel Eesti- ja Liivimaa moodustasid Venemaaga ühtse tollipiirkonna. See soodustas oluliselt majandus-

like sidemete tihenemist Eesti- ja Liivimaa ning Venemaa sisekubermangude vahel.

1783. a. kuulutati siinsed läänimõisad nende valdajate pärisomandiks. Sellega rakendati siin sama maaomandi vormi, mis Venemaal juba varem kehtis. Läänimõisate pärisomandiks muutumine oli olnud siinse aadli ammuaegseks sooviks ning oli neile majanduslikult väga kasulik.

Samal aastal seati Venemaa eeskujul sisse pearahmaks. Seda nõuti igalt talupojalt (meeshingelt) 70 kopikat ning igalt linlaselt (samuti meestelt), kes sellest polnud vabastatud, 120 kopikat. Pearahmaks maal pidi asendama senised kroonumaksud talupoegadelt, mida nõuti viljas.

1783. a. kehtestati Baltimaades uus kubermangu valitsemise kord. Sisuliselt oli see sama kord, mis Venemaal kehtestati 1775. a. Eesti- ja Liivimaa kubermangud nimetati ümber Tallinna ja Riia kubermangudeks, kusjuures kõrgemaks riigivõimu esindajaks oli ühine kindralkuberner ehk asehaldur Riias. Eestimaa jaotati Tallinna, Paldiski, Haapsalu, Paide ja Rakvere maakonnaks. Lõuna-Eesti aga Pärnu, Viljandi, Tartu ja Võru maakonnaks, milledele lisandus Kuressaare maakond. Uute linnadena asutati Paldiski ja 1784. a. Võru. Korraldati ümber ka senised kohtud ja politsei.

1785. a. kehtestati uus kord linnade valitsemise alal. Selle alusel läks linnade valitsemine seniselt rae kildkonnalt linna nõukogu kätte, mis valiti linna kodanikkonna poolt ja mille eesotsas oli linnapea.

Ka maapäevadele kehtestati uus kord, mille alusel muuhulgas nendest võis osa võtta ja asju otsustada immatrikuleeritud aadliga koos ja üheõiguslikult ka maiskond.

Lisaks sellele teostati rida muudatusi kaubanduse ja tööstuse alal, mis lõid avaramad võimalused nende arenemiseks. Uut korda maa valitsemises hakati siin nimetama asehaldamiskorraks.

Asehaldamiskord teenis põhiliselt aadliklassi võimu kindlustamise huve, kuid ta riivas ka mõningaid aadli seniseid eesõigusi. Seetõttu polnud aadel uue korraga rahul.

Rahulolematu oli ka rae kildkond, kelle tähtsus linnade valitsemises langes. Need ringkonnad taotlesid asehaldamiskorra kaotamist ja endise korra taastamist maa valitsemises, mis ka toimus Paul I valitsemisajal 1796. a.

Rida 1780-ndatel aastatel teostatud uuendusi jäi aga püsima ning need soodustasid Eesti- ja Liivimaa tihedamat sidet Venemaaga, aidates ühtlasi kaasa feodaalkorra kriisi süvenemisele ning kapitalistliku tootmisviisi elementide kasvule.

Klassivõitlus Eestis XVIII saj. teisel poolel. Talurahva olukorra halvenemine tõi kaasa mõisnikevastase võitluse teravnemise. Talupojad kasutasid mitmesuguseid klassivõitluse vorme. Nad kahjus-

tasid mõisniku vara, pagesid, tapsid vihatud mõisasundijaid ja mõisnikke. Pidevalt toimus rahutusi ja vastuhakke. 1784. a. puhkes talurahva viha mõisnike vastu Liivimaal ulatuslikuks ülestõusuks. Ajendiks sai pearaha sisseseadmine riigimaksuna Baltimaades 1783. a. Mõisnikud tahtsid uut maksu ära kasutada ekspluateerimise suurendamiseks. Nad hakkasid pearaha sisse nõudma teo näol ja püüdsid selle arvel uusi ja ülemääraseid teopäevi kehtestada. Talupoegade hulgas levis aga laialdaselt arvamine, et pearahaga on talud vabanenud mõisate võimu alt ja läinud «kroonu alla». Inimesed tahtsid ise kroonuasutustele pearahatasuda, nõudsid vabadust ja jätsid paljudes mõisates teotööle minemata. Kui mõisnikud ja sillakohtunikud püüdsid talupoegade vastuhakku maha suruda, tungisid talupojad mitmel pool teivaste ja vikatitega sundijatele kallale.

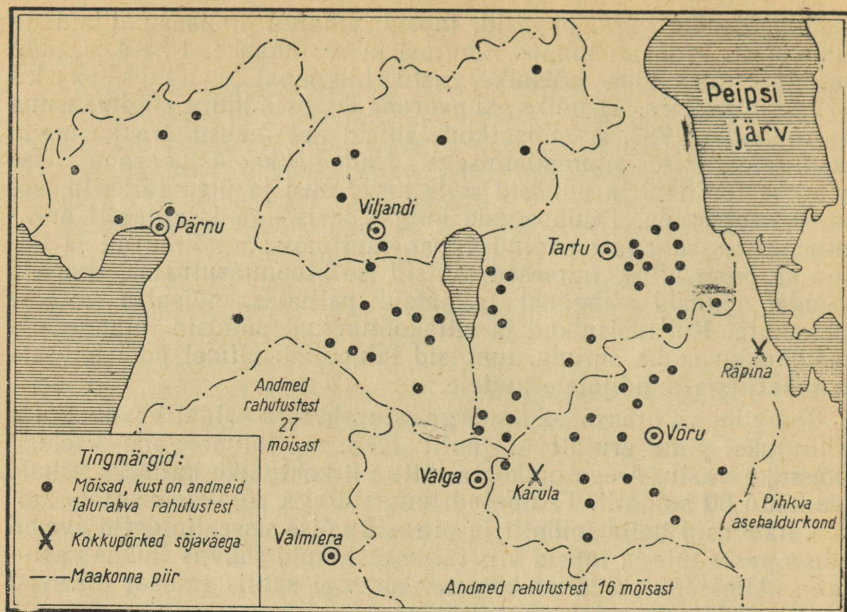
Räpinas arenes kokkupõrge talurahva ja soldatite vahel otse lahinguks. Siin arutati 4. juulil 1784. a. talupoegade kaebust mõisniku vastu. Äreva olukorra tõttu oli kohtunike kaitseks kohale saadetud 30 soldatit. Talupojad tungisid aga sõjaväeüksusele kallale, haavasid nelja soldatit ja piirasid mõisa sisse. Soldatid avasid rahva peale tule ja tapsid viis talumeest, kuid rahvas jätkas vastupanu. Alles 100 soldatist koosnev abivägi suutis mõisat piiravad talupojad laiali ajada.

Veel teravamaks kujunes kokkupõrge Karulas. Siin toimus rahutustest osavõtnud talupoegade peksmine karistussalga poolt. Karulasse kogunes sel päeval ümbruskonnast suur hulk teivastega varustatud talupoegi. Kui karistussalk pärast peksmise lõpetamist tahtis kirikuõuest välja viia kahte areteeritut, hakkasid müürile roninud naised soldateid kividega loopima. Soldatid vastasid tulistamisega, kuid kaigastega varustatud vihased talupojad löid sõjaväeosa taganema, vabastasid vangistatud ja peksid politsei-ülema poolsurnuks. Ka siin sunniti talupojad alistuma alles suurema väeosa kohalesaatmise järel. Vastuhakust osavõtnuid karistati julma peksuga.

Eesti ja Läti talurahva ülestõus 1784. a. suruti maha, kuid see andis tõsise löögi pärisorjusliku ekspluateerimise süsteemile.

§ 4. Linnad, käsitöö ja kaubandus Eestis XVIII sajandil.

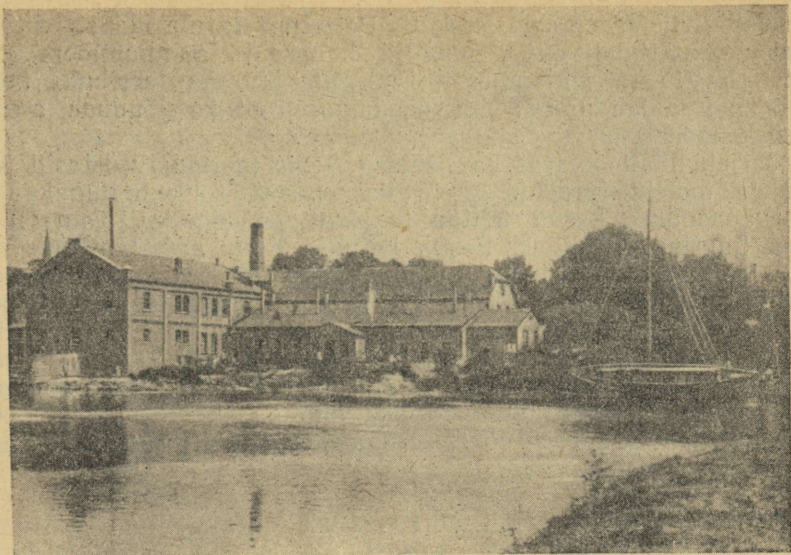
Seoses majanduse edasiarenemisega kasvasid Eestis XVIII saj. linnad, elavnes käsitöö ja kaubandus. 1782. aastaks tõusis linnaelanike arv Eestis umbes 23 000-le, kusjuures Tallinnas oli veidi üle 10 000 elaniku. Kuid ka XVIII sajandil püsisid Eesti ala linnades võimul sakslased. Sakslaste käes oli linnavalitsus — raad, samuti gildid ja tsunftid. Eesti ja vene kaupmehi ning käsitöölisi püüti linnaelu juhtimisest kõigi vahenditega eemal hoida. Neid ei võetud tavaliselt ka gildide ja tsunftide liikmeteks. Kogu maksude raskus aga veeretati linna lihtrahva hulka.

Talurahvarahutused Liivimaal 1784. a.

Kehtiv tsunftikord hakkas sellal pidurdama käsitöö ja tööstuse arenemist, kuna tsunftimeistrid takistasid oma kasumite säilitamiseks uute tsunftimeistrite ja manufaktuurettevõtete tekkimist. Sellele vaatamata hakkas XVIII sajandi teisel poolel rida vene ja saksa kaupmehi paigutama oma kapitale mitmesugustesse tööstusettevõtetesse. Linnades hakkas sellal kujunema kodanlus. Kodanluse ridadesse hakkasid ettevõtjate ja majaomanikena tõusma ka üksikud eestlased.

XVIII saj. teisel poolel hakkasid Eestis tsunftikäsitöö kõrval hoogsamalt arenema ka manufaktuurid. Manufaktuurettevõtteid aga rajati esmajoones maale, kus oli läheduses tooraine ja puudus pidurdav tsunftikord. Vanimaks manufaktuuriks Eestis oli Rāpina paberivabrik, mis rajati 1734. a. Siin töötasid pärisorjad välismaalastest meistrite juhtimisel. Paberi müüdi nii Baltimail kui ka teistes naaberkubermangudes. Tähtsaimaks manufaktuuritööstuse haruks Eestis kujunes klaasitööstus, milleks oli kohapeal sobivat liiva ja kütet. Klaasitööstuse keskuseks kujunes Põltsamaa piirkond, kus rajati pudeli-, peegli- ja portselanitööstused. Selle ettevõtete kompleksi alusel kujunes XIX sajandi algul suur Rõika-Meleski klaasi- ja peeglimanufaktuur. Väiksemad klaasitööstused tegutsesid ka Lelles, Lehtses ja Vändras. Klaasitööstuses

Räpina paberivabrik.

töötasid oskustöolistena välismaalased, abitöödel aga kasutati eesti pärisorjuslikke talupoegi. Toodangut turustati nii kohapeal kui ka Riias ja Peterburis. Tallinnas ja Pärnus asutati XVIII sajandi lõpul ka mõned puuvillase riide värvimise ja mustritrükimise manufaktuurid. Maal, mõisates, arenes lubja- ja tellisepõletamine.

Töö manufaktuurides toimus käsitsi. Töolisteks olid kas vabad kohalikud elanikud või vene obrokitalupojad, osalt ka pärisorjuslikud eesti talupojad. XIX sajandi algul töötas Eesti ala manufaktuurettevõtetes siiski vaid ligi 900 töolist, neist 150 olid pärisorjad. Kuna tööstussaaduste turg oli kohapeal veel kitsas, siis oli ka manufaktuurettevõtete toodang piiratud. Manufaktuurid kannatasid pidevalt tööliste puuduse all, sest talurahvas oli kinnistatud maa külge ja see ei võimaldanud vaba tööjõu kujunemist. Nii tõkestas pärisorjuslik kord ka tööstuse arenemist.

XVIII sajandi teisel poolel toimus Venemaal (ja samuti Eestis) nii v ä l i s - kui ka s i s e k a u b a n d u s e kiire tõus. Elavnes väliskaubandus Eesti sadamate kaudu, milledest tähtsamad olid Tallinn, Narva ja Pärnu. Tallinn oli tähtsaimaks sisseveosadamaks, kuna Narva ja Pärnu kujunesid kohalike põllumajandustoodete ja metsamaterjalide väljaveosadamateks.

Järjest tihenesid Eesti ala kaubanduslikud sidemed Venemaa linnadega. Venemaalt toodi Eestisse rauda, naelu, hobuseriistu, küünlaid, mitmesugust riidet, nahku, nisujahu ja palju muid kaupu.

Eestist veeti Venemaale, eeskätt Peterburi turule klaasi, ehitusmaterjali, tärklisi, viina, puuvilja, hobuseid ja nuumloomi. Nii liitus Eesti ala majandus järk-järgult ühtseks tervikuks kogu Venemaa majandusega, mis soodustas tootlike jõudude arenemist kohapeal.

Järjekindlalt kasvas ka siseturg. Mõis ja talu turustasid üha rohkem tooteid turul ja ostsid ka senisest rohkem linnakaupu. Sisekaubanduse kasvu näitab kujukalt laadakaubanduse tõus. Suurimaks laadaks Eestis kujunes Tartu aastalaat, mis toimus jaanuaris ja kestis kolm nädalat. Siia tuli kaupmehi paljudest Baltimaade ja Venemaa linnadest. Laadal müüdi ja osteti kaupu miljonite rublade eest. Väiksemad laadad toimusid ka teistes linnades ning paljudes maakohtades, nagu Vastseliinas, Rõuges, Tarvastus, Helmes ja mujal. Siin müüsid talupojad oma majapidamissaadusi ja ostsid neile vajalikke kaupu. Nii seostus ka mõisaja talumajandus järjest enam turuga, rahasuhetega, mis õõnestas vana pärisorjuslikku korda.

§ 5. Haridus ja kultuur Eestis XVIII sajandil.

Kooli arenemine. Eesti talurahva haridustase oli XVIII sajandil madal. Aadli üldise arvamise kohaselt ei olnud pärisorjadele haridust tarvis. Sajandi esimesel poolel oli koolide arv maal väga väike ja talurahvas omandas kirjatarkust peamiselt kodusel viisil. Sajandi teisel poolel hakati valitsusvõimude algatusel Liivimaa kubermangus rajama talurahvakooli. 1765. a. otsustati rajada igasse kihelkonda köstri- ehk kihelkonnakoolid ja igasse mõisa mõisa- ehk külakoolid. Kuid seda otsust ei viidud kaugeltki järjekindlalt ellu. Veel sajandi lõpul puudusid paljudes Liivimaa kubermangu mõisates koolid. Eestimaa kubermangus aga oli koole veelgi vähem. Olemasolevad koolid olid äärmiselt viletsad, asudes tihti suitsutaredes või isegi lautades ja küünides. Nendes õpetati vaid lugemist, usuõpetust ja kirikulaule. Sellise kooliõpetuse eesmärgiks oli jumalakartlike ja kuulekate teoorjade kasvatamine.

Linnades said lapsed alghariduse kroonu- ja linnakoolides. 1715. aastal rajas Peeter I Tallinnas arvutuskooli, kus peale lugemise, kirjutamise ja arvutamise õpetati ka laevasõidukunsti. Tallinnas ja Narvas tegutsesid keskkõppeasutustena gümnaasiumid. Õpetamine nendes toimus saksa keeles ja siin õppisid peamiselt aadlike ja kaupmeeste lapsed. Linnade lihtrahvahulka- des oli haridus üldiselt madalal järjel.

Rahvaluule, trükisõna ja kirjandus. Eesti rahva kunstiline loomine ja maailmavaade väljendus XVIII sajandil peamiselt rikkalikus rahvaluules ja rahvakunstis. Rahva hulgas levisid mitmesugused töölaulud, laulud pulmade ja teiste pidude puhul, jutud, vanasõnad ja mõistatused. Rahvakunst arenes edasi kaunite rahva-

rõivaste, koduste tarbeesemete ja ehete valmistamise näol. Rahvaluules väljendus terav vaen ekspluateerijate, eelkõige saksa mõisnike vastu. Üks kaasaegne pastor märkis, et eestlased «on väga kalduvad oma lauludes esitama kibedaid pilkamisi, mille eest ükski sakslane, kellele nad niikuinii annavad igasuguseid pilkenimesid, kindel pole».

Rahvalauludes väljendus rahva püüe pääseda mõisa võimu alt. Nii lauldi ühes selleaegses rahvalaulus:

Kui ma peasen mõisa'asta,
siis ma peasen põrgu'usta;
peasen kui soe suusta,
lõvi lõugade vahelta...

Eestikeelne trükisõna ja kirjandus arenesid pärisorjusliku korra tingimustes aeglaselt, jäädes suures osas kirikliku ideoloogia teenistusse. Siiski hakkas eestikeelsete raamatute hulk järjekindlalt tõusma. 1731. aastast peale hakkas Tallinnas pidevalt ilmuma eestikeelne rahvakalender. 1739. a. ilmus piibel tervikuna eesti keeles. Ilmus ka rida teisi raamatuid. 1766. a. hakkas Põltsamaal A. W. Hupeli toimetusel ilmuma esimene eestikeelne ajakiri «L ü h h i k e õ p p e t u s», mida ilmus 41 numbrit. Selles anti eesti talurahvale nõuandeid arstimise ja maaharimise alal ning püüti virgutada talupoegi oma haridustaset tõstma.

XVIII sajandi viimasel veerandil hakkasid mõisnikud ja pastoriid usulise kirjanduse kõrval soetama senisest enam ka eestikeelset ilmalikku kirjandust. Mitmete saksa autorite, nagu Fr. Willmanni ja Fr. Arveliusse poolt hakati eesti keeles kirjutama jutukesi ja laule. Enamikus neist manitseti pärisorje sõna kuulma ja oma olukorraga rahul olema, sest esinevas viletsuses ja vaesuses olevat süüdi talurahva enese laiskus, hooletus ja sõnakuulmatus. Keeleliselt olid need tööd kaugel rahvakeelest. Sõnasus ja ortograafia oli saksapärase ja jäi tihti rahvale arusaamatuks. Kuigi selleaegne trükisõna ja kirjandus oli kiriklik-feodaalse ideoloogia teenistuses, oli kõigil neil teostel teatud tähtsus eesti keele ja rahva kirjaoskuse arendamisel. Mõnede saksa autorite eestikeelses loomingus oli rahvapärased elementid ja see avaldas eesti rahva kultuuri arenemisele positiivset mõju.

Ka XVIII sajandil ei kujunenud Eestis ühtset kirjakeelt. Lõuna-Eestis anti kirjandust endiselt välja lõuna-eesti ehk tartu murdes, Põhja-Eestis aga põhja-eesti ehk tallinna murdes. Mõlemad kirjavaiisid olid saksapärased ja rahva kõnekeelest kaugel.

Rahva hariduse ja kultuuri tase jäi XVIII sajandil üldiselt madalaks, kuna pärisorjuslik kord ja rahva raske majanduslik olukord takistas selle tõusu ja kiiret edasiarenemist.

PÄRISORJUSLIKU KORRA LAGUNEMINE JA KAPITALISTLIKE SUHETE KUJUNEMINE (XVIII saj. lõpust kuni XIX saj. keskpaigani)

§ 1. Pärisorjusliku korra kriis ja talurahva klassivõitluse tõus.

Põllumajanduse olukord. XVIII sajandi lõpul tugevnes pärisorjusliku korra kriis. XIX sajandi alguseks olid ammendatud võimalused suurendada põllumajandussaaduste toodangut senise pärisorjusliku tootmisviisi alusel. Mõisapõldude laiendamine ei tõstnud enam kuigi tunduvalt saake, sest puudusid võimalused maa paremaks väetamiseks. Hakkas ilmema üldine viljakuse langus. Pealegi said mõisnikud suurendada oma põlde ainult talude teokohustusi tõstes, kuid talupojad vastasid sellele vastuhakkudega, mis valitsevale klassile muutusid tõsiseks ähvarduseks. Põllumajanduse ratsionaliseerimine ja intensiivistamine ei olnud võimalik pärisorjade sundtööd kasutades, sest teo-ori töötas ju primitiivsete tööriistadega ja tema töö tootlikkus oli madal.

Talumajanduse arenemine oli XIX sajandi algul täiesti takistatud. Raskete mõisakohustustega koormatud talupojal ei olnud võimalust ega tahtmist oma majapidamise olukorda parandada.

Sügavast kriisist põllumajanduses annab tunnistust teravilja-saakide langus Eestis XIX sajandi algul. Nii saadi Eestimaa kubermangus 1797. a. mõisa- ja talupõldudel kogusaagina 1 200 000 setverti (setvert=210 liitrit) vilja, 1809. a. aga 960 000 setverti, kuigi põllupind oli vahepeal isegi laienenud. Halvasti haritud põlde tabasid sageli ikaldused. Ikaldusaastail oli saak veelgi väiksem. Ka viinapõletamise alal, mis mõisnikele peamiseks rahahankimise allikaks oli, toimus XIX saj. algul langus. Samal ajal aga kasvas mõisnike vajadus raha järele ning see viis mõisate võlastumisele ja pankrotiseerumisele.

Nagu näeme, tõkestas pärisorjuslik kord XIX saj. algul tootlike jõudude arenemist Eestis.

1804. a. seadused ja talurahva klassivõitlus. Selline olukord sundis tsaarivalitsust ja balti-saksa mõisnikke otsima teid, mis kindlustaksid kõikumalõõnud pärisorjuslikku korda. Talurahva

«rahustamiseks» lubati koormisi edaspidi mitte enam tõsta ja pii-
rata mõisniku omavoli talupoja isiku suhtes.

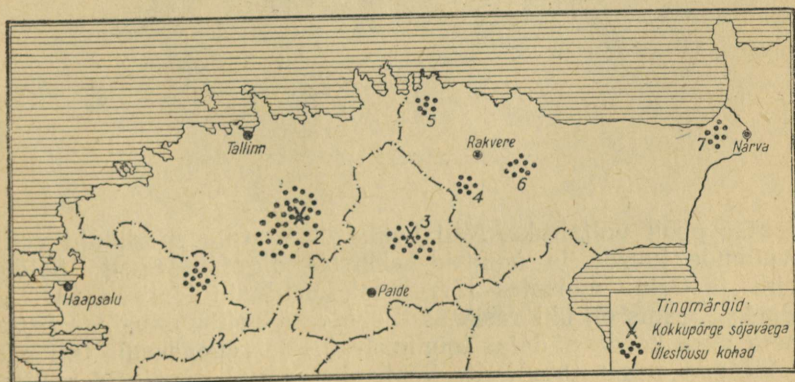
1804. a. kehtestatigi uued talurahvaseadused eraldi
Eesti- ja Liivimaa jaoks. Üksikasjades oli Eestimaa seadus talu-
rahvale ebasoodsam kui Liivimaa oma.

1804. a. seadused jätsid talupoja pärisorjaks, kuid mõisnike
omavoli talupoja isiku suhtes vähendati mõnevõrra ja talurahva
õiguslikku seisukorda kindlustati. Nii keelati talupoja müümine
ilma maata. Mõisnikule jäeti küll endiselt kohtu- ja kodukariõigus,
kuid lubatud karistuste normid määrati seadusega kindlaks.
1804. a. loodi uus talurahva kohtukorraldus, mis aga jäi täiesti
sõltuvaks mõisnikest.

Talurahva varandusliku olukorra suhtes määrati, et
talupidajat tuleb lugeda talu valdajaks, kes talu oma pärijatele
võib jätta. Sellega fikseeriti seaduses feodaalkorda iseloomustav
talupoja varustamine maaga. Mõisnik ei tohtinud enam ilma põh-
jusega talu ära võtta. Seadus kinnitas, et talupojal on vallasvara
omamise õigus, kui tal seda pärast mõisale andamite tasumist üle
jääb. Aadel lootis selle sättega talupoegi hoolikamale mõisakoormi-
ste täitmisele sundida.

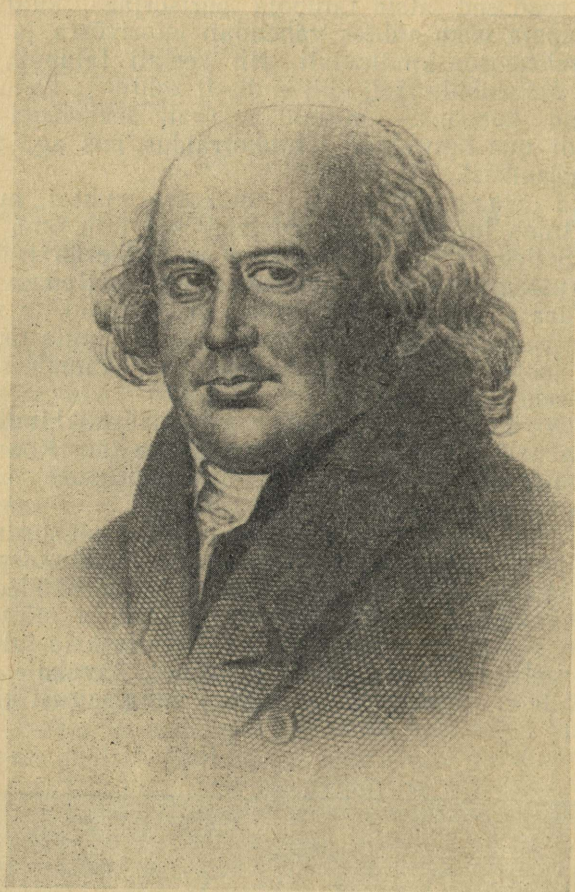
Talupoja kohustused mõisa vastu määrati kindlaks vaku-
raamatuis ja nad omandasid riikliku seaduse jõu. Koormiste fik-
seerimisel väljendati põhimõtet, et talu kohustused peavad vas-
tama maa suurusele ja väärtusele.

1804. a. seadused talurahva majanduslikku olukorda muidugi
ei parandanud. Talupojad olid pidevalt nõudnud mõisakoormiste
alandamist ja lootsid, et uute seadustega nende nõuded rahulda-
takse. Kuid vakuraamatute koostamisel selgus, et mõisnikud kas-
ainult fikseerisid neis senised kohustused või lasksid talumaa hin-
nata nii kõrgelt, et kohustused isegi tõusid. Arvukale sulaste ja
vabadike kihile ei andnud need seadused mingisugust kindlustust.

Talurahvarahutused Põhja-Eestis 1805. a.

Uute vakuraamatute kätteandmine talupoegadele kutsus Liivimaa kubermangus esile ulatuslikud rahutused. Eestimaa sai pettumus seaduses ajendiks talurahva rahutustele 1805 a., mis puhkesid reas mõisates. Talupojad pidasid avaldatud seadust

G. Merkel.

mõisnike poolt võltsituks. Nad hakkasid saatma saadikuid valitusvõimude juurde ja nõudsid «keisri» õiget seadust. Seidla, Karinu ja Orinu mõisates Järvamaal keeldusid teolised 1805. a. rehepeksust, mis oli üks raskemaid sügisesi teokohustusi, sest vaatamata mitu korda nädalas toimuvale öisele rehepeksule tuli päeval töötada nagu tavaliselt. Septembri algul lõpetasid teolised Karinus ja Orinus igasuguse mõisatöö. Karinusse saadeti

120-meheline sõjaväüksus, kuid talupojad tungisid soldatitele kallale ja alles lisavägede kohalesaatmine sundis nad vihatud teokohustuste täitmisele asuma.

Harjumaal Kose-Uuemõisas keeldusid teolised 1805. a. samuti öisest rehepeksust. Kohale saadeti väeosa, kellele talupojad vastu hakkasid. Puhkes verine kokkupõrge, milles langesid väeüksuse ohvitser, allohvitser ning 6 talupoega. Langenute hulgas oli Harmi Evart, keda üks ametnikke iseloomustas kui «tõelise pugatšovliku hingega» meest. Alles suurema väeosa ja kahu-rite abil said võimud aktiivsemad teosulased vangistada ja teised mõisatööle sundida.

Et talurahva väljaastumised olid puhkenud stiihiliselt, eri ajal ja eri paigas, siis suruti nad sõjaväe abil varsti veriselt maha. Talupoegade otsustavust võitluses pidurdas lootus tsaarile, kellelt oodati abi mõisnike vastu. Kuid talurahva aktiivne võitlus kiirendas pärisorjuse langemist.

Eesrindlik ühiskondlik mõte võitluses pärisorjuse vastu. Feodaalkorra algava lagunemise väljenduseks oli pärisorjusevastase ideoloogia tugevnemine. Venemaal esines terava revolutsioonilise kriitikaga pärisorjuse vastu A. Radiššev. Baltimail astusid sajandite vahetusel valitseva feodaalkorra vastu välja saksa pub-

litsistid-valgustajad Garlieb Merkel ja Johann Christoph Petri. Nad võitlesid uue, kodanliku ühiskonna eest, pärisorjuse kaotamise eest. G. Merkel paljastas oma töödes baltisaksa feodaalkorda, mõisnike metsikust ja julmust talurahva suhtes. Ta nõudis pärisorjuse kaotamist, kuid seda mitte revolutsiooni teel, vaid valitsuse poolt teostatavate reformidega.

J. Chr. Petri andis oma töös «Eestimaa ja eestlased» (1802) feodaal-seisusliku korra sügava kriitika. Petri tundis südamest kaasa orjastatud eesti talupojale. Ta mõistis teravalt hukka saksa mõisnike vägivalla, kes «priiskavad talupoegade higit ja verest». Aadli võimutsemist ja julmust paljastavatest näidetest tegi ta üldistava järelduse: kõigis Eestis esinevates pahedes ja rahva viletsuses on süüdi pärisorjus ja aadli seisuslikud eesõigused ning midagi ei parane enne kui kogu fodaalkord ei ole kaotatud. Talurahva võitlust mõisnike vastu Petri õigustas.

Merkeli ja Petri tööd olid kirjutatud saksa keeles ja ei ulatunud rahva hulka. Kuid nendel oli rida pooldajaid oma aja eesrindlike inimeste hulgas. Hiljem avaldasid nad suurt mõju eesti valgustajatele ja rahvusliku liikumise tegelastele.

§ 2. Eesti talurahva vabastamine pärisorjusest ja majanduse arenemine XIX sajandi keskpaigani.

Eesti talurahva vabastamine pärisorjusest. 1804. a. seadused ei parandanud põllumajanduse olukorda. Põllumajanduslike saaduste tootmist mõisates ei õnnestunud tunduvalt tõsta. Kontinentaalblokaadi aastail kašvasid majanduslikud raskused veelgi. Seaduse kehtestamisel puhkenud talurahva laialdased rahutused kutsusid esile suure ärevuse pealinnas. Seepärast nõudis Aleksander I, et Eestimaa aadel täiendaks 1804. a. seadust nii, et talurahvas rahuneks ja ülestõusud lakkaksid. Eestimaa mõisnikud ei olnud aga nõus ühegi korraldusega, mis oleks alandanud talurahva koormisi, nad otsisid tegelikult võimalusi nende tõstmiseks. Mõisnikud leidsid nüüd, et feodaalsete kohustuste normeerimise asemel on neil kasulikum teostada talurahva maata vabastamine ja saavutada sellega vabad käed talumaa eest rendi nõudmisel. Aadel nõustus talurahvast pärisorjusest vormiliselt vabastama, kavatses aga sealjuures kehtestada sätteid, mis oleksid jätnud talupoja mõisniku sundvõimu alla. Nendes põhimõtetes leppisid Eestimaa mõisnikud kokku 1810. a. Mõisnike poolt väljatöötatud Eestimaa uue talurahvaseaduse kinnitas Aleksander I 1816. aastal, Liivimaa uue talurahvaseaduse aga 1819. a.

Uute talurahvaseadustega kuulutati eesti talupoeg isiklikult vabaks. Teda ei tohtinud enam müüa ega osta, ta võis sõlmida lepinguid, võis omada vallas- ja kinnisvara. Isikuvabaduse kehtestamisel anti talupoegadele perekonnanimed. Seega kehtes-

tas seadus talupoja suhtes rea kodanlikke põhimõtteid. Ometi ei olnud talurahva isikuvabadus täielik. Talupojal keelati elukutse vaba valik, ta tohtis ka pärast vabastamist tegelda ainult põllutööga. Tema liikumisvabadus jäi rangelt piiratuks. Senisest elukohast lahkuda võis talupoeg ikkagi ainult mõisniku loal.

Eesti talupoeg vabastati ilma maata. Kogu talumaa kuulutati mõisniku omandiks. Mõisnik jäi nüüd ainsaks ja eesõigustatud maaomanikuks. Et endale ülalpidamist hankida, pidi talupoeg seni tema kasutada olnud talu mõisnikult rentima. Renditingimuste määramine sõltus aga täielikult mõisnikust. Seaduse koostamisel räägiti küll, et rendihind kujunegu «vabas võistluses» talupoja ja mõisniku vahel, kuid talupoeg, kel kuskile minna ei olnud ja kes maalt lahkuda ei tohtinudki, pidi mõisniku poolt dikteeritud rendilepingu paratamatult vastu võtma. Mõisnikul oli selle tõttu võimalik talupoega ekspluateerides kasutada feodaalkorrale omast sundtööd — teotegemist.

Uute seadustega loodi talurahva kogukondlik omavalitsus. Iga mõisa talupojad kuulusid kogukonda, mille eesotsas seisis Eestimaa talitaja ja Liivimaal kaks vöörmündrit. Need ametimehed valiti kogukonna üldkoosolekul peremeeste hulgast ja kinnitati ametisse mõisniku poolt. Kogukonna tegevus ja otsused allusid täielikult mõisniku kontrollile ja kinnitamisele. Kogukonna valitsus pidi vastutama riigimaksude laekumise, nekrutite andmise ja ühiskondlike kohustuste täitmise eest. Kohus jäi seisuslikuks. Talupoegade jaoks kehtis eri kohtukorraldus, kuid kõigis kohtuinstantsides säilis mõisniku täielik ülevõim talurahva üle. Püsis mõisnike kodukariõigus. Ka isiklikult vaba talupoega võis mõisnik endiselt peksta. Politseivõim maal jäi samuti mõisnike kätte, kes olid silla- ja haagikohtunikeks.

Uued talurahvaseadused olid oma olemuselt kodanlikud, kuid sisaldasid rohkesti pärisorjuslikke jooni, sest nad olid koostatud pärisorjapidajate poolt. Ometi võimaldasid uued seadused järgnevatel aastakümnel kapitalismi elementide senisest kiiremat arenemist Eestis. Kapitalismi arenemine toimus siin nagu kogu Venemaalgi preisi teed kaudu.

Mõisnikud kartsid põhjendatult, et uute seaduste kehtestamine kutsub esile talurahva rahutused. Seepärast otsustasid nad seaduste elluviimise teostada väga pika aja jooksul. Talupoegi hakati vabastama rühmade kaupa ning seaduses ettenähtud vabadused kehtestati järk-järgult. Täielikult hakkas uus seadus Eestimaa kehtima alles 1831. a. ja Liivimaal 1832. a.

Uute seaduste kehtestamisel koostasid mõisnikud rendilepingud nii, et neis tavaliselt korraldati vakuraamatute endisi tingimusi ja säilitati täielikult raske teotegemise kohustus. Talurahva hulgast puhkes selle vastu laialdane rahulolematuse ja protestiliikumine. Taluperemehed tõrkusid teoorjuslikke rendilepinguid vastu võtmast ja nõudsid üldse kergemaid renditingimusi. Kui mõisni-

Lihwlandi- ma Tallorahwa Seadus.

E s s i m e n n e j a g g u .

E s s i m e n n e p e a t ü l .

I. Lihwlandi- ja Kuresfäre- ma perriis- mõisawannemad andwad kõik melewalda, mis neil kui perriiswannemitel, omma perriisrahwa peale olnud, enneste käest ärra, ja tewad perriispõlwele iggawesest ajast õrja: agga maad, sest et need mõisawannemite perriied on, jäwad nende kätte, ja on neil melewalda, nendega teha, kuida sedda ommaks kasuks ründwad tarwis ollewad. Nendaks se jo wannast mõisnikute perriitud õigus olnud, ja nendaks on sedda ka Rigi Seadustes, ja Ullema- Walliriteja polesti kinnitud, ja kindlaks rajatud. Sest, ja sellepärast ei maksa niud enam se seadus, mis 1804 aastal tulutati, egga need Taimisse tükid, mis 1809 aastal senna jure liisatud: et kui üks/roine nende sisse kirjutud seadus, ühe ja teise asja pärast, kuida allamal saab nimmetud, weel mõnneft ajast, kindlaks seadujeks jääb.

II. Krons polesti lastakse, nenda, kuida aulik Keisri Härra sedda tulutanud, Lihwlandi- ma kunninga wallarahwast ka priiks. Seddasamma tewad liinad ja Radid omma mõisades omma wallarahwaga.

III. Priiks lastakse kõik Lihwlandi- ma perriisrahwast, ka neid, kes niusuguste perriied, kel maid egga mõisaid ep olle, ehk, kes mitte Lihwlandi- ma mõisnikute suggu ehk felti ep olle, ja kel õnnetige perriisrahwast maiega, ehk maleta on ollemas.

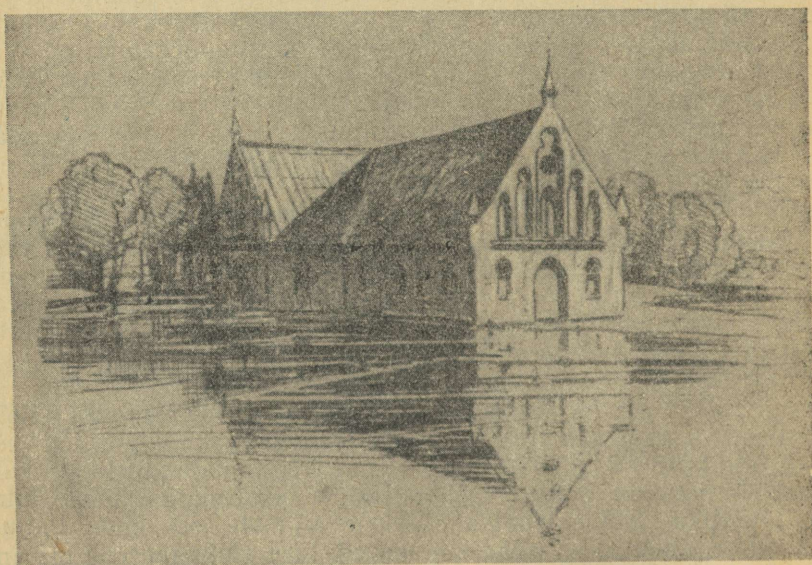
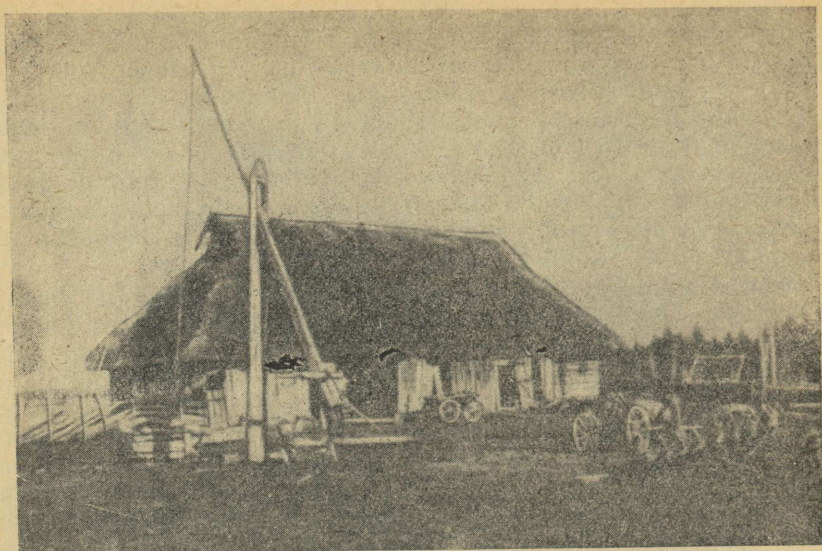
Liivimaa talurahvaseaduse 1. lehekülj. Foto.

kega kokkulepet ei saavutatud, siis peremehed lepinguid ei sõlminud, kuid taludest välja ka ei läinud. Ainult rangete survevahenditega ja sõjaväeosade maale saatmise järel said võimud talurahva käärimise maha suruda.

Eesti talupoja vabadus oli esialgu ainult nimeline. Kõrge teorendi tõttu oli ta majanduslik olukord raske. Viletsuses oli XIX saj. algul kogu Venemaa talurahvas. Venemaal võitlesid talurahva vabastamise eest ja tsaari isevalitsuse vastu aadlikud-revolutsionäärid — dekabristid. Dekabristide ülestõusust osavõtnute hulgast on nimeliselt teada üks eesti madrus Joh. Anatuin. Baltimailt pärines silmapaistev dekabrist W. Küchelbecker, kes suhtus sooja poolehoiuga eesti talupoegadesse. Kuid balti aadli enamik oli dekabristide liikumisele teravalt vaenulik.

Mõisamajandus 1820—1840-ndail aastail. 1820-ndail aastail toimus maailmaturul järsk teraviljahindade langus. Reas Lääne-Euroopa riikides juurdusid põllumajanduses kapitalistlikud suhted, toimus üleminek intensiivsematele maaharimise meetoditele ja suurenes järsult toodetavate põllumajandussaaduste hulk. Seega langesid tunduvalt põllumajandussaaduste hinnad. Sise-Venemaa turul aga langesid samal ajal viinahinnad, sest müügile ilmus nüüd rohkesti odavat Ukraina viljast põletatud viina. Selle tõttu süvenesid Eesti- ja Liivimaa mõisnike majanduslikud raskused ja nende rahalised sissetulekud vähenesid. Terava klassivõitluse tõttu ei saanud mõisnikud kohe pärast uute talurahvaseaduste kehtestamist asuda mõisapõldude ulatuslikumale laiendamisele ja talurentide tõstmisele. Majanduslikest raskustest ajendatuna hakkasid mõisnikud 1820-ndate aastate lõpul kasutama reformiga avanenud tegevusvabadust ning püüdsid mõisamajandust ümber korraldada ja intensiivistada. Mõisates võeti kasutusele uusi põllumajanduslikke kultuure. Laia leviku omandas kartulikasvatamine. Eestimaal kasvas kartulisaak 17 000 setverdt 1817. aastal 360 000 setverdin 1836. aastal. 1830-ndate aastate lõpul hakati mõisates ka kartulitest viina põletama. Ligikaudu $\frac{1}{5}$ mõisates hakati kasvatama meriinolambaid, millest mõisnikud suuri tulusid lootsid. Kuna peenvillaga lambaid ei saanud toita ainult tavalise põlluheinaga, hakati kasvatama söödaheinu, eriti ristikut. Mõisates lülitati kartul ja ristikehein külvikorda ja selle tulemusena toimus igipõlise feodaalse kolmepõllusüsteemi läbimurdmine ja üleminek mitmeväljasüsteemile. Laienes tunduvalt ka mõisapõldude pindala. Kõik need muudatused tähistasid tootlike jõudude silmapaistvat arenemist. Mitmeväljasüsteem, uued põllumajanduslikud kultuurid ja senisest mõnevõrra hoolikam maaharimine kandsid juba kapitalistliku tootmistehnika esimeste algmete iseloomu. Paljud mõisad organiseeritigi nüüd kui suured, turu jaoks tootvad majanduslikud ettevõtted. Samal ajal jäi aga tootmisviis endiselt poolfeodaalseks. Mõisapõlde hariti talust antavate teosulaste tööjõul, kelle tootlikkus oli äärmiselt madal ja kes kasutasid ikkagi ainult omavalmistatud primitiivseid tööriistu.

Talumajandus Eestis 1820—1840-ndail aastail. Eespool kirjeldatud tootlike jõudude kasv mõisamajanduses oli saavutatud talurahva ekspluateerimise tugevdamise arvel. Laienenud mõisa-

Talumaja ja mõisa lambalaut Eestis XIX sajandi esimesel poolel.

põldude harimiseks ja mitmekesisistunud põllumajanduslike tööde tegemiseks pidi talupoeg oma tööjõu andma.

Teorendi süsteemi ajal pidi talurentnik sulaseid sageli ainult

selleks pidama, et neid mõisapõllule tööle saata. Sulaste ülalpidamine oli talule muidugi suureks koormaks. Kuna mõisnikud püüdsid pidevalt talude renti tõsta, siis sõlmisid nad harilikult ainult lühiajalisi rendilepinguid — tavaliselt 3 aastaks. Kui talu olukord näiliselt paranes, kui oli saadud enam-vähem rahuldav saak, uut põldu juurde tehtud, mõni loom kasvatatud, siis tõsteti järgmisel tähtpäeval renti. Eriti püüdsid mõisnikud suurendada abitegu. Niisuguses olukorras ei olnud taluperemehel mingit huvi oma majapidamise eest hoolitseda, sest see tõi kaasa rendi tõstmise. Suureks raskuseks oli talule ka asjaolu, et mõisnik nõudis teopäevi põlluilmastiku poolest sobival ajal. Sageli juhtus, et viljakoristamiseks nõuti taludest kõik töövõimelised inimesed mõisa, taluvili aga pudenes või mädanes hiljem vihma käes.

Mõningad muudatused toimusid pärast talurahva vabastamist siiski ka talus. Põhja-Eesti taludes hakati kasvatama kartulit, Lõuna-Eestis laienes pidevalt linakasvatus. Nii lina kui ka kartuli müügist omandasid talud oma peamised rahalised sissetulekud ja seostusid selle kaudu turuga. Mõnel pool hakati taludes ka ristikheina kasvatama. Üldiselt püsis taludes alles kolmepõllusüsteem.

Pärast talurahva vabastamist levisid mõningad uued põllutööriistad. Lõuna-Eestis hakati kasutama põllurulli, vana lõuguti kõrval soonrullidega linamasinat, sajandi keskel ilmusid esimesed hõlmadrad ja raudpulkadega äkked. Järjest rohkem hakati raudtama vankrirattaid ja reejalaseid. Nii paranesid tunduvalt liiklusvahendid.

Sellises olukorras suutsid suhtelisele jõukusele tõusta ainult üksikud suuremate talude rentnikud, kes kasutasid sulaste ja vabadike tööjõudu ka oma põldude harimiseks. Ka külakurnajaiks kujunevad möldrid, kõrtsmikud ja kaupmehed kogusid mõningaid sääste ja rikastusid. Suuremal osal talurentnikest ei tekkinud aga ülejääke turule saatmiseks.

Juba 1830-ndail aastail avaldus eesti talurahva enamiku üldine vaesumine ja otse kerjuslikku olukorda sattumine. Eestimaa kuberner märkis 1840-ndate aastate algul, et talurahvas on kõige vaesem seal, kus põllumajandus mõisas on kõige õitsvamal järjel. Väga raske oli arvukate maatainimeste olukord. Sulast ähvardas mõisateol äärmiselt kehva toidu ja pika tööpäeva juures alaline peksukaristus kupja poolt. Lisaks sellele sundis peremees sulast talupõllul veel pühapäeviti tööle. Et oma põldude harimiseks tööjõudu saada, asustasid suuremate talude peremehed talude ääremaille vabadikke ehk popse, kellelt siis maalapikese kasutamise eest peremehe heaks tööpäevi nõuti.

Nii toimus XIX sajandi 20—40-ndail aastail talurahva kihistumine. Hakkas eralduma väike osa jõukamaid talunikke, lai talupoegade mass aga laostus mõisnike ikke all ja sulased kannatasid nii taluperemeeste kui ka mõisnike rõhumise all.

Tarvastu mõisa Ants.

Teorendisüsteemi kriis 1840-ndail aastail. 1816. ja 1819. aasta seadustega avanenud võimalused põllumajanduse arenemiseks ammendati 1840-ndaiks aastaks. Mitmeväljasüsteem ilma küllaldase väetiseta kurnas põlde ja tingis viljakuse languse. Vaatamata külvipinna tunduvalt laienemisele ei tõusnud teravilja kogusaagid. Sellises olukorras muutus vajalikuks põllumajanduse edasine intensiivistamine. Osa mõisnikke tegi 1840-ndail aastail katseid tarvitusele võtta põllutöömehi, teostada maaparandust ja asuda põldude paremale väetamisele. Hoopis suuremat rõhku hakkasid mõisad pöörama karjamajandusele. Tekkis vajadus uute tõuloomade muretsmiseks, sest kohalikud veised olid viletsad, andsid keskmiselt ainult 400—600 liitrit piima aastas. 1830-ndate aastate lõpul asuti ümberkorraldama viinapõletamist ja muretsema uut tüüpi aurutamisaparate. Kõik need uuendused

vajasid kapitalimahutusi põllumajandusse ja üleminekut kvalifitseeritud palgalise tööjõu kasutamisele. Teorendi püsides olid aga sularaha hankimise võimalused piiratud ja katsed põllutöömasinaid teosulaste tööjõul tarvitusele võtta ebaõnnestusid.

Veelgi vähem sai põllumajanduse intensiivistamine toimuda mõisnikust sõltuvas, raskete teorendikohustustega koormatud talus.

Ikaldused ja talurahvaliikumine Liivimaal. 1840-ndail aastail tabas Baltimaid mitmel korral (1840., 1841., 1844. ja 1845. aastal) raske viljaikaldus. Vihmaste ja külmade suvede tulemusena mädanesid kartulid, üleujutatud madalamatel maadel jäi hein niitmata, teraviljast ei saadud mitmel pool seemetki kätte. Sügiseti, väheste kuivade ilmade ajal pidid talupojad mõisapõldudele tööle minema ega suutnud oma viletsatki saaki koguda. Niiviisi suurenes talurahva häda ikalduse ajal veelgi. Viletsate toitlusolude tõttu puhkesid taudid, mis tõid kaasa suure surevuse. Inimesed sõid heina, sammalt, puukoort ja lehti. Kevaditi olid sagedased isegi näljasurma juhtumid. Loomatoidu puudumisel hukkus massiliselt hobuseid, veiseid ja lambaid.

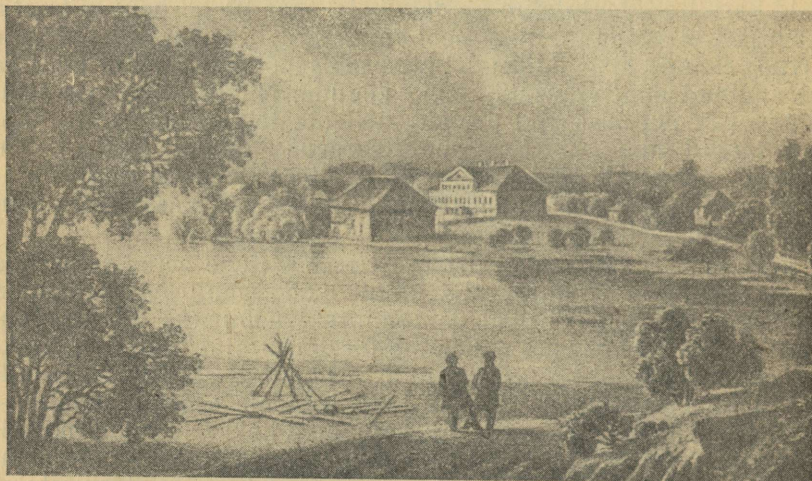
Rõhumisest, näljast ja viletsusest meeleheitele aetud talurahva hulgas puhkesid Lõuna-Eestis ulatuslikud rahutused. Talupojad olid kogenud, et nende hädade peamiseks põhjuseks oli maapuudus. Seepärast oligi maa nõudmine ülestõusu ajal talurahva keskeks nõudmiseks. 1841. a. levis Läti ja Lõuna-Eesti talurahva hulgas kuulds, et valitsus andvat talupoegadele «soojal maal» — Lõuna-Venemaal — tasuta maad. Talupojad hakkasid nüüd mõisnikelt luba küsimata sooritama rännakuid Riiga, ilmusid kubermanguvalitsusse ja palusid, et neid «maasaamiseks» üles kirjutataks. Mõisnikud kartsid, et talurahva väljarändamise soovi teostumine jätab nad ilma odavast tööjõust ja nad hakkasid Riiga ilmuvaid talupoegi hirmutamiseks peksuga karistama. Need vahendid ei suutnud pidurdada liikumist, mis sügisel paisus mitmel pool võimudele vastuhakkudeks.

Kõige teravamad sündmused Eestis leidsid aset Pühajärvel. Ka siit oli rohkesti talupoegi käinud Riias oma rahulolematust avaldamas. Sügisel alustasid talupojad võitlust mõisakoormiste vastu ja keeldusid tegu tegemast. Talurahvarahutuste mahasurumiseks saadeti sinna rood järele. Talupojad otsustasid sõjaväeosale vastu hakata ja kogunesid 8. septembril 1841. a. Pühajärve mõisa lähedale metsa. Nuiadega relvastatud talumeeste salk vabastas sõdurite poolt vangistatud kaaslase ja kavatses mõisale peale tungida. Sõdurite ilmse ülekaalu ees taandusid talupojad aga uuesti metsa. Järgmistel päevadel vangistati kõige aktiivsemad ülestõusust osavõtjad ja neile määrati raske kadaliipukaristus. Mõisnikud käsutasid ka rahutute naabervaldade talupojad peksmist pealt vaatama.

Ülestõusnutega toimunud metsik arveteõiendamine püsis veel kaua rahva mälestuses. Tuntud rahvalaulus öeldakse selle kohta:

Pühajärven tetti sõda,
 oma silma näiva seda.
 Viimne hilp säääl säljast kisti,
 eesti rahvast 'hirmsast peksti.

Uue hooga puhkes talurahvaliikumine 1845.—1846. a. Neil aastail levis talupoegade hulgas naiivne usk, et üleminekul vene õigeusku, «keisri-usku», pääsevad nad mõisniku võimu alt ja saavad «hingemaad». Kuigi liikumisel oli usuline iseloom, väljendus nen-

Pühajärve mõis.

des lootustes sisuliselt maa nõudmine talurahva poolt ja võitlus mõisniku surve vastu. Saksa mõisnikud ja luteriusu pastorid alustasid vihast võitlust liikumise mahasurumiseks, kartes, et talurahva vene õigeusku siirdumisega nende mõjuvõim väheneb. 1848. a. massiline liikumine vaibus. Selleks ajaks oli vene õigeusku üle läinud 17% Lõuna-Eesti talurahvast.

1849. ja 1856. a. talurahvaseadused. Majanduse arenemine ja talurahva võitlus sundisid valitsevaid klasse asuma uute talurahvaseaduste väljaandmisele. Uued talurahvaseadused kehtestati Liivimaal 1849. a. ja Eestimaal 1856. a. Nende seaduste järgi kuulus kogu maa endiselt mõisnikule, kuid jagati selles mõttes mõisa- ja talumaaks, et talumaad võis mõisnik talupoegadele ainult kas rentida või müüa, mitte aga mõisaga liita. Senisest talumaast eraldati umbes $\frac{1}{6}$, mille suhtes mõisnikule jäi täielik tegevusvabadus, ta võis seda mõisastada, teoorjust säilitades välja rentida või raharendile üle viia. Soovitavaks rendiliigiks tunnistas seadus raharendi. Raharendile üleminekul võis

mõisnik renti piiramatult tõsta. Teorendi säilitamisel pidi ta aga kinni pidama seadusega kindlaks määratud normidest. See sundis paljusid mõisnikke eelistama raharenti. Raharendi ja talude müümise kaudu tahtsidki mõisnikud talurahva käest välja pressida summasid, mis olid vajalikud mõisamajanduse kapitalistlikuks ümberkorraldamiseks.

Tööstuse arenemine Eestis 1820—1850-ndail aastail. XIX sajandi 20-ndail aastail suleti Eestis enamik endisi pärisorjade tööjõudu kasutanud manufaktuure. Üksikud neist (Räpina) korraldati ümber kapitalistlikeks ettevõteteks. Endised suuremad kapitalist-

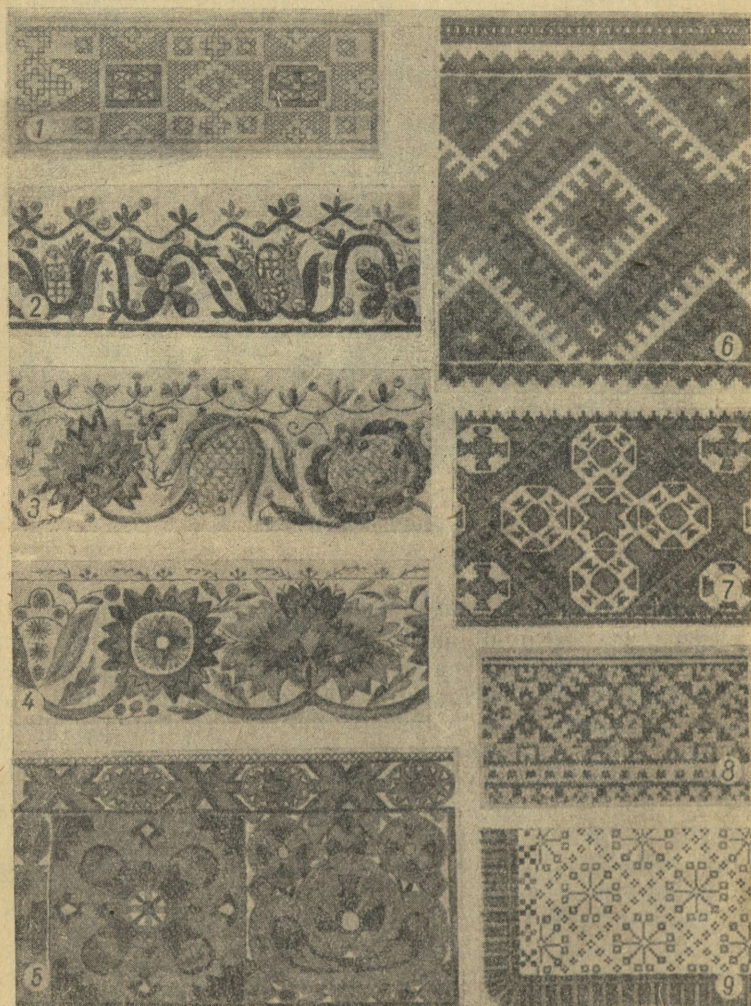

Hiiu-Kärdla kalevivabrik.

likud manufaktuurid, näiteks Rõika-Meleski klaasimanufaktuur, jäid püsima. 20—30-ndail aastail hakati Eestis asutama esimesi vabrikuid, mis kasutasid masinaid ja aurujõudu. Kaks suuremat kalevivabrikut töötasid Narvas. 1830-ndail aastail asutati Hiiu-Kärdla kalevivabrik, kus töötas 400 töölisi, ja Sindi kalevivabrik 800—1300 töölisega. Kalevivabrikud kasutasid osalt kohalikku villa, osalt ostsid seda ka Sise-Venemaalt ja välismaalt. 1839. a. asutati Tallinna suurem aurujõul töötav paberivabrik. Peamiseks kapitalistliku tööstuse keskuseks Eestis kujunes sellal Narva. 1851. a. asutati siia linavabrik ja 1857. a. puuvilla ketramise ja kudumise vabrik — Kreenholmi Manufaktuur.

XIX sajandi keskel koondasid aurujõul töötavad vabrikud Eestis suurema osa tööstustöölisi. Tööstustöölisi oli Eestis sajandi keskel 4000—5000. Kaubad müüdi enamasti Peterburi, Moskva ja Riiga, kohalik turg neid ei mahutanud. Teorendisüsteemi tõttu andis end pidevalt tunda tööjõu puudus, mis tõkestas vabrikutööstuse arenemist.

Kuigi vabrikuis töötasid isiklikult vabad palgatöölised, kasutati eesti tööliste suhtes siiski sageli feodaalseid sunnivahendeid — löömist ja peksmist. Eesti töölistega käituti üldse halvemini kui saksa meistertöölistega, ka olid eesti tööliste palgad madalamad. Töölised võitlesid oma olukorra parandamise eest. On andmeid nende väljaastumistest Rõika-Meleski klaasi-, Sindi kalevi- ja Tallinna paberivabrikus.

Rahvarõivaste ornamentikat.

§ 3. Haridus ja kultuur XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel.

Talurahva elu-olu. XVIII sajandil jäi eesti talurahva elu-olu põhijoontes samaks nagu XVII sajandilgi.

XIX sajandi esimesel poolel aga toimusid siin mitmed muudatused. Sajandeid püsinud rehielamutes hakati aegamööda seniseid külmi kambreid muutma köetavaks. 1820-ndail aastail ehitati talumajadele esimesed korstnad, kohati võeti tarvitusele klaasaknad. Need uuendused aga olid kättesaadavad ainult üksikutele kõige jõukamatele talupoegadele.

Arenes edasi ka eesti rahvakunst. Vanad tavad, rahvakombed ja rahvarõivad aga püsisid külas veel visalt kuni XIX sajandi keskpaigani.

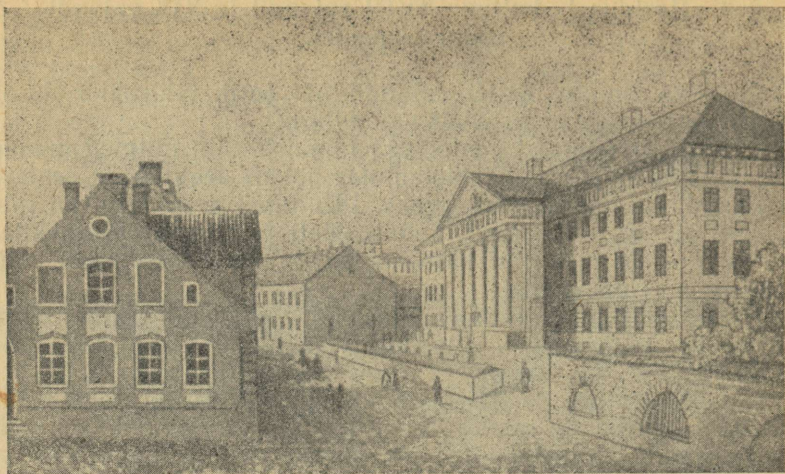
Kooli arenemine. Ka XIX sajandi esimesel poolel jäid koolid pastorite ja mõisnike meelevalle alla. Õppetöö külakoolis kestis 10. novembrist 10. märtsini 2—6 päeva nädalas. Lapsed käisid koolis tavaliselt 1—3 aastat. Koolis oli vitstega karistamine tavaliseks nähtuseks.

Pärast talurahva vabastamist pärisorjusest laienes valla-koolide võrk. Nende kõrval hakati ulatuslikumalt asutama kihelkonnakooli, kus õpetati ka kirjutamist ja arvutamist. Mõisnike enamus oli endiselt eestlastele «ülemäärase» hariduse andmise vastu, mis talurahvast rikkuvat ja tegevat liiga iseteadvaks. Rahvakoolide arenemist takistas ka talupoegade viletsus ja vaesus. Vallad ei suutnud õpetajaid ülal pidada. Lapsi ei saadud tihtilugu kooli saata riiete, jalanõude ning toidu puudumise tõttu. XIX sajandi keskpaiku oli Lõuna-Eestis koos Saaremaaga 650 valla- ja kihelkonnakooli, kus õppis ligi 22 000 õpilast. See moodustas vaevalt $\frac{1}{3}$ kooliealiste laste arvust. Põhja-Eestis oli olukord veelgi halvem. 1830. a. oli siin 91 valla- ja kihelkonnakooli 3127 õpilasega. 1860. a. õppis siin kooliealistest talulastest ainult umbes 15 protsenti.

Kõrgemate seistuste laste jaoks olid linnades linnakoolid ja gümnaasiumid. Talurahva lastest pääsesid neisse ainult üksikud.

Tartu ülikool. Kuna Venemaal kasvas vajadus kõrgema haridusega spetsialistide järele, asutati XIX sajandi algul rida uusi ülikooli. 1802. aastal asutati ülikool Tartusse. Tartu ülikool kujunes silmapaistvaks õppeasutuseks. Siin töötas rida eesrindliku maailmavaatega ja ülemaailmse kuulsusega teadlasi. Ülikooli esimene rektor J. Fr. Parrot oli pärisorjuse veendunud vastane ja innukas võitleja talurahva hariduse eest. Väljapaistvad teadlased olid astronoom V. Struve, kirurg N. Pirogov, füüsik B. Jacobi jt. Tartu ülikooli kasvandik oli ka embrüoloogia rajaja K. E. Baer.

Kuigi eestlastest pääsesid XIX sajandi esimesel poolel ülikooli ainult mõned üksikud, oli tal siiski suur osa meie rahvusliku kultuuri tekkimisel. Siin õppisid Kr. J. Peterson, Fr. R. Kreutzwald,

Tartu ülikool 1821. a.

Fr. R. Faehlmann ja mõned teised tuntud eesti haritlased, kes panid aluse rahvusliku kultuuri ja kirjanduse arenemisele.

Tartu ülikoolil oli suur tähtsus teadlaste kaadri kasvatajana kogu Venemaa ulatuses.

Rahvaluule ja kirjandus. Eesti rahva kultuuri arenemises oli ka XIX sajandi esimesel poolel väljapaistev osa rahvaluulel. Eestlaste rikkalikus rahvaluules väljendus rahva maailmavaade ja tundemaailm, see kajastas rahva suhtumist oma raskesse ellu ja töösse, kajastas võitlust ekspluateerijatega.

Vanade regivärsiliste rahvalaulude kõrval levis XIX sajandi esimesel poolel lõppriimiline rahvalaul. Need laulud väljendasid rahva jõulist ja lepitamatut viha valitseva rõhumise vastu. Sajandi keskel omandasid rahvalaulud sageli otse poliitiliste pamflettide iseloomu, mille kaudu õhutatakse võitlusele rahva rõhujate — mõisnike ja pastorite vastu.

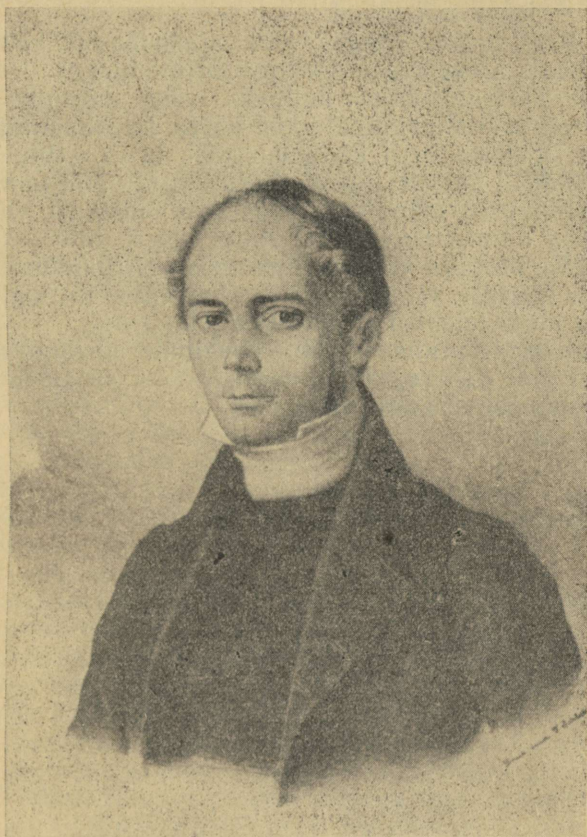
XIX sajandi esimesel poolel kerkis juba esile rida eestlastest kultuuritegelasi ja kirjanikke.

Silmapaistev eesti luuletaja oli Kr. J. Peterson (1801—1822), kes nimetas end «maarahva lauljaks». Tema loodus- ja tundeluule on kõrge kunstilise väärtusega. Et Peterson oma lauludes ei taotlenud rahva vagatsevat manitsemist, jäid ta luuletused kaasajal trükkimata.

Suured teened eesti keele ja kirjanduse arendamisel on O. W. Masingul. Ta tegeles eesti keele uurijana ja rahvaharidusliku kirjanduse väljaandjana.

Suurtele raskustele vaatamata õnnestus Masingul aastail 1821—1823 ja 1825 välja anda eestikeelset ajalehte «Maarahva

Näddala-leht». Selles tegi ta ulatuslikku rahvavalgustuslikku tööd. Masing astus välja ebaususe vastu, andis nõu, kuidas paremini põldu harida, soovitas innukalt kartuli ja aedvilja kasvatamist ja üldse põllupidamise intensiivistamist talus. Majanduse kapitalistlikku arenemist pooldades soovitas Masing talupoegadel

Fr. R. Faehlmann.

otsida kõrvalteenistust manufaktuurides, sadamais ja üldse linnades. Masing suhtus kriitiliselt talurahva maata vabastamisele, kuid rahva aktiivset võitlust valitseva korra vastu ta ei pooldanud ja sõitles talupoegi, kui need keeldusid teoorjuslike lepinguid sõlmimast.

XIX sajandi 30—40-ndail aastail alustasid oma ühiskondlikku tegevust silmapaistvad eesti valgustajad ja kirjanikud Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Ulatusliku arstiprak-

tika kõrval tegeles Fr. R. Faehlmann eesti keele ja rahvaluule uurijana ning alustas Kalevipoja-laulude kogumist. Oma kirjan-
duslikes teostes asus Faehlmann realismi teele ja käsitles aktuaal-
seid, rahvast eluliselt huvitavaid küsimusi. Faehlmann tundis
sügavalt kaasa viletsuses elavale eesti talurahvale. Ta rõhutas, et
rahva olukord ei saa paraneda seni, kui maad valitsevad võõrad
vallutajad — saksa mõisnikud.

Fr. R. Kreutzwald alustas oma ajakirjanduslikku tegevust
30-ndail aastail arvustavate artiklite kirjutamisega. Neis paljas-
tas ta seda määratut häda, millesse saksa mõisnike võim oli
paisanud eesti talurahva. Koos oma sõbra Faehlmanniga hakkas
Kreutzwald tegelema eesti keele uurimise ja rahvaluule kogumi-
sega. 40—50-ndail aastail arendas Kreutzwald välja laialdase rah-
vavalgustusliku programmi ja hakkas seda teostama. Oma rahva-
kalendrites ja mitmel pool mujal ilmuvates kirjutustes ning jut-
tudes astus Kreutzwald välja vaimupimeduse, rumaluse ja ebaus-
vastu, andis õpetust tervishoiu, põlluharimise ja majapidamise
alal, püüdis üldse laiendada talurahva silmaringi.

Uued nähtused hariduse, kooli, rahvaluule, kirjanduse ja aine-
lise kultuuri alal XIX sajandi esimesel poolel peegeldasid toimu-
nud olulisi muudatusi eesti rahva elus.

MONOPOLISMI-EELSE KAPITALISMI ARENEMINE EESTIS XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

§ 1. Talurahvaliikumine Eestis 1850—1860-ndail aastail ja 60-ndate aastate kodanlikud reformid.

Talurahva rahutused Eestimaal 1858. a. XIX sajandi 50-ndate aastate lõpul teravnes Venemaal veelgi pärisorjusliku korra kriis. Pärisorjus oli muutunud peamiseks takistuseks Venemaa edasisele arenemisele ja seepärast tõusis täie teravusega päevakorda pärisorjuse kaotamise küsimus. Neil aastail kujunes Venemaal välja revolutsiooniline situatsioon. Pärisorjuses vaevleva talurahva liikumine tegi läbi hoogsa tõusu, ähvardades muutuda revolutsiooniks. 1855.—1861. aasta alguseni toimus Venemaal ligi 500 rahutust.

Pärisorjusliku korra kriisi järsk teravnemine Venemaal XIX sajandi keskel ilmnnes selgesti ka Eesti alal. Kuigi siinsed talupojad olid formaalselt pärisorjusest juba vabastatud, säilis Baltimaadel sisuliselt veel poolpärisorjuslik rõhumine. Talupoegade vabastamine ilma maata oli toimunud üksnes mõisnike huvides ja seepärast halvenes talupoegade olukord veelgi. Talupojad ägasid teoorjuse all. Maatarahva hulk kasvas iga aastaga, ent neil ei olnud võimalusi külast lahkuda ja mujal teenistust otsida. Talumajanduse areng aga oli jõudnud ummikusse.

Talurahvas lootis oma ränkraskele olukorrale kergendust Liivimaa 1849. a. ja Eestimaa 1856. a. talurahvaseadustest. Kuid ka need seadused olid koostatud esmajoones mõisnike huvides ja ei vastanud seepärast talurahva ootustele. Need seadused soodustasid ainult mõningal määral üleminekut raharendile ja talukohtade päriseksostmist. Pealegi ei jõustunud 1856. a. seadus selle avaldamisega 1858. a. kevadel, vaid pidi hakkama maksma järk-järgult 10 aasta jooksul. Kõik see kutsus 1858. a. esile ulatuslikud rahutused kogu Eestimaa kubermangus, kus talupoegade olukord oli eriti raske. Siinsed talupojad nõudsid teorendi ja eelkõige vihatud abiteo kohest kaotamist ning keeldusid neid kandmast, õigustades oma tegevust 1856. a. seadusega. Talurahva

Rehepeks.

rahutused algasid 1858. a. mais Vaivara ümbruses ja levisid sealt Harjumaale, Järvamaale, Hiiumaale ja Lääne-
maale.

Talurahva ülestõus Mahtras. Kõige suurema ja tõsisema ulatuse omandasid talurahva rahutused Lõuna-Harjumaal. Mai lõpul keeldusid siin 8 mõisa talupojad abitegu tegemast. Tõrkuvate talupoegade vastu saadeti Tallinnast 2 roodu jalaväge, kes karistasid vastuhakkajaid suure jõhkrusega. Vaatamata sellele algasid rahutused Mahtra mõisas, kus talupojad keeldusid abitegu tegemast ja peremehed nõudsid uusi rendilepinguid. Vastuhakkajad käsutati haagikohtuniku juurde, kuid nad jätsid ka selle korralduse täitmata. Seejärel saabus haagikohtunik koos 50 soldatiga Mahtrasse, et talupoegi karistada. Kuna talupojad olid külast põgenenud, anti peremeestele käsk ilmuda 2. juunil mõisa. Omavahelisel koosolekul otsustasid talupojad küll mõisa minna, kuid peksmise vältimiseks kutsuda kohale ka naabermõisate talupoegi.

2. juuniks kogunes Mahtra mõisa üle 800 talupoja, kes olid osaliselt varustatud teivaste ja üksikute jahipüssidega. Mõisaõues asuv sõjaväesalk piirati sisse ja nõuti selle lahkumist. Tekkinud sõneluses tungis üks talupoeg kaptenile käsitsi kallale, kuid lasti samas maha. See sündmus sai üldise pealetungi signaaliks. Ägedas käsikähmluses, mis nõudis mõlemalt poolt veriseid ohvreid,

Mahtra ülestõusu kohtadest.

- 1) Kask, mille juures langes Adra Mihkel. 2) Juuru kirik. 3) Mahtra mõisa õu. 4) Juuru kirikla. 5) Viinaköögi varemed. 6) Eeru kõrts. 7) Tõnis Lang ja Päärn Ellmann. 8) 4. juunil 1933 avatud Mahtra ülestõusu monument. 9) E. Vilde monumendi avamisel kõnelemas.

löödi väeosa põgenema. Talupojad rüüstasid mõisa, mis hiljem ka põlema süttis.

Mahtra sündmustest hirmunud mõisnikud pagesid koos perekondadega Tallinna. Kohale toodi umbes 1000-meheline sõjaväeosa, kes vangistas ja andis sõjakohtu alla 65 talupoega. Sõjakohus mõistis algul 59 talupoega surma ja 5 peale ränka peksukaristust sunnitööle. Hiljem asendati surmanuhtlus kuni 1000-hoobilise peksukaristuse ja sunnitöö ning asumisele saatmisega. Selle jõhkra peksukaristuse täideviimine toimus kokkukästatud kohaliku rahva silma all 10. veebruaril 1859. a. Mahtra mõisa väljal.

Talurahvarahutused Põhja-Eestis 1858. a.

Ülestõus Mahtras innustas eesti talurahvast senisest aktiivsemale võitlusele. Juuni lõpus algasid uued rahutused, mis haarasid nüüd Harjumaa edelaosa, Järvamaa, Hiiumaa ja mandri-Läänemaa. Teomehed kihutasid neid karistada püüdvad mõisasundijad põllult või heinamaalt minema. Juuli keskpaiku keeldusid talupojad massiliselt abiteost viljalõikusel. Toimused teravad kokkupõrked Maardu mõisas Harjumaal, Rooma mõisas Järvamaal ja Hiiumaa mõisates. Kokku toimus 1858. a. talupoegade väljaastumisi enam kui 75 mõisas.

Talurahvaliikumine suruti maha küladesse saadetud sõjaväeosade poolt massilise peksu ja vangistamistega. 21. juulil 1858. a. peksti Tallinnas turuplatsil rahva nähes toorelt 51 Anija ja Kuri-soo talupoega.

Neid sündmusi on suure kunstilise jõu ja ajaloolise tõetruudusega kujutanud Eduard Vilde oma romaanides «Mahtra sõda» ja «Kui Anija mehed Tallinnas käisid».

Kuigi talupoegade rahutused julmalt maha suruti, sundisid nad mõisnikke kiiresti koostama täiendavaid määrusi 1856. a. seaduse juurde, et ära hoida võimalikke edaspidiseid rahutusi. Need sündmused omavad suurt ajaloolist tähtsust eesti rahva revolutsiooniliste traditsioonide kujunemise seisukohalt.

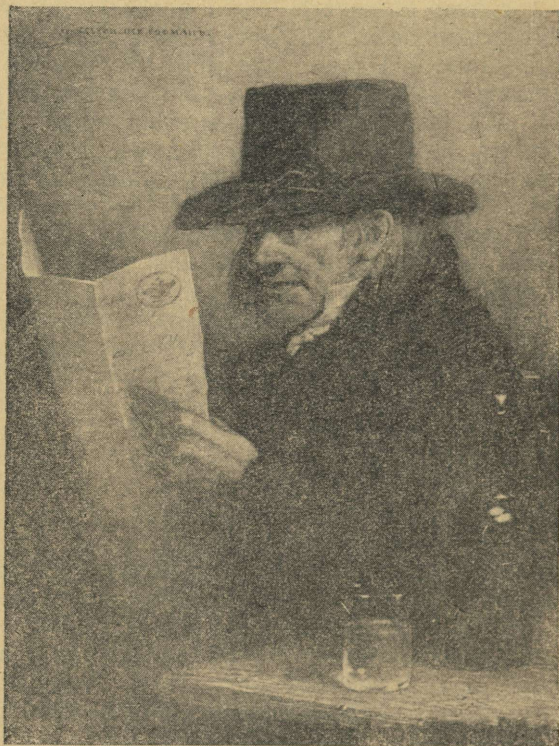
Talurahvaliikumine 1860-ndail aastail. 1860. aastal võttis talurahva feodalismivastane võitlus massilise ümberasumislükumise iseloomu. Eestimaa kubermangu talupojad hakkasid hulgaliselt nõudma, et neil lubataks ümber asuda Samaarasse või Krimmi, kus riik andvat neile tasuta maad. Kohati omandas see liikumine usulise vormi. Selline liikumine levis just Järva- ja Harjumaal, kus seda juhtis jõukas Järvamaa talupoeg Juh an Leinberg (prohvet Maltsvet). Tema pooldajateks olid peamiselt kõige rõhutunud kehvtalupojad. 1860. a. kavatsesid «maltsvetlased» välja rännata Krimmi, kus pidi leiduma külluses head maad. J. Leinberg siirduski osa oma pooldajatega Krimmi, kuid elutingimused olid siin oodatust palju halvemad. Samal ajal (1861. a. kevadel) kogunes Tallinna lähedale Lasnamäele arvukalt talupoegi, eesotsas usuhullustajatega. Nad ootasid seal piki-silmi «valget laeva», mis pidi neid «töötatud maale» viima. Mõne aja pärast aeti nad aga politseivõimude poolt laiali. Oma usus pettununa läks enamik talupoegi kodukohta tagasi, osa aga rändas välja Krimmi.

1864. aastal hoogustus Lõuna-Eestis, peamiselt Viljandi-maal, palvekirjade esitamine tsaarivalitsusele Peterburis. Palvekirjades kaevati mõisnike ülekohtu, maapuuduse, ränkade rendimaksude ja karistuste üle. Palvekirjade üleandmist tsaarivõimudele korraldas Peterburis elav demokraatlik eesti maalikunstnik J o h a n n K ö l e r. Kuna palvekirjad olid suunatud just balti parunite ja feodaalsete igandite vastu, püüdsid balti parunid igati selle liikumise vastu võidelda. Palvekirjade kirjutajaid kiusati mõisnike poolt halastamatult taga.

Eesti talurahva raske olukord ja võitlus selle parandamise eest avaldas suurt mõju demokraatlikele vene ja saksa haritlastele, kes elasid Eestis. Eesti talurahva kaitseks astuti välja anonüümses teoses «Eestlane ja tema isand» (1861), mille autoriks oli vene pedagoog V. T. Blagoveštšenski. Tema tegevuses avaldus eesti ja vene eesrindlike inimeste ühine võitlus balti parunite ja feodaalkorra igandite vastu.

1860—1870-ndate aastate kodanlikud reformid. Balti parunite vastuseisule vaatamata oli tsaarivalitsus sunnitud areneva kapitalismi ja hoogustuva talurahvaliikumise survele Baltimail mõnimgaid kodanlikke reforme teostama. 1863. a. anti välja uus passikorraldus, millega talupojad said liikumisvabaduse kogu tsaaririigi piirides. Seda asjaolu kasutades rändas üha enam talupoegi välja teistesse kubermangudesse või siirdus elama linna. 1865. a. kaotati mõisnike kodukariõigus, kuid vallakohtutele ja mõisnike politseiasutustele jäi endiselt õigus määrata alandavat peksukaristust. 1866. a. avaldati uus vallakogukonna määrus, mis mõnevõrra vähendas mõisniku võimu talurahva kogukonna üle. 1868. a. kaotati seaduse järgi teorent, kuid tegelikult säilis ta paljudes mõisates ka veel hiljem. 1870. a. linnareformi kehtestamisega Baltimail viivitati parunite poolt

7 aastat, sest see reform võimaldas ka venelastel ja eestlastel linnade omayalitsusest osa võtta. Veelgi enam viivitati 1864. a. kohtureformi kehtestamisega. Talupoegade poolt oodatud semstvo-reform ja 1861. a. talurahvaseadus jäidki parunite ägeda vastutöötamise tõttu Baltimaadel kehtestamata.

Valla kohtumees. O. Hoffmanni maal.

Kuigi need reformid olid poolikud, soodustasid nad kapitalismi edasist arenemist Eesti alal. XIX sajandi 50—60-ndate aastate kodanlikud reformid tähistasid uue perioodi algust Venemaal, sealhulgas ka Eesti ala arenemises. Üha kiiremas tempos toimus üleminek kapitalistlikule tootmisviisile. Kuid samal ajal tuleb meele pidada, et Eesti alal kehtestatud reformid ei kaotanud keskajast pärinevaid balti parunite seisuslikke eesõigusi. Kohalik omayalitsus, kohus, politseiasutused ja koolid jäid endiselt saksa mõisnike kätte. Balti erikord jäi ka nüüd veel püsima.

§ 2. Põllumajanduse ja tööstuse arenemine Eestis XIX sajandi II poolel.

Kapitalismi arenemine põllumajanduses. XIX sajandi II poolel toimus Eesti alal, nagu kogu Venemaalgi, kapitalismi kiire arenemine nii põllumajanduses kui ka tööstuses. Kapitalismi arenemine Eesti põllumajanduses väljendus peamiselt talude pärisekstomises, üleminekus raharendile, palgatööliste kasutamises ja masinate rakendamises mõisates ning kulaklikes suurtaludes. Seejuures pidurdas kapitalismi arenemist tunduvalt reaktsioonilise, keskajast pärineva Balti erikorra säilimine, mille kohaselt talupoeg ka peale talu pärisekstomist jäi sõltuvusse mõisnikust.

Talude pärisekstomine ja üleminek kapitalistlikele majandusviisidele toimus Eestis ebaühtlaselt. Kiiremini toimus see protsess Lõuna-Eestis, palju aeglasemalt aga Põhja-Eestis ja saartel. 1880-ndate aastate alguseks oli Lõuna-Eestis müüdud päriseks umbes 60%, aga Põhja-Eestis vaid 16% taludest. Talude müümine olenes täiel määral mõisniku suvast. Soovi korral võis ta senise põlisrentniku minema kihutada ja müüa talu sellele, kes pakkus paremat hinda. Enne müümist hävitasid mõisnikud tihti talumaal kasvava metsa ja liitsid paremad osad talumaast mõisamaadega. Maa müügihind oli seejuures 3—4 korda kallim maahindadest Venemaal. Esimeses järjekorras osteti päriseks jõukad renditalud, millede peremehed olid ostmiseks vajaliku summa hankinud sulaste ja vabadike ekspluateerimise teel. Keskmikud ja kehvikud sattusid tavaliselt talu pärisekstomisel võlgadesse ja nende talud läksid oksjonile. Talude pärisekstomine oli kasulik eelkõige mõisnikele, kes sel teel koondasid endi kätte suured summad, mis võimaldasid mõisates üle minna kapitalistlikule majandamisele — hankida uusi põllutöömehi, võtta kasutusele ratsionaalsemaid maaharimisviise ja palgalist tööjõudu, asutada viinavabrikuid ja meiereisid. Ka kulakud hakkasid järk-järgult taludesse uusi põllutööriistu soetama ja võtsid kasutusele paremaid põlluharimismeetodeid, minnes üle mitmepõllusüsteemile. Kuid võlgades rabeleva talupoegade enamusel puudus raha oma majapidamise parandamiseks ja nad pidid põlluharimist jätkama iganenud viisil, ajast ja arust läinud vähetootlike põllutööriistadega.

Talurahva kihistumise süvenemine. Kapitalismi arenemine põllumajanduses süvendas tunduvalt Eesti talurahva kihistumist väikesearvuliseks kulaklikuks ladvikuks, keskmikeks ja arvukaks maatameeste ning kehvikute armeeks. 1880-ndate aastate algul oli Liivimaa kubermangus maaga varustatud talupoegi vaid 23%. Ülejäänud 77% kuulusid sulaste, mõisamoonakate, popside ja vabadike hulka, keda armutult ekspluateeriti nii mõisnike kui ka kulakute poolt. Sajandi lõpupoole suurenes maatameeste arv veelgi laostunud keskmike arvel, kelle talud olid läinud oksjonile.

Kapitalismi arenemine kutsus esile ka senini paikse maarahva ulatusliku liikumise. Püüdes leida paremaid elatumisvõimalusi,

siirdus palju maatamehi tööle linnadesse, raudteele või metsatöõdele. Paljud keskmikud rändasid välja teistesse kubermangudesse, kus maa oli viljakam ja odavam ning puudus balti parunite jõhker omavoli. Väljarändajad leidsid endale uue kodu peamiselt Krimmis, Samaara ja Peterburi kubermangudes, sajandi lõpu poole aga ka Kaukaasias, Siberis ja Kaug-Idas. Kapitalismi arenemisega hakkas ühtlasi talurahvas kui feodaalühiskonna klass lagunema. Tema hulgast kerkisid esile kodanlased, kes haarasid oma valdusse tootmisvahendid. Kuid kaugelt enam talupoegi laostus ja oli sunnitud siirduma tööd otsima linnadesse, kus nad muutusid proletariaadiks.

Raudteede ehitamine Eestis. XIX sajandi kolme viimase aastakümne jooksul toimus Eesti alal põhiline raudteevõrgu väljaehitamine. See omas suurt tähtsust siseturu edasisele laiendamisele ja kapitalismi arenemisele.

1870. a. avati Peterburi—Narva—Tallinn—Paldiski liin ehk Balti raudtee. Selle raudtee ehitamisega suurenes Tallinna sadama kaubakäive lühikese ajaga üle 20 korra ja Tallinn muutus ajuti Peterburi ning Odessa järel kolmandaks sadamaks Venemaa väliskaubanduses. Tallinna kaudu veeti sisse peamiselt puuvilla Kreenholmi ja Sise-Venemaa puuvillavabrikute vajaduste rahuldamiseks. Seda raudteed mööda suundus ikka enam Põhja-Eesti põllumajandussaadusi maailmalinna Peterburi, kus nõudmine toiduainetele oli alati elav.

1876. a. valmis Tap a — T a r t u liin, mida 1887. a. pikendati V a l g a n i, mis omas juba raudteeühenduse Riiaga. 1889. a. avati V a l g a — V ö r u — P i h k v a liin, millega loodi otseühendus Sise-Venemaa aladega. Nii arenes Eesti raudteevõrk kui osa ülevenemaalisest raudteevõrgust. See soodustas majanduslike ja kultuuriliste sidemete edasist tihenemist Venemaaga. Seoses raudteede ehitamisega rajati Tallinna ja Valka raudteetehased ning kujunes välja raudteelaste kaader.

Tööstuse edasine arenemine. Juhtivaks tööstusharuks Eestis oli XIX sajandi II poolel tekstiilitööstus, kus töötas üle 70% kõigist Eesti ala tööstustöölisest. Tekstiilitööstuse peamiseks keskuseks kujunes N a r v a. Juba sajandi keskel töötas siin kalevivabrik, lina-keetruvabrik ja riidevärvimise ettevõte. Moskva kapitalistide poolt rajati Narva kose vahetusse lähedusse Venemaa suurim puuvillavabrik — Kreenholmi Manufaktuur, kus sellal töötas kuni 5000 töölis. Üldse koondus N a r v a 1879. a. 64% kõigist Eesti ala tööstustöölisest.

Teiseks tähtsamaks tööstuskeskuseks kujunes Tallinn, kus hakkas arenema ka masinaehitustööstus. 1883. a. asutati Tallinna Lutheri puidutööstusettevõtte, mis hakkas esimesena Venemaal valmistama vineeri. Selle vabriku toodang ei leidnud ostjaid mitte ainult kogu Venemaal, vaid ka Lääne-Euroopas, Ameerikas, Indias ja Hiinas. Masinaehituse ja puidutöötlemise ettevõtete kõrval töötasid Tallinnas veel paberi-tselluloosi ja keemiatahased.

Kreenholmi Manufaktuuri üldvaade.

Kaubanduse, tööstuse ja transpordi arenemine viis linnaelanikkonna arvu tõusule. 1863. aastast kuni 1897. aastani kasvas elanike arv Eesti linnades 61 000-lt 176 000-le. Seega asus juba ligi 18% Eesti ala elanikkonnast linnades. See oli suur samm edasi, kuid Eesti jäi ikkagi veel põhiliselt agraarmaaks, kus $\frac{4}{5}$ elanikkonnast tegeles põllutööga.

Kapitalistliku tööstuse arenemist Venemaal ja ka Eesti alal pidurdasid perioodiliselt toimuvad majanduskriisid, mis halvasid tootmise kasvu mitmeks aastaks ja tõid töölisklassile palju viletsust ja kannatusi.

Töölisklassi kujunemine ja olukord. Samaaegselt kapitalistliku suurtööstuse arenemisega toimus Eestis ka uue klassi — tööstusproletariaadi — kujunemine. Töölisklass tekkis peamiselt vaesunud talupoegadest ja laostunud käsitöölitest, kes viletsate kopikate eest olid sunnitud oma tööjõudu kapitalistidele müüma. Arvukalt töötas Eesti alal asuvates ettevõtetes ka vene rahvusest töölisi, kes Sise-Venemaal valitseva tööpuuduse sunnil olid tulnud siia tööd otsima. Kiiresti suurenes töölisklassi arv. 1865. a. oli Eestis 6000 tööstustöölist, 1894. a. juba 14 300, koos raudteelastega aga 18 800 tööstustöölist.

Töölisklassi kujunemine ja kiire arvuline kasv omas määratu suurt ajaloolist tähtsust, kuna sel teel tekkis tugev, järjekindlalt revolutsiooniline klass, kes peagi tõusis revolutsioonilise liikumise etteotsa.

Nii nagu mujalgi Venemaal, oli ka Eestis töölisklassi olukord äärmiselt raske. Puudusid igasugused seadused tööliste kaitseks ja see võimaldas kapitalistidel ekspluateerimist äärmuseni viia. Tööpäev kestis tavaliselt 14 tundi: hommikul kella viiest kella kaheksani öhtul ühetunnilise lõunavaheajaga. Töötasu oli

väga madal, kusjuures naistele ja alaealistele maksti meestega võrdse töö eest tunduvalt väiksemat palka. Seetõttu püüdsid kapitalistid võimalikult palju kasutada naiste ja laste tööjõudu, kuna see kindlustas neile suuri kasumeid. Nii toodi 1864. a. Peterburi kasvatusmajadest Kreenholmi Manufaktuuri tööle 400 poissi ja tüdrukut, kes kümne aasta vältel, kuni täisealiseks saamiseni, ei tohtinud vabrikust lahkuda. Üks nendest lastest, hiljem revolutsionäär V. Gerassimov, kirjutas oma mälestustes alaealiste töö kohta Kreenholmis: «Tööleminekuks aeti meid üles kell 4 hommikul. Ma töötasin vaatermasinal ja pidin kogu aja seisma ühel jalal, mis oli väga väsitav. Selline pörgulik töö kestis kella kaheksani õhtul. Sellest tööst täieliku kokkuvarisemiseni kurnatuina olime sunnitud kell 9 õhtul minema veel kooli, kus meid õpetati, või õigemini õelda, piinati kuni kella 11-ni. Koolis õpetati meile kirjutamist, lugemist ja aritmeetikat. Väsinutena, ärapiinatutena, iga hetk hirmust värisedes saada võmme ja kõrvakiile, ei saanud me koolist mitte kui midagi. Mäletan näiteks, kuidas õpilane meil lahutas niimoodi: $2-2=4$. Ja see õpilane oli juba 8 aastat õppinud.»

Tööliste orjastamiseks ja võimalikult suurte kasumite kindlustamiseks kasutasid vabrikandid Eestis kõiki samu võtteid, mis Venemaalgi: trahve, vabrikupoode, üürikasarmuid, tööliste peksmist meistrite poolt, vabrikupolitseid jne. Äärmiselt halvad sanitaarolud soodustasid haiguste levikut tööliste hulgas ja suurt surevust.

Selline masendavalt raske olukord sundis töölisi välja astuma oma õiguste kaitseks, sundis alustama võitlust inimlike töö- ja elamistingimuste eest, poliitiliste vabaduste eest.

§ 3. Rahvuslik liikumine Eestis.

Eesti kodanliku rahvuse kujunemine. Marksism-leninism õpetab, et rahvus on inimeste ajalooliselt kujunenud püsiv ühtekuuluvus, mida iseloomustab neli põhilist tunnust: ühine keel, ühine territoorium, ühine majanduselu ja ühises kultuuris avaldub psüühiline laad. Kodanlike rahvuste kujunemine toimus samaaegselt kapitalismi võiduga feodalismi üle. Koos rahvuste kujunemisega sai alguse ka rahvuslik liikumine paljurahvuselistes riikides.

Eesti kodanliku rahvuse kujunemine jõudis lõpule XIX sajandi kolmandal veerandil. Juba eelmiste sajandite jooksul oli välja kujunenud eesti rahvast ühendav ühine territoorium. See jagunes küll administratiivselt kahe kubermangu — Eesti- ja Liivimaa kubermangu — vahel, mis kahjustas eesti rahvuse arenemist ja soodustas Balti erikorra püsimist. Aegamööda eraldus eesti murretest ühine kirjakeel, mille aluseks sai Põhja-Eesti murre, ja kujunes välja uus rahvapärane kirjaviis. Ühine kirjakeel ja uus kirjaviis pääsesid võidule XIX sajandi kolmandal veerandil.

Koos kapitalismi arenemisega tugevnesid majanduslikud side- med Eesti ala üksikute osade vahel — arenes kaubavahetus ja tihenes läbikäimine. Sel pinnal kujunes välja Eesti ala ühendav ühine majanduselu, mis soodustas eesti rahva koondumist ühiseks tervikuks. Ühise majanduselu baasil arenes ka rahvus- lik kultuur: tekkis eesti ajakirjandus, pandi alus rahvusli- kule kirjandusele, teatrile, muusikale, kunstile ja koolile. Suurt tähelepanu hakati pöörama rahvaluule kogumisele. Kujunes välja eesti rahvuslik intelligents, kelle peamisteks esindajateks olid kooliõpetajad. Nii kujunesid järk-järgult välja eesti kodanliku rahvuse põhitunnused.

Rahvusliku liikumise tähtsamad üritused. Kapitalistlike tootmis- suhete arenemine Eestis ja eesti kodanliku rahvuse kujunemine toimus ägeda klassivõitluse olukorras. Rahvuslik liikumine Eestis tekkis ja arenes feodaal-pärisorjusliku korra igandite, balti-saksa mõisnike ja pastorite vastu suunatud liikumisena. Ta omandas algusest peale saksavastase iseloomu. Rahvusliku liikumise põhi- jõu moodustas talurahvas.

Eesti rahvusliku liikumise üheks esimeseks avalduseks oli palve- kirjade koostamine ja nende esitamine tsaarivalitsusele 60-ndail aastail. Nendest oli märkimisväärssem 1864. a. kollektiivne märgu- kiri, milles nõuti maahinna reguleerimist ja teoorjuse kaotamist, kooli vabastamist parunite ja pastorite ülevõimu alt ja suuremaid õigusi eesti keelele. Nii kajastas see märgukiri talurahva põhi- lisi nõudmisi. Märgukirja organiseerijateks olid Viljandimaal tegutsevad haritlased, vennad Adam ja Peeter Petersonid.

60-ndate aastate teisel poolel ja 70-ndate aastate algul toimus mitmesuguste seltside rajamine. 1865. a. asutati Tartus laulu- ja mänguselts «Vanemuine», kus Koidula 1870. a. pani aluse Eesti teatrile. Tallinnas rajati laulu ja mänguselts «Estonia». 1869. a. toimus Tartus I eesti laulupidu, mis haaras laialdasi rahvahulki peaaegu kogu Eestist ja aitas tunduvalt kaasa rahvus-liku iseteadvuse tõusule. 1870. a. asutati Tartus esimene Eesti Põllumeeste Selts, mille eeskujul rajati järgmistel aastatel samasugused seltsid ka teistes suuremates keskustes: Pärnus, Vil- jandis ja Võrus. 1872. a. rajati Tartus Eesti Kirjameeste Selts, mille ülesandeks oli esmajoones eestikeelsete õpikute väljaandmine ja ulatuslik rahvaluule kogumine. 70-ndail aastail omandas laialdase populaarsuse esimese eesti õppekeelega kesk- kooli — Eesti Aleksandrikooli — asutamise idee. Kogu Eesti ulatuses loodi üle 130 Aleksandrikooli abikomitee, millede ülesandeks oli koguda rahvalt 100 000 rubla kooli töölerakendamiseks. Need abikomiteed tegid suurt tööd rahvusliku iseteadvuse kasvatamisel, organiseerides peoõhtuid, näitusi ja korjandusi Aleksandrikooli heaks. Nii kujunesid nad rahvusliku liikumise hoogustajateks ja organisatsioonilisteks keskusteks kohtadel.

Oma kõrgpunkti saavutas rahvuslik liikumine Eestis aastail 1878—1882. See tõus toimus samaaegselt ülevenemaalise revolüt-

sioonilise situatsiooni valmimisega, mil rõhutatud rahvahulkade võitlus feodalismi igandite vastu saavutas erilise jõu.

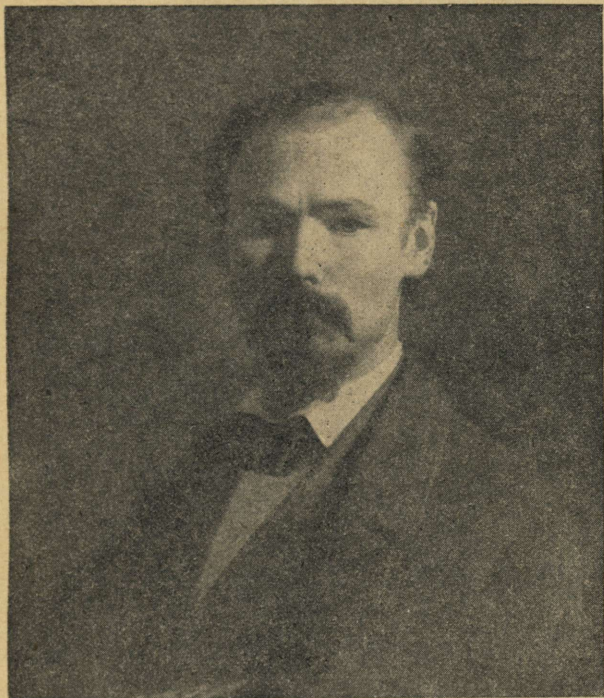
Kaks suunda eesti rahvuslikus liikumises. Eesti rahvuslik liikumine ei kujutanud endast mitte ühtset voolu, vaid temas ilmes selgesti kahe erineva ja omavahel võitleva suuna olemasolu. Esialgu ilmnesisid kahe suuna lahkkelid varjatuina, tagasihoidlikul kujul, kuid aja jooksul lahkkelid teravnesid ja viisid 70-ndate aastate lõpul avaliku ja ägeda võitluseni.

Konservatiivne suund eesti rahvuslikus liikumises väljendas eesti kodanluse nende kihtide huve, kes majanduslikult ja ideoloogiliselt töötasid käsikäes balti parunite ja luteriusu pastoritega. Selle kihi moodustasid mitmesugused eestlastest mõisa ja kiriku ametimed: pastorid, köstrid, vöörmündrid, kõrtsmikud, möldrid ja osa kulaklike peremehi. Seda suunda juhtis ajalehe «Eesti Postimees» väljaandja ja toimetaja J. V. Jannsen ning hiljem pastor J. Hurt. Nad toonitasid eesti keele, eestikeelse kooli ja eesti kultuuri arendamise tähtsust. Samuti propageerisid nad paremaid kapitalistlikke majandusviise. Kuid samal ajal kutsusid nad rahvast töötama koos balti parunite ja sakslastest pastoritega viimaste juhtimisel. Eesti ja vene rahva sõprusesse ning edasisse lähenemisse suhtusid nad eitavalt, väites, et eesti rahva «sõpradeks ja kultuuritoojateks» on saksa röövvalutajad. Otsustavalt eitas see suund klassivõitlust, kutsudes rahvahulki üles kuulekalt oma rõhujaid orjama.

Rahvusliku liikumise demokraatlik suund esindas nii kujuneva eesti kodanluse kui ka talurahva huve mõisnikevastases võitluses. Nõudes feodaalsete igandite likvideerimist ja parunite ning pastorite poolt teostatava majandusliku, poliitilise ja rahvusliku rõhumise kaotamist, leidsid selle suuna taotlejad toetust laiades rahvahulkades.

Demokraatliku suuna juhtideks olid C. R. Jakobson, maalikunstnik J. Köler, Tartu ülikooli õppejõud M. Veske jt. Nad nõudsid talupoegade majandusliku ja õigusliku olukorra parandamist, kooli ja kiriku vabastamist mõisnike ülevõimu alt, vene semstvo- ja kohtureformi laiendamist Baltimaile. Vene rahvas nägid nad eestlaste loomulikku liitlast võitluses balti parunite vastu. Kõrgelt hindasid nad vene keelt ja eesrindlikku vene kultuuri. Järjekindlalt propageerisid selle suuna esindajad seisuste ja rahvaste võrdsuse ideed ning rõhutasid demokraatliku suuna juhtide rahvavalgustuslikke teeneid. Tolleaegsetes tingimustes olid demokraatliku suuna esindajate ideed progressiivsed. Kuid nad ei mõistnud kaugeltki veel ühiskonna tõelisi arenemisseadusi. Nad idealiseerisid tsarismi ja lootsid sel viisil kohapealset olukorda parandada. Ka ei näinud nad tööliklassi kui uut ühiskondlikku jõudu ega mõistnud selle jõu progressiivset tähtsust. Kuid vaatamata sellele tuleb rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegevust kõrgelt hinnata, kuna ta tegi ära suure töö võitluses feodalismi igandite vastu.

Kahe suuna võitlus eesti rahvuslikus liikumises. Võitlus kahe vastandliku suuna vahel eesti rahvuslikus liikumises toimus peamiselt ajakirjanduse veergudel ning toleaeagsetes seltsides ja üritustes. Eriti terav võitlus hargnes Eesti Aleksandrikooli asutamise küsimuse ümber. Demokraatliku suuna eesmärgiks oli avada

J. Köler.

Aleksandrikool eesti õppekeelega keskkoolina, mis kasvataks eesti haritlasi, ametnikke ja eeskujulikke põllumehi. See kool pidi kujunema emakeelse hariduse tähtsaimaks keskuseks, astudes välja saksastamise ja saksakeelse kooliõpetuse vastu. Seepärast töötasid balti parunid ägedalt Aleksandrikooli avamise vastu. Konservatiivse suuna juhid püüdsid vähendada Aleksandrikooli tähtsust ning hiljem koguni muuta see kool ainult kõrgemaks põllutöökooliks. Kuni 1883. a. juhtis Aleksandrikooli üritust J. Hurt. Siis aga tagandati ta rõhuva enamuse poolt Aleksandrikooli ürituse juhi kohalt. Et takistada kooli avamist eestikeelse keskkoolina ja tõusta jälle ürituse etteotsa, esines Hurt salakaebusega tsaarivõimudele; kuid ta saavutas vaid seda, et 1884. a. keelas valitsus edasise rahakorjamise Aleksandrikooli heaks ja kogu üritus nurjus.

Väga suure poolehoidu omandas rahva hulgas C. R. Jakobson — julge ja järjekindel võitleja parunite ja pastorite vastu. Aastatel 1868—1870 esines ta «Kolme isamaa kõnega», milledes ta rõhutas, et saksa röövvalutajad ei olnud Baltimaade rahvastele mitte kultuuritoojad, vaid hoopis orjastajad. Et Jakob-

C. R. Jakobson.

son oma võitlevaid kirjutusi Jannseni «Eesti Postimehes» avaldada ei saaks, ostsid parunid Jannseni ära. 1871. a. sulges Jannsen oma lehe veerud Jakobsoni kirjutustele.

1878. a. peale hakkas Jakobson välja andma ajalehte «Sakala». Lehes ilmunud julged kirjutused Baltimail valitseva feodaalse ülekohtu ja parunite vägivalla vastu leidsid rahva hulgas laialdast vastukaja. Lühikese ajaga muutus «Sakala» kõige loetavamaks ajaleheks Eestis. Parunite katsed takistada Jakobsoni tegevust ja sulgeda «Sakala» ei andnud soovitud tulemusi, kuigi neil õnnestus «Sakala» ajutiselt 8 kuuks sulgeda. Raskeks kaotuseks demokraatlikule suunale oli C. R. Jakobsoni ootamatu surm 1882. a. märtsis.

1870-ndate aastate lõpul — 1880-ndate aastate algul elas eesti

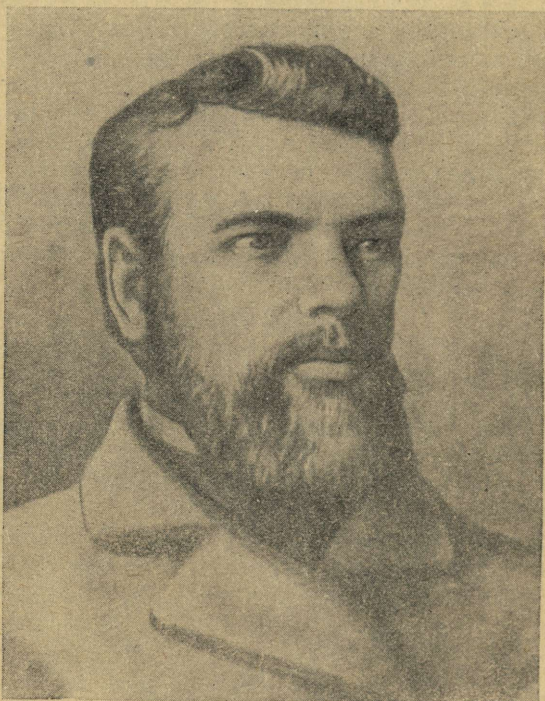
kodanlik demokraatlik rahvuslik liikumine üle oma kõrgpunkti. Neil aastatel oli rahvahulkade osavõtt rahvusliku liikumise üritusest silmapaistvalt aktiivne. Eriti hoogustus eesti seltside tegevus, kus ägeda võitluse järel anti vastulöökk konservatiivse suuna tegelastele. Kõrgpunktile järgnes kiire allakäik. Eesti Aleksandrikooli üritus keelati. Eesti Kirjameeste Seltsis võimutsesid väikekodanlikud tegelased, kes kirjanduse ja hariduse arendamise jätsid hoopis unarusse. Demokraatliku suuna etteotsa kerkis Mihkel Veske, kes aga ei suutnud allakäiku takistada. Pealegi lahkus Veske 1885. a. Eestist. Rahvahulkade huvi rahvuslike ürituste vastu vaibus. Kriis rahvuslikus liikumises oli tingitud eelkõige klassivastuolude teravnemisest eesti kodanlikus rahvuses. Tõusid esile uued kodanlikud tegelased, kes, silmas pidades oma kitsaid klassihuve, eemaldasid rahvahulkadest. Nende juhtimisel kaotas eesti rahvuslik liikumine oma senise laia ülddemokraatliku sisu. Eesti kodanlus hakkas aga XIX sajandi lõpul üha enam balti parunitega koostööd otsima või tsarismi reaktsioonilist venestamispoliitikat toetama.

§ 4. Töölisliikumise algus. Tsarismi reaktsioon Eestis 80-ndail aastail.

Töölisliikumine 70-ndail aastail. Kreenholmi streik 1872. a. Ränk ekspluateerimine, äärmiselt raske majanduslik olukord ja igasuguste töökaitseseaduste puudumine sundisid Venemaa töölis-klassi võitlust alustama inimväärsese elu- ja töötingimuste eest. Kujunev Venemaa tööstusproletariaat astus 60—70-ndail aastail streigivõitluse teele. Uue etapi alguseks Venemaa töölisliikumises sai 1870. a. Peterburis toimunud Nevski puuvillakettruse vabriku tööliste streik. Jõhkra ekspluateerimise vastu alustasid võitlust ka Eesti ala töölisel.

Esimene suur streik Eestis toimus 1872. a. Kreenholmi Manufaktuuris. Oma ulatuselt ületas see streik kõik senised Venemaal toimunud streigid. 70-ndate aastate algul halvenesid töötingimused Kreenholmis tunduvalt. Tööpäeva pikendati, töötasu kärbiti, trahvide ja mahaarvamiste hulk suurenes. Lisaks sellele puhkes 1872. a. suvel Kreenholmis koolera, mis kiiresti levis ja ohvriks nõudis 334 tööliste elu. Seoses kooleraga rakedati tööliste suhtes uusi kitsendusi. Siis katkes tööliste kannatus. Kangrute Villem Preismanni ja Vassili Gerassimovi juhtimisel esitasid töölisel vabriku direktsoonile oma nõudmised: parandada töötingimusi, vähendada trahve ja lühendada tööpäeva 13 tunnile. Oma nõudmiste toetamiseks alustasid 500 kangrut streiki. Vabriku direktsoon koos tsaariametnikega, hirmununa tööliste üksmeelsest väljaastumisest, alustas töölistega läbirääkimisi. Läbirääkimisteks valisid töölisel endi hulgast 60 usaldusmeest — neist 32 venelast ja 28 eestlast. Läbirääkimiste tulemusena nõustus vabriku juhatus silmakirjalikult mõningate järeleandmistega, mille järel streik lõpetati.

Kuid kapitalistid ei kavatsenudki antud lubadusi täita. Neil oli vaid tarvis aega võita, et vahepeal kõrvaldada aktiivsemad ja teadlikumad töölised ja seejärel täielikult taastada endine olukord. 10. septembril algaski teadlikumate tööliste areteerimine. Vastuseks sellele alustasid järgmisel päeval kõik Kreenholmi

V. G. Gerassimov.

Manufaktuuri töölised — kokku ligi 5000 inimest — streiki ja nõudsid areteeritute vabastamist ning kokkuleppe täitmist. Vihaleatud töölised purustasid vabrikualitseja maja ja katsusid vabastada Narva vanglasse viidud töölisi. Olukord muutus niivõrd pinevaks, et vabriku direktsiooni palvel toodi kohale sõjavägi. «Järgmisel päeval,» kirjutab selle kohta V. Gerassimov oma mälestustes, «hakkasid soldatid meid ülemuse käsul tööle ajama. Algas võitlus meie ja soldatite vahel. Soldateid oli küll terve polk, kuid kuna neile oli antud käsk mitte tulistada, siis ei saanud nad meist võitu. Neid pilluti kividega, purustati nende püsse. Võitlus kestis terve päeva.» Sama päeva õhtuks jõudis Narva ka Eestimaa kuberner koos Krasnojarski jalaväepolguga. Sõjavägi hõivas vabriku ja sundis töölisi kasarmutesse minema. Algasid massilised

areteerimised. Nii suruti Kreenholmi streik suurte sõjaväejõudude poolt maha. 27 töolist mõisteti streigist osavõtu pärast sunnitööle, vanglasse või asumisele, kusjuures enne karistuse kandmist pandi nad Tallinnas veel «häbiposti» seisma.

Vaatamata streigi mahasurumisele olid kapitalistid sunnitud edasiste rahutuste kartusel mõningal määral tööliste nõudmistele vastu tulema. Osa vihatud meistreid pidi töölt lahkuma. Kuid Kreenholmi streigi ajalooline tähtsus ei seisa nendes väikestes järeleandmistes, vaid hoopis tööliste ärkamises aktiivsele võitlusele. Juba selles streigis ilmnes selgesti eesti ja vene tööliste ühtekuuluvus ja kindel võitlusliit, mis sai siin oma esimese karastuse. Esimest korda vene töölisliikumise ajaloos tõsteti just selle streigi ajal üles tööpäeva lühendamise nõue. See streik näitas selgesti, et Eestis on ajaloo areenile ilmunud uus ühiskondlik jõud — tööliklass.

Kreenholmi streigiga pandi alus töölisliikumisele Eestis. Streigi juhid Villem Preismann ja Vassili Gerassimov siirdusid tööle Peterburi ja jätkasid seal aktiivselt osavõttu töölisliikumisest. 1875. a. tekkis Kreenholmis vene tööliste algatusel esimene salajane töölisring, kus loeti ja levitati Peterburist saadud illegaalset kirjandust. Mõnekuulise tegevuse järel hävitati see ring tsaaripolitsei poolt. 1878. a. alustas Peterburis tegevust Põhja-Venemaa Töölisühing, kes tegi tööliste hulgas sotsialismipropagandat ja juhtis streike. Peale selle ühingu likvideerimist politsei poolt siirdus osa areteerimisest pääsenud töölisi tööle Kreenholmi Manufaktuuri.

Töölisliikumine Eestis 80-ndail aastail. Narva streik 1882. a. 1880-ndate aastate algul halvenes järsult Venemaa töötavate klasside olukord. See oli tingitud tööstuskriisi puhkemisest, mis põimus pikaleveniva agraarkriisiga. Püüdes säilitada oma kasu-meid ka kriisiaastail, kärpisid kapitalistid palku, suurendasid trahve. Tuhanded tööliised vallandati. Kõik see kutsus esile uue tõusu töölisliikumises.

Tunduvalt halvenes ka Kreenholmi tööliste olukord. Seati sisse öötöö, suurendati norme, tõsteti trahve. Ketrajad nõudsid töötasu suurendamist ja kui nende nõudmistele vastu ei tulnud, alustasid nad 1882. a. juuli lõpul streiki. Mõne päevaga haaras streik kõik 5200 Kreenholmi töolist ja levis ka kalevivabrikusse ning Zinovjevi valutehasesse. 3. augustil võttis streigist osa juba 5700 töolist, seega 82% Narva tööstustööliste üldarvust.

Kiiresti paisati Narva polk jalaväge ja isoleeriti sõjaväe abil üksikute vabrikute tööliised üksteisest.

Tehes mõningaid järeleandmisi töölistele ja ähvardades lokau-diga (massiline tööliste vallandamine), õnnestus kapitalistidel lõpetada streik kalevivabrikus ja Zinovjevi tehases. Kuid Kreenholmis streik jätkus, vaatamata sellele et areteeriti 245 töolist ja paljudele streikijatele jagati kohapeal ihunuhtlust. Ainult sõjaväe

abil õnnestus Kreenholmis tööle ajada 3400 töölist, kuid 1600 töölist jätkasid ikkagi streiki. Kreenholmis lõppes streik alles 15. septembris viimase 500 streikija tööleasumisega.

Võrreldes 1872. a. streigiga oli see streik paremini organiseeritud ja visam. Streik Narvas kestis poolteist kuud, olles seega tol perioodil üheks pikemaks streigiks kogu Venemaa ulatuses. Juhtivat osa selles etendasid vene töölised, kes kasutasid siin edukalt Peterburi töölisliikumise kogemusi. Peterburi streikide eeskujul organiseeriti üheaegne streik mitmes vabrikus ja anti streikijatele välja proklamatsioon. Ühtaegu oli see streik eesti ja vene tööliste võitlusliidu edasiseks kinnituseks.

Narva streigi innustusel toimus 80-ndail aastail Eestis veel teisigi streike. 1883. a. streikisid Kunda tsemenditehase töölised, 1888. a. levisid streigid Tallinna sadamas ja Pärnu tööliste seas. 80-ndail aastail muutus töölisliikumine Eestis küll aktiivsemaks, kuid jäi endiselt stiihiliseks. Töölised piirdusid üksnes majanduslike nõudmistega esitamisega. Kuid siiski arenes tööliste klassiteadvus, kasvasid võitluskogemused ja nii valmistati ette pinda marksistlike ideede levikuks eesti proletariaadi hulgas.

Tsarismi reaktsioon Eestis 80-ndail aastail. 1879.—1880. a. revolutsiooniline situatsioon Venemaal ei kasvanud üle revolutsiooniks. Narodnikute katse kutsuda Aleksander II tapmisega esile revolutsiooni nurjus täielikult, sest nad ei tuginenud rahvamassidele ja eitasid tööliklassi kui revolutsioonilist jõudu. Narodnikute terroristid raevunud tsarism läks uue tsaari Aleksander III juhtimisel üle metsikule reaktsioonile. Ka Eestis oli rahvahulkade olukord 80-ndate aastate algul tunduvalt halvenenud. Kannatades ränga majandusliku ja poliitilise rõhumise all, tugevdasid rahvahulgad võitlust oma olukorra parandamise eest. Talurahva hulgas levisid laialdased jutud mõisnike ja kulakute maade võõrandamisest ja tasuta jagamisest kehvikutele. Talurahvaliikumine hirmutas nii balti paruneid kui ka eesti kodanlust, kes lootsid tõusva rahvaliikumise vastu tsarismilt abi saada.

Talurahvahulkade petmiseks ja venestamisreformide ettevalmistamiseks viiski tsarism Liivimaal ja Kuramaal aastail 1882—1883 läbi senaator Manasseini revisjoni. Sellele kohalike olude revideerimisele pidid järgnema ulatuslikud reformid, millelele kogu rahvas, eriti aga eesti kodanlus suuri lootusi pani. Kodanlikud ajalehed manitsesid rahvast kannatama ja ära ootama neid uuendusi, mida «isake tsaar» ette valmistab. Tegelikult viidi läbi aga äärmiselt tagasihoidlikud reformid. Nii teostati politsei- ja kohtureformid, millistega Balti kubermangudele laiendati üldjoontes vene politsei- ja kohtusüsteem. Ühtlasi allutati need asutused täielikult keskvõimu kontrollile ja nimetati nendesse balti-sakslaste asemel vene ametnikud. See tähendas küll balti-saksa aadli võimu teatud piiramist keskvõimu tugevdamise eesmärgil, ent ei vastanud kaugeltki eesti rahva lootustele. Põhiline küsimus — maa-küsimus — jäi hoopis lahendamata.

1886. a. peale hakkas tsarism Eesti alal teostama aktiivset venestamispoliitikat. Ainsa ametliku keelena võis ametiasutustes kasutada ainult vene keelt. Kohtutesse ja politseiasutustesse määrati vene ametnikud. Kogu õppetöö koolides ja Tartu ülikoolis toimus nüüd vene keeles. Sellise poliitikaga anti aga samaaegselt hoop balti parunitele ja nende käsilastele, kes senini olid püüdnud Baltimaade elanikkonda saksastada.

§ 5. Eesti kultuur XIX sajandi II poolel.

XIX sajandi teisel poolel, kapitalismi kiire arenemise ja rahvusliku liikumise tingimustes kujunes välja eesti rahvuslik kultuur. Sel perioodil pandi alus eesti rahvuslikule kirjandusele, kunstile, muusikale ja teatrile. Laialdaselt hakati koguma rahvaluulet. Vaatamata balti parunite vastuseisule laienes rahvakoolide võrk ja kirjaoskajate protsent Eesti alal tõusis sajandi lõpuks 80-ni, samal ajal kui kirjaoskajate keskmine protsent tsaari-Venemaa Euroopa osas ulatus vaid 23-ni. Kujunes välja eesti rahvuslik intelligents.

Uha suuremal määral ilmnes sel perioodil vene eesrindliku kultuuri viljastav mõju eesti rahvuslikule kultuurile. Eesti kirjanikud, kunstnikud ja heliloojad olid tihedates sidemetes Venemaa kultuurikeskustega, eelkõige Peterburiga, kus nad õppisid lähemalt tundma vene kultuuri rikkusi. Alates 70-ndate aastate lõpust hakati ulatuslikumalt eesti keelde tõlkima suurte vene kirjanike Puškini, Lermontovi, Gogoli, Nekrassovi, Turgenevi, Lev Tolstoi jt. teoseid. Need leidsid rahva hulgas laialdase leviku.

Tartu ülikooli eesrindlike õppejõudude ja üliõpilaste sidemed progressiivse vene teadusega kujunesid tunduvalt, vaatamata sellele et balti parunid ja nende käsilased olid sellele igati vastu. 60-ndail aastail õppis Tartus rida eesrindlikke üliõpilasi, kes olid suurte vene revolutsiooniliste demokraatide ideede levitajateks. Slaavi keeleteaduse professor Tartu ülikoolis A. Kotljarevski oli otseses ühenduses Tšernõševskiga.

Eesti luuletaja ja teadlane Mihkel Veske oli eesrindliku vene kultuuri innukas tutvustaja, kes sel eesmärgil andis välja ajakirja «Oma maa». Turgenevi surma puhul kirjutas Veske ilmekalt: «Vene kuulsus on ka Eesti kuulsus. Vene rõõm ja Vene valu on ka Eesti rõõm ja Eesti valu.»

V. I. Lenin õpetab, et igas rahvuslikus kultuuris esineb kaks erinevat kultuuri — ekspluateerijate rahvavaenulik, antidemokraatlik kultuur ja laiade rahvahulkade demokraatlik kultuur. Võitlus kahe erineva kultuuri vahel ilmnes selgesti ka eesti kultuuri arenemises XIX sajandi teisel poolel. Valitsevate klasside ametlik antidemokraatlik kultuur kajastas ja kaitses balti parunite, pastorite ja nende eestlastest käsilaste huve. Demokraatliku kultuuri kandjateks olid rahva huvisid väljendavad progressiivsed tegelased, kes võitlesid otsustavalt feodaalsete igandite vastu, rahva õiguste ja parema elujärje eest.

Haridus ja teadus. Kuni XIX sajandi 70-ndate aastateni koosnes eesti ala koolisüsteem saksa õppekeelega gümnaasiumidest, kreiskoolidest ja algkoolidest linnades ning äärmiselt piiratud õppekavaga eesti õppekeelega valia- ja kihelkonnakoolidest maal. Koolide kõrgemat juhtimist ja järelevalvet teostasid kohalikud parunid ja pastorid, kes peamist tähelepanu osutasid usuõpetusele ja saksa keele õpetamisele. Tunduvad muudatused sellises koolisüsteemis toimusid sajandi viimase veerandi jooksul. 70-ndail aastail muudeti kreiskoolid vene õppekeelega linnakoolideks. 1881. a. peale oli vene keel kohustuslikuks õppeaineks kõigis koolides. 1887. a. mindi kõigis koolides üle kohustuslikule venekeelsele õpetusele. Ainult vallakoolides lubati kahel esimesel aastal anda õpetust emakeeles. Samuti õpetati kõigis koolides emakeeles kirikulaulu ja usuõpetust. Reaktsioonilist venestamispoliitikat ellu viies püüdis tsarism täielikult likvideerida emakeelset haridust, vene keelt mittevaldavatel õpetajad vallandati. Õpilastel keelati emakeeles kõnelemine ka vahetundidel ja kooliteel. Need muudatused mõjusid negatiivselt hariduse edasisele arenemisele Eesti alal. Õpetöö tase koolides langes. Õppematerjali teadliku omandamise asemel hakati õpilastelt üha enam nõudma venekeelse teksti pähetuupimist. Esimestel reformijärgsetel aastatel vähenes õpilaste arv algkoolides. Kui 1886. a. õppis Eestimaa kubermangu algkoolides 25 000 õpilast, siis 1896. a. oli õpilasi vaid 22 900 ja alles 1904. aastaks ületas õpilaste arv 1886. a. taseme.

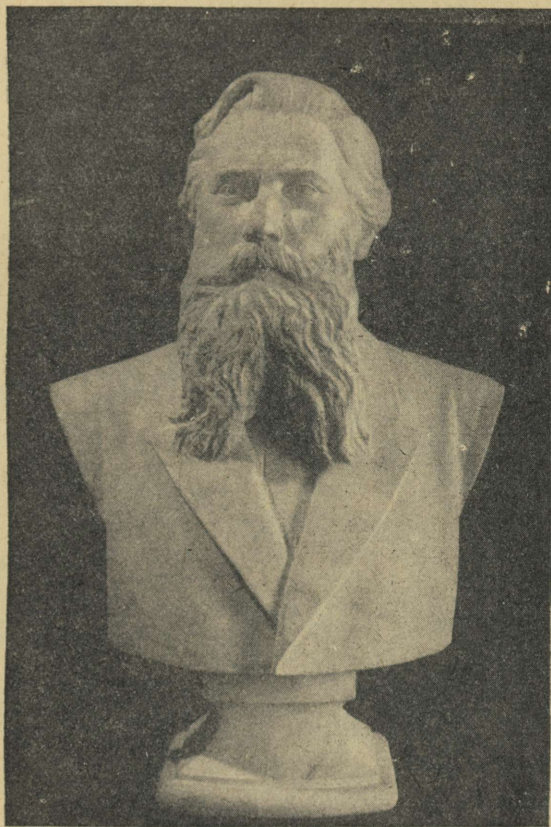
Üleminek venekeelsele õpetusele koolides oli teataval määral vastukaaluks senisele saksastamispoliitikale. Kasvav noorus sai võimaluse omandada vene keelt ja selle abil lähemalt kokku puutuda vene rahva ja vene kultuuriga.

Rahvusliku liikumise algusest peale olid eesrindlikud kooliõpetajad koos demokraatliku suuna juhtidega nõudnud rahvakooli vabastamist parunite ja pastorite ülevõimu alt. Samuti nõuti emakeelset kooliharidust. Kuivõrd südamelähedane oli see nõue laia-tele rahvahulkadele, seda näitas ilmekalt aktiivne osavõtt raha kogumisest esimese eesti õppekeelega keskkooli — Eesti Aleksandrikooli — asutamiseks. Samuti toetas rahvas nõuet, et rahvakoolides vähendataks usuõpetuse õpetamist ja hakataks õpetama vene keelt, loodusteadust, maateadust ja ajalugu.

Silmapaistvaks võitlejaks rahvakoolide edasiarendamise eest oli C. R. Jakobson, kes töötas pikemat aega Peterburis õpetajana. Seal tutvus ta lähemalt vene eesrindliku pedagoogilise mõttega. Neid kogemusi kasutas Jakobson hiljem ka rea õnnestunud õpikute kirjutamisel. Vaatamata parunite ja pastorite ägedale vastuseisule võeti Jakobsoni õpikud eesti rahvakoolides laialdaselt kasutusele.

Teadusliku uurimistöö keskuseks oli Tartu ülikool, kus töötas rida nimekaid vene teadlasi. Märkimisväärsed edusamme tegi eesti keeleteadus Mihkel Veske ja akadeemik

F. Wiedemanni tegevuse tulemusena. Mihkel Veske pani aluse läänemere-soome keelte võrdlevale uurimisele Eestis. Akadeemik Wiedemann koostas põhjaliku eesti keele sõnaraamatu ja teadusliku grammatika, mis pole oma tähtsust kaotanud ka tänapäeval.

M. Veske. A. Weizenbergi skulptuur.

1889. a. laiendati Vene ülikoolide reformi ka Tartu ülikoolile. Saksa keele asemel sai nüüd õppekeeleks vene keel. Selle tagajärjel lahkus arvukalt balti-saksa üliõpilasi, et edasi õppida Saksamaa ülikoolides. Üliõpilaste arvu taastamiseks lubas tsarism nüüd Tartu ülikooli vastu võtta ka neid üliõpilasi, kes teistest Venemaa ülikoolidest revolutsioonilise tegevuse pärast olid välja heidetud. Nii ilmusidki sajandi lõpul Tartusse revolutsiooniliselt meelestatud vene ja läti üliõpilased, kes organiseerisid siin salajasi marksistlikke ringe.

Kirjandus ja rahvaluule. Sel perioodil pandi kindel alus ka eesti rahvuslikule kirjandusele, mis suurel määral tugines eesti rahvaluule progressiivsetele traditsioonidele. Rahvusliku kirjanduse rajajaks said valgustajad-demokraadid

Fr. R. Kreutzwaldi monument Tallinnas.

Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Viimane koostas rahvaluule materjalide alusel rahvaeepose «Kalevipoeg», viies nii lõpule Faehlmanni poolt alustatud ürituse. Suurt tähtsust omavad ka Kreutzwaldi poolt kogutud ja väljaantud «Eesti rahva ennemuistsed jutud» (1866), mis koos «Kalevipojaga» (1857—1861) said eesti demokraatliku ilukirjanduse raudvaraks ning edasise arendamise aluseks.

Luule alal kerkisid esile Lydia Koidula, Mihkel

Veske ja Ado Reinvald. Nende luuletajate loomingus oli valitsev isamaalüürika, mis õhutas võitlusele rahva vabaduse eest, feodaalsete igandite ja nende kandjate vastu.

Proosakirjanduse tähtsamateks esindajateks olid Fr. R. Kreutzwald, L. Koidula, J. Kunder ja E. Bornhöhe. Eriti tuleb esile tõsta Bornhöhe ajaloolist jutustust «Tasuja» (1880), mis omandas kiiresti erakordselt laialdase poolehoiu rahvahulkades, eriti noorsoo hulgas, sest ta kõlas kirgliku üleskutsena võitluseks parunite vägivalla vastu.

Kui XIX sajandi 60—80-ndatel aastatel valitses eesti kirjanduses romantism, siis sajandi lõpul pääses võidule kriitiline realism.

Kreutzwaldile kuulub ka eesti rahvaluule ulatusliku kogumise algatamise teene. Kreutzwaldi eesmärgiks oli koguda rahvaluulet mitte kui vanavara, vaid eelkõige kui rahva võitlusvaimu ja rahvusliku enesetunde äratamise vahendit. Selles vaimus jätkasid vanavara kogumist ka Mihkel Veske ja Juhan Kunder. Suure töö rahvaluule kogumise alal tegi ära Hurt, kes suhtus aga rahvaloomingusse nagu vanavarasse, mis ei etenda enam olulist osa toimivas ühiskondlikus võitluses. Hurt suutis rahvaluule kogumisele kaasa tõmmata 1400-st inimesest koosneva kaastööliste võrgu. Sajandi teisel poolel tehti ära nii hiiglaslik töö eesti rahvaluule kogumisel ja säilitamisel, et selle tulemusena kuulub tänapäeval eesti rahvale suuremaid ja täiuslikumaid vanavara kogusid kogu maailmas.

Muusika ja teater. XIX sajandi teisel poolel toimus Eestis laialuluslik laulukooride ja puhkpilliorkestrite loomine. 1869. a. toimus Tartus I üldlaulupidu, millest võttis osa 46 koori ja 4 orkestrit kogu Eestist. Laulupeo korraldajad, eesotsas Jannseniga, püüdsid rõhutada truualamlikkust tsarismile ja sõbralikkust parunite ning pastorite suhtes. Vaatamata sellele oli I üldlaulupeol suur tähtsus, kuna ta äratas rahvusliku ühtekuuluvuse tunnet ja andis tõuke uute laulukooride ja orkestrite asutamiseks. Üldlaulupidude korraldamine muutus kauniks rahvuslikuks traditsiooniks.

Laulukooride aktiivse tegevuse pinnal kerkisid esile ka esimesed eesti nimekamad heliloojad — F. Saebelmann, J. Kappel, M. Härm ja K. Türrpu. Nende lauludes ilmnes selgesti eesti rahvaviiside mõju. Paljud nende rahvalikud laulud on suure kunstilise mõjujõuga ja kõlavad meie kooride repertuaaris veel tänapäevalgi.

Eesti rahvusliku teatri asutamine on lahutamatult seotud Lydia Koidula ja «Vanemuise» laulu- ja mänguseltsiga. Koidula kirjutas ja lavastas 1870. a. jaanipäeval «Vanemuise» 5. aastapäeva tähistamiseks eestikeelse näidendi «Saaremaa onupoeg». See sündmus saigi eesti rahvusliku teatri alguseks. Eesti teatri esimene periood (1870—1871) on lahutamatult seotud Koidula nimega ja kannab seepärast Koidula teatri nime.

1871. a. lavastas «Estonia» selts Tallinnas esimese eestikeelse näidendi. Tartu ja Tallinna seltside eeskujul hakati eestikeelseid näidendeid peagi etendama paljudes Eesti suuremates keskustes. 80-ndate aastate algusest alates juhtis «Vanemuise» teatrit oma ala entusiast, näitejuht-lavastaja August Wiera. Asjaarmastajate näitlejatega lavastas ta kõik paremad eesti algupärased näidendid, tutvustas eesti vaatajaile klassikalist repertuaari ja

J. Köleri maal «Ketraja».

pani aluse muusikaliste näidendite ja operettide lavastamisele. «Estonia» seltsis valitses aga algusest peale saksa keel ja saksik meel, mis tõukas demokraatlikult häälestatud liikmed aja jooksul seltsist eemale. 1877. a. asutati Tallinnas elujõuline «Lootuse» selts, mis tegeles eestikeelse teatri edasiarendamisega Tallinnas.

1895. a. toimus aga «Estonia» seltsis murrang, kuna ülekaal läks siin progressiivsete vaadetega näitlejate kätte. «Estonia»

ümber koondus rida andekaid noori näitlejaid, eesotsas Paul Pinna ja Theodor Altermanniga. Need muudatused põhjustasid «Estonia» teatri kiire tõusu sajandi lõpul.

Kujutav kunst. XIX saj. teisel poolel pandi tugev alus ka eesti rahvuslikule kujutavale kunstile, mida algusest peale seovad tihedad sidemed vene ja vähemal määral ka saksa kunstiga. Suurem osa eesti XIX sajandi teise poole kunstnikest on saanud erialase ettevalmistuse Peterburis.

Eesti realistliku kujutava kunsti rajajaks sai andekas maalikunstnik ja demokraatlik ühiskonnategelane Johann Köler (1826—1899). Köler pärines kehva talurentniku perekonnast. Suurte raskustega õnnestus tal lõpetada Peterburi Kunstide Akadeemia. Silmapaistvate maalide eest anti talle akadeemiku ja professori aunimetus. Tema loomingu parim osa on tihedalt seotud eesti rahva eluga. Köleri märkimisväärsimateks teosteks on «Ketraja», «Nõidusunest ärkamine», Fr. R. Kreutzwaldi ja J. Adamsoni portreed.

Esimene eesti skulptor oli August Weizenberg, kelle rohkearvulisest loomingust väärivad esiletõstmist «Ema portree», Fr. R. Kreutzwaldi, M. Veske ja akadeemik Baeri portreed. Laialdase tunnustuse võitsid Weizenbergi rahvaluule ainetel loodud kujud «Linda» ja «Vanemuine».

EESTI IMPERIALISMI JA KODANLIK-DEMOKRAATLIKE REVOLUTSIOONIDE AJAJÄRGUL

(XIX sajandi lõpust kuni 1917. a. märtsini)

§ 1. Eesti majanduslik arenemine XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul.

Tööstuse arenemine. Venemaa imperialismile omased vastulolud avaldusid täiel määral ka Eestis. Läti ja Eesti alad olid kujunenud üheks Venemaa kapitalistlikult enamarenenud piirkonnaks. XIX sajandi 90-ndate aastate teisel poolel, tööstusliku tõusu perioodil, hakkas Eestis kiiresti arenema suurtööstus, eriti masinaehitustööstus. Suurem osa ettevõttest, nagu vaguniehitustehas «Dvigatel», elektrimootorite tehas «Volta» jt. rajati Tallinnasse. Siia ehitati ka Balti Puuvillamanufaktuur. Pärnus ehitasid saksa kapitalistid suure tselluloosivabriku «Waldhof». Hoogsalt laiendati ka vanu ettevõtteid. Seoses tööstuse arenemisega kasvas tööstustöölise arv Eestis 1901. aastaks 26 000-le.

Tallinn kujunes nüüd metalli- ja masinaehitustööstuse keskuseks, kuna tekstiilitööstuse keskuseks jäi endiselt Narva. Tööstusharudest jäi ikkagi veel esikohale tekstiilitööstus, kus töötas 46%, metallitööstuses aga 30% tööstustöölise üldarvust. Teised tööstusharud olid tunduvalt nõrgemini arenenud.

Sajandite vahetusel laiendati raudteevõrku. Alustasid tegevust Pärnu—Valga, Moisaküla—Viljandi ja Viljandi—Tallinna kitsarööpmelised raudteed. 1906. a. lõpetati Keila—Haapsalu raudteeharu ehitamine. Raudteevõrgu laienemine soodustas ka kaubanduse laienemist Eestis, eriti aga kaubandust Venemaa teiste aladega. Suurem osa Eesti ala tööstusest töötas Venemaa turu nõuete rahuldamiseks, millest oli tingitud ka ta järjekindel kasv.

Sellal toimus üleminek monopolistlikule kapitalismile. Tööstuse kontsentratsioon oli Eestis kõrge. 1900. aastal töötas rohkem kui 500 töölisega ettevõtetes 65% tööstustöölise üldarvust. Koos tööstuse kontsentreerumise ja tsentraliseerumisega toimus kapitalide koondumine pankadesse ja aktsiaseltsidesse. Sellal nimelt asutati

Eestis rida Venemaa suurpankade osakondi ja tööstus-kaubandus-panku. 1896. a. asutati Tallinnas Riia kommertspanga osakond, mis omandas varsti rea ettevõtete aktsiad ja hakkas seetõttu neid kontrollima. Nii toimus tööstus- ja pangakapitali liitumine ning finantskapitali tekkimine.

1899. a. lõpul puhkes Venemaal tööstuskriis, mis oli sügavam kui endised kriisid. Eestis, samuti kui Venemaal, avaldus kriis kõige teravamalt metallitööstuses.

Kriisi olukorda kasutasid ära finantskapitalistid, kes asutasid tollal Venemaal rea suuremaid monopolistlikke organisatsioone, mille tegevus haaras ka Eesti ala. Nii lülitati 1904. aastal vaguni-ehitustehas «Dvigatel» sündikaati «Prodvagon», mis piiras «Dvigateli» toodangut, et kindlustada sündikaadile kõrgeid kasumeid.

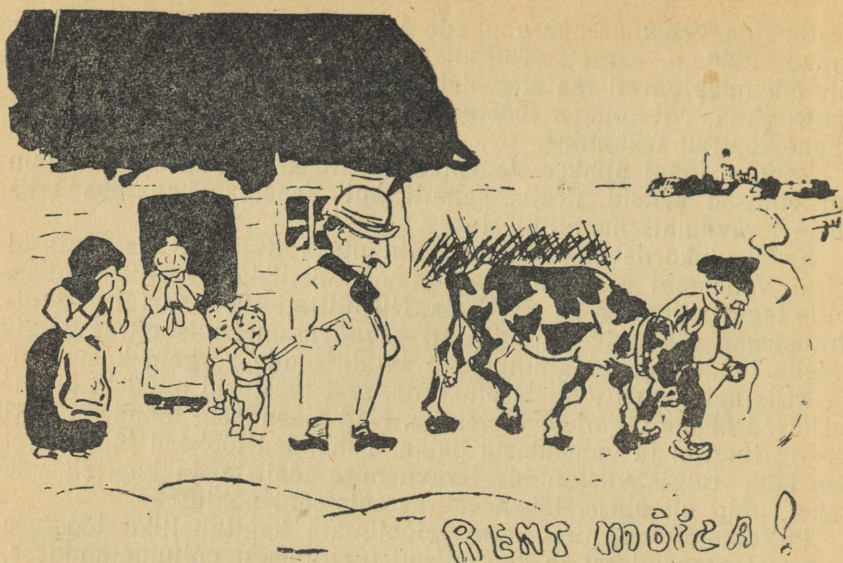
Kriis halvendas tööliste olukorda, sest töösturid püüdsid kriisiraskused nende õlgadele veeretada. Nad pikendasid tööpäeva tihti 12—14 tunnini ja vähendasid palka. Tuhanded tööliised jäid tööta. See kõik tingis vastuolude teravnemise tööliste ja kapitalistide vahel, ning oli üheks läheneva revolutsiooni põhjuseks.

Põllumajanduse arenemine. Hoolimata kapitalistliku tööstuse hoogsast arenemisest ja kapitalismi tungimisest põllumajandusse, jäi Eesti ka XX sajandi algul ikkagi veel põllumajanduslikuks piirkonnaks, kus põllumajanduses tegutses üle 70% elanikkonnast.

Feodaal-pärisorjuslikud igandid olid siin tugevad. Mõisnike maavaldus oli Balti kubermangudes XX sajandi algul säilinud suuremas ulatuses kui teistes Venemaa kubermangudes. Põhja-Eestis kuulus mõisnikele ligi $\frac{3}{4}$ kogu kasutatavast maast, talurahvale aga veidi üle $\frac{1}{4}$. Lõuna-Eestis kuulus mõisnikele üle poole maast. Mõisates arendati ja laiendati uute masinatega põllumajanduslikku tootmist turu tarbeks. Järjest suurendati karjakasvatust, sest viimase saadused läksid ulatuslikult Peterburi turule. Samuti suurendati viinapõletamist, ehitati jahu- ja villaveskeid ning tellisevabrikuid. Kõik see toimus mõisatööliste ja talurahva kurramise arvel.

Mõisnikud said suuri summasid talude päriksmüümisest ja rentimisest. Maa- ja rendihindu tõstsid nad järjest. Eriti raske oli nende talupoegade olukord, kes renditud maalapikese eest pidid mõisale teetööd tegema. Põhja-Eestis oli selliseid talusid umbes $\frac{1}{5}$ rendikohtade üldarvust.

Talurahva enda kihistumine süvenes. Põhja-Eestis oli talude üldarvust (rendikohad ja ostutalud kokku) kuni 40% kehvikuid, kellel oli ainult 9% kogu talurahva kasutuses olevast maast, kuna kulakutalude (22% talude üldarvust) valduses oli üle poole talurahva maast. Kulakud kasutasid masinaid ning rakendasid uusi- maid maaharimise viise. Kehvikud ja keskmikud pidid aga oma viletsaid maalappe harima vanade primitiivsete põllutööriistadega, mille tõttu nende põllusaak oli palju madalam kui mõisnikel ja hallparunitel. Nende talud olid tavaliselt suurte võlgadega koormatud.

Kaasaegne karikatuur «Rent mõisa!».

Talude omanikke ja rentnikke oli Eestis alla 40% kogu külaelanikkonnast, üle 60% külaelanikest oli aga üldse ilma maata. Suurema osa viimastest moodustasid talusulased ja mõisatöölised, keda mõisnikud ja hallparunid halastamatult kurnasid. Mõisatöölised pidid suvel päikesetõusust loojanguni kogu perega mõisnikke orjama. Ka talvel sunniti neid töötama enam kui 12 tundi päevas. Paremini ei olnud ka talusulaste olukord. Seetõttu kehvtalurahva ja maatöölise meelepaha mõisnike ja hallparunite vastu tugevnes järjest ning põhjustas nende aktiivse osavõtu 1905.—1907. a. revolutsioonist.

Tsaarivalitsuse, balti parunite ja saksa kodanluse tugevnev rahvuslik surve äratas nii eesti haritlastes kui ka laiades rahvahulkades suurt meelepaha.

Nii valmisid Eestis, samuti kui kogu Venemaal, objektiivsed tingimused kodanlik-demokraatlikuks revolutsiooniks.

§ 2. Töölisliikumine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul.

Töölisliikumine. XIX sajandi lõpuaastail arenes Peterburis V. I. Lenini poolt rajatud «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu» juhtimisel hoogsalt töölisliikumine. Laienevasse Venemaa töölisliikumisse andis eesti töölisklass oma tõhusa

panuse. Ka Eestis algas streigiliikumise tõus. 1897. a. streikisid Narva töölised, nõudes töötasu tõstmist.

1898. a. puhkes streik esimest korda ka Sindi kalevivaabrikus. Siin oli tööliste olukord veel halvem kui mujal. Sindi kangrute palk oli näiteks poole väiksem kui Riia kangrutel. Nad elasid viletsates vabrikule kuuluvates majades, kus töölistelt kõrget üüri nõuti. Töölisi koheldi toorelt. 1898. a. veebruaris teatas vabriku direktor töölistele töötasu alandamisest 25—30% võrra. Töölised vastasid sellele streigiga, nõudes endise palgamäära allesjätmist. Pärast seda, kui direktor oli lubanud selle nõudmise täita, asusid töölised tööle. Märtsi algul aga teatas direktor uuesti palga vähendamisest. Töölised alustasid jälle streiki. Direktor kutsus välja politsei ja sõjaväe, kelle kaitsel algas arveteõiendamine töölistega. 146 kangrut vallandati, 10 töölist areteeriti. Streik suruti vägivaldselt maha ja töölised olid sunnitud tööle asuma vähendatud töötasuga.

1899. aastal toimus rida streike Tallinnas, Sindis ja Narvas. Vabrikandid olid sunnitud osaliselt tööliste nõudmisi rahuldama.

1900. aastal streikisid Tallinnas kaks korda Balti Puuvilla-manufaktuuri töölised, nõudes palga tõstmist ja selle õigeaegset väljamaksmist.

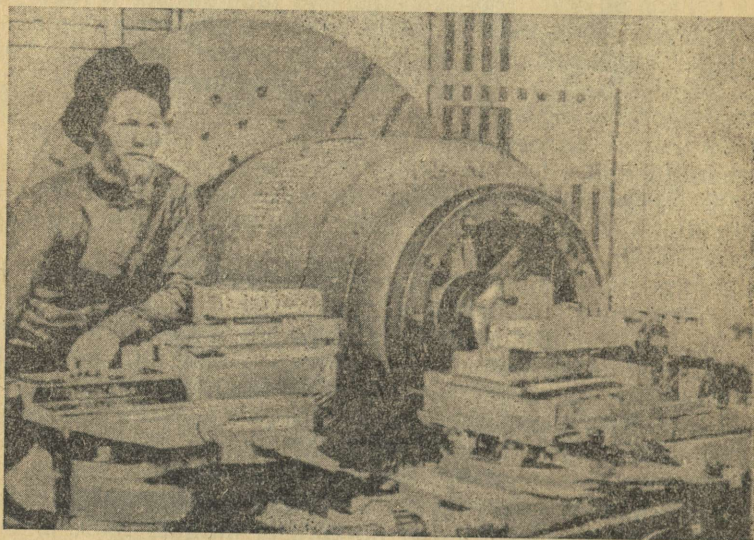
Tööstuskriisi esimestel aastatel, kui Venemaa proletariaat hakkas üle minema poliitilistele streikidele ja demonstratsioonidele, toimusid Eestis ainult mõned väiksemad majanduslikud streigid. Massilise poliitilise võitluseni siin veel ei jõutud, sest tööliste klassiteadlikkus ja organiseeritus oli alles nõrk. Kuid just neil aastail tugevnes revolutsiooniliste ideede levik Eestis sotsiaaldemokraatlike ringide ja rühmakeste kaudu.

Revolutsioonilise sotsiaaldemokraatliku liikumise algus. XIX sajandi 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate aastate algul levisid revolutsioonilised ideed Tartu üliõpilaste hulgas. 1889. a. tekkis Tartu ülikoolis läti üliõpilaste illegaalne ring «Pipkolonija» ja 1893. a. vene üliõpilaste marksistlik ring. Marksism leidis pooldajaid ka eesti intelligentsi hulgas. Sel ajal tutvus marksismiga ka E. Vilde. Marksismi tundmine kajastub tema romaanides «Raudsed käed», «Mahtra sõda» jt. Marksistliku maailmavaate pooldajad olid arstiteaduskonna üliõpilane R. Aavakivi, pärsine viiulikunstnik E. Sõrmus ja teised, kes püüdsid neid ideid levitada ka rahva hulgas.

Tollal astus Tartu ülikooli palju teistest Venemaa ülikoolidest revolutsioonilise tegevuse pärast väljaheidetud üliõpilasi, sest Tartu oli üks neist kohtadest, kus lubati elada politsei valve all olevail isikuil. Nii astus 1900. aastal Tartu ülikooli arstiteaduskonda V. I. Lenini vend Dmitri Uljanov ning lõpetas selle 1901. a. Ta oli 1897. a. revolutsioonilise tegevuse pärast Moskva ülikoolist väljaheidetud ja areteeritud ning üle aasta vangis ja seejärel asumisel olnud. D. Uljanov oli ühtlasi leninliku «Iskra» ideede levitaja Tartus.

Ka järgnevail aastail oli ülikoolis rohkesti revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilasi. Nad juhtisid üliõpilasliikumist, mis oli akadeemilisest muutunud poliitiliseks. Üliõpilased hakkasid nõudma mitte ainult ülikooli siseelu demokratiseerimist, nagu varem, vaid ka tsaarivalitsuse kukutamist. See nõue esines tihti 1903. a. moodustatud Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) Tartu rühma lendlehtedes.

Üksikuid revolutsioonilisi marksiste oli ka Narvas, Tallinnas, Pärnus ja mujal, kuid nagu üliõpilasingidki, olid nad laiemate töölishulkadega nõrgalt seotud.

M. I. Kalinin «Volta» tehases töölisena. 1903. a.

Tööliste revolutsioonilisi ringe oli 90-ndate aastate lõpul veel vähe. On teada, et 1895. a. tekkis Narvas tööliste illegaalne ring, mis oli seotud Peterburi «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liiduga». Ringis loeti revolutsioonilist kirjandust ning püüti seda levitada ka teiste tööliste hulgas. 1897. a. sai politsei sellest teada ja rüüstas ringi.

XX sajandi algul laienes sotsiaaldemokraatlik liikumine Eestis, eriti Tallinnas, kus töötas rohkesti Venemaa teistest tööstuskeskustest revolutsioonilise tegevuse pärast väljasaadetud töölisi ja haritlasi. Nad aitasid eesti töölistel organiseerida sotsiaaldemokraatlikke ringe ja teha revolutsioonilist selgitustööd. Just niisugust osa etendas Tallinnas M. I. Kalinin, kes oli 1900. a. tsaarivõimude poolt revolutsioonilise tegevuse pärast Peterburist

Tbilisisse ja sealt 1901. a. Tallinna saadetud. Siin töötas ta «Volas» ja seejärel Raudteetehastes treialina.

Tulihingelise revolutsionäärina võitis ta kõikjal kaastööliste usalduse ja poolehoidu. Koos eesti teadlikumate töölistega tegi Kalinin palju selleks, et organiseerida sotsiaaldemokraatlikke ringe Tallinnas, anda välja lendlehti ning ühendada kõikidest rahvustest tööliselise võitluseks tsaarivalitsuse ja kapitalismi vastu. Kalinin oli leninliku «Iskra» ideede levitaja Tallinnas.

Reedetuna provokaatori poolt, areteeriti Kalinin ühes 6 teise töölisega 1903. a. jaanuaris ja saadeti Peterburi vanglasse. Sealt tagasi pääsenud, töötas ta uuesti «Volas», kuid 1904. a. veebruaris saatis tsaarivalitsus ta välja Olonetsi kubermangu asumisele.

Tööliste revolutsiooniliste ringide tegevuse ühendamiseks ja juhtimiseks loodi 1904. a. VSDTP Tallinna Komitee, mis asus revolutsiooniliste jõudude koondamisele eelseisvaks revolutsiooniks.

Tollal alles noor Eesti revolutsiooniline tegelane ja luuletaja Hans Pöögelmann (1875—1938) ennustas 1904. aastal revolutsiooni tulekut luuletuses «Kevade tuuled»:

«...Ja edasi vajub see laine,
jõud põues tal paisumas veel,
ta purustab müürid ja vallid,
ei tornidki püsi ta teel».

§ 3. 1905.—1907. aasta revolutsioon Eestis.

Revolutsiooni algus Eestis. Vene-Jaapani sõda halvendas töörahva olukorda ja põhjustas kõikjal rahulolematuse tõusu. Revolutsioon algas «Verise pühapäevaga» Peterburis, millele järgnesid protestistreigid üle kogu Venemaa. Tallinna tööliselised alustasid üldstreiki VSDTP Tallinna Komitee juhtimisel 12. jaanuaril. Kõigis tehastes ja paljudes väikeettevõtetes lasti «aur välja». See oli esimene üldstreik Tallinnas, millest võttis osa kuni 12000 töolist. Rahvarohkel miitingul võeti vastu ühised nõudmised kubermangu võimudele: kehtestada 8-tunniline tööpäev, tõsta palku, kaotada trahvid, anda tasu haigus- ja õnnetusjuhtude puhul.

Vabrikandid ja kuberner otsustasid töölistele järeleandmisi mitte teha ning sundida neid tööle sõjalise jõuga. 14.—15. jaanuaril tungisid sõjaväesalgad mitmes kohas töölistele kallale. Kokkupõrgetes sai mitu inimest surma ja ligi 40 haavata. Saavutamata olulisi järeleandmisi asusid tööliselised Tallinnas 17.—24. jaanuaril järk-järgult tööle.

Hoolimata sellest, et tööliselised esitasid peamiselt majanduslikke nõudmisi, oli üldstreigil ka suur poliitiline tähtsus solidaarsusstreigina Peterburi proletaarlastega. Ta näitas samuti, et Tallinn oli muutunud eesti proletariaadi revolutsioonilise võitluse keskuks.

Narvas streikisid ainult linavabriku töölised. Nad esitasid rea majanduslikke nõudmisi ja kärutasid vabrikust välja 5 inglasest meistrit, kes olid eriti vihatud. Pärnus alustasid 22. jaanuaril «Waldhofi» töölised streiki, mis muutus varsti Pärnu tööliste üldstreigiks. Ka siin esitati peamiselt majanduslikke nõudmisi. Tartus organiseerisid revolutsioonilised üliõpilased koos töölistega demonstratsioone ja miitinguid. Kokku streikis Eestis jaanuaris üle 15 000 tööliste

Veebruaris toimusid uuesti streigid Tallinnas, Tartus, Valgas ja mujal. Töölised esitasid samu nõudmisi, mis jaanuaristreikide ajal. Ent need streigid olid nüüd palju paremini organiseeritud ning vabrikandid olid sunnitud rahuldama osa esitatud nõudmistest. Tööpäeva lühendati reas vabrikutes 11,5-lt tunnilt kuni 10 tunnile, lubati tõsta palka kuni 10%, suurendada arstiabi ja parandada töötingimusi.

Jaanuari-veebruari streigid tähistasid revolutsiooni algust Eestis ja näitasid ühtlasi, kui suureks ühiskondlikuks jõuks oli muutunud proletariaat. Sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid tugevnesid ning juhtisid streigivõitlust järjest paremini.

Mõisatööliste ja talurahva liikumine. Streigid linnades innustasid võitlusele ka töötava talurahva hulki Eesti külas. Esimesena astusid välja mõisatöölised, kes nõudsid mõisnikelt tööpäeva lühendamist 12—14 tunnini suvel ja palga tõstmist 10—15% võrra. Kui mõisnikud nende nõudmisi ei rahuldanud, hakkasid mõisatöölised kohati streikima. Eriti rohkesti esines mõisatööliste streike Lõuna-Eestis. Kokku streikisid jaanuari lõpust märtsi lõpuni umbes 60 mõisa töölised.

Eriti suurt viha kandis töörahvas kõrtside vastu, mille kaudu talupoegade kopikad veeresid mõisnike taskuusse. Talupojad nõudsid nende sulgemist, kohati aga sulgesid ja purustasid neid ise.

Mõisatööliste järel astusid välja rentnikud, nõudes rendimaksude vähendamist ja teorendi kaotamist. Kõik talupojad taotlesid riiklike maksude ja kohalike kohustuste (teetegemine, koolide ülalpidamine jne.) võrdset jaotamist mõisate ja talude vahel.

Niisugust massilist liikumist nähes tõstsid mõisnikud hädakisa, nõudes sõjaväe saatmist mõisatesse töörahvaga arveteõendamiseks. Paljudesse mõisatesse saadetigi soldatid politseile abiks, kes ise ei jõudnud «mässajaid» rahustada. Mitmes kohas, näiteks Alatskivil, Toolamaal, Moostes, Sõmerpalus ja mujal tungis sõjavägi talurahvale kallale. Kuid vaatamata sellele kasvas ja süvenes 1905. a. kevadel talurahva revolutsiooniline liikumine.

Revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid püüdsid talurahva stiihilist liikumist juhtida. Nad koostasid ja levitasid lendlehti, korraldasid maal vestlusi, selgitades poliitilise võitluse ülesandeid ning eesmäärke.

Tööstustööliste võitlus 1905. aasta kevadel ja suvel. Kuigi märtsi-aprillis järgnes streigiliikumises teatud mõõn, kasvas ja tugevnes revolutsiooniline meeleolu kõikjal, eriti kiiresti aga Tallin-

nas. Tehastes ja vabrikutes valitud töölisisvanemad ühinesid kevadel Tallinna Töölise Vanemate Nõukoguks, mis VSDTP Tallinna Komitee juhtimisel organiseeris linna tööliste ühiseid väljaastumisi. 1. maid tähistati poliitilise streigi, miitingu ja demonstratsiooniga.

1905. a. kevadel ja suvel kujunes VSDTP Eesti organisatsioonides välja menševistlik ja bolševistlik suund. Menševike hulka kuulusid enamuses haritlased, kes olid tegelikult eesti kodanluse agentuuriks töölisliikumises. Nad eitasid relvastatud ülestõusu vajadust, proletariaadi hegemooniat kodanlikdemokraatlikus revolutsioonis ning selle ülekasvamist sotsialistlikuks revolutsiooniks. Bolševike suunda kuulusid peamiselt just tööstustöölised, kes võitlesid tsaarivalitsuse kukutamise eest relvastatud ülestõusu teel, et seejärel alustada üleminekut sotsialistlikule revolutsioonile.

Suvel toimusid Tallinnas suured streigid ja rahvarohked koosolekud. 24. juunil kogunes Nõmmele kuni 10 000 töolist. Sellel miitingul selgitasid revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid töölistele partei III kongressi otsuseid. Lähtudes nendest hakkasid Tallinna töölised ette valmistuma relvastatud ülestõusuks. Juba juulis loodi tööliste võitlusrühmad, kes soetasid relvi ja korraldasid laskeharjutusi. Kuid VSDTP Tallinna Komitees said, seoses bolševike korduvate areteerimistega, enamuse menševikud, kes ei asunud relvastatud ülestõusu ettevalmistuse juhtimisele.

Eesti töörahva revolutsioonilise võitluse lahutamatuks osaks oli võitlus rahvuslikust survest vabanemise eest. Kõikjal nõuti emakeelse õpetamise sisseseadmist koolides, eestikeelset asjaajamist asutustes ja kohtus.

Revolutsiooniline meeleolu haaras ka koolinoori, kes aitasid koostada ja levitada lendlehti ning organiseerisid oma ringe. Revolutsiooniliselt olid meelestatud ka Kuressaare gümnaasiumi õpilased, nende hulgas tulevane tuntud revolutsionäär V. Kingissepp (1888—1922), kes koos teiste õpilastega julgelt tänaval hüüdis: «Maha isevalitsus!»

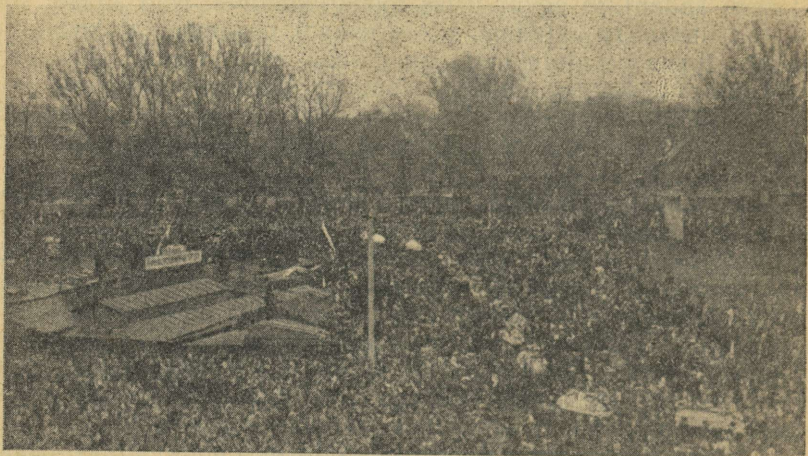
Võimud püüdsid takistada revolutsiooni edasiarenemist areteerimistega. Saksa mõisnikud ja kodanlus aga asusid looma relvastatud salku, nn. Bürgerwehri ehk omakaitset võitluseks revolutsiooni vastu. Sellest võtsid osa ka eesti kodanluse tegelased. Rahvas hakkas seda hüüdma mustsajaks.

Oktoobrikuu poliitiline üldstreik. Venemaa tähtsamates keskustes alanud poliitiline streik muutus 13. oktoobril ülevenemaaliseks. Samal päeval ühinesid sellega Balti raudtee töölised Eestis. Järgmisel päeval ühinesid streigiga Tallinna töölised ja varsti ka Valga ja Tartu töölised, samuti üliõpilased Tartu ülikoolis. Eriti ulatuslik oli streik Tallinnas. Kõrvuti suurte vabrikute ja tehastega streikisid siin väikeettevõtete töölised, äriteenijad, posti- ja telegraafi- ning mitmesuguste teiste asutuste ametnikud. Hoburaudtee lõpetas liiklemise. Oppetöö koolides katkes ja kooliõpila-

sed võtsid osa tööliiskoosolekuist ning miitinguist, kus kõlasid hüüded: «Maha isevalitsus! Elagu vabariik!»

Nõuti poliitilisi vabadusi, poliitiliste vangide vabastamist, Asutava Kogu kokkukutsumist, sõjaväe ärakutsumist linnatänavailt ja korralvalve andmist relvastatud tööliste kätte.

Kuberner, kes sellise massilise streigi ees paanikasse sattus, täitis ainult osa esitatud nõudmistest. Osa poliitilisi vange vabas-

16. oktoobri veretöö ohvrite matused Tallinnas.

tati. 16. oktoobril toimus miiting Lausmanni heinamaal (nüüdse Kalinini tänava piirkonnas), kus otsustati esindajad uuesti kubernerile juurde saata. Siit suunduti demonstratsioonina kesklinna, Uuele turule. Kubermanguvõimude korraldusel ilmus kohale 2 roodu soldateid, kes avasid tule rahva pihta. Langes ja suri saadud haavadesse üle 90 ning haavata sai ligi 200 inimest.

See kohutav veretöö kutsus esile kogu eesti rahva pahameele ning tõmbas uued rahvakihid revolutsioonilisse liikumisse ja aitas kaasa selle laienemisele. 16. oktoobri veretöö ohvrite matused kujunesid Tallinna töörahva võimsaks solidaarsuse demonstratsiooniks, millest võttis osa 40 000 inimest.

Tsaari 17. oktoobri manifesti võttis kodanlus Eestis juubeldades vastu, eesti bolševikud aga selgitasid rahvale, et valitsus taotles sellega revolutsiooniliste jõudude lõhestamist.

Narvas algas üldstreik 25. oktoobril, s. o. siis, kui ta mujal oli juba lõppenud.

Oktoobrikuu poliitilisest üldstreigist Eestis võttis osa 20 000 tööstustöölist. See üldstreik oli eesti tööliste poliitilise kasvatusel kooliks, vajalikuks astmeks relvastatud ülestõusu ettevalmistamisel.

Eesti tööliste ja talupoegade võitlus 1905. a. novembris ja relvastatud ülestõus detsembris. Pärast oktoobrikuu poliitilist üldstreiki muutus eesti töörahva revolutsiooniline aktiivsus järjest hoogsamaks. 3. novembril ühinesid Tallinna proletaarlased üksmeelselt Peterburi tööliste poliitilise streigiga, mis oli välja kuulutatud protestiks Kroonlinna madruste väljakohtu kätte andmise vastu. Tsaarivalitsus oli sunnitud järele andma ja oma otsuse tühistama.

Tallinna ja Narva töölistel oli tihe side Peterburi proletariaadiga. Nende eeskujul valisid tööliselised novembri lõpul Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu. Kuid nõukogu juhtkond, kuhu olid pääsenud ka menševikud, tegeles tööliste puhtkutsealaste küsimustega, streikidega jne. ning tegi vähe ära relvastatud ülestõusu ettevalmistamiseks.

Suurt poliitilist aktiivsust ilmutasid eesti tööliselised seoses ametiühingute organiseerimisega novembris, mil Tallinnas loodi 7 ja Tartus 4 ametiühingut.

VSDTP organisatsioonid tugevnesid ja andsid üha enam lendlehti välja. 3. detsembrist alates hakkas Peterburis ilmuma legaalne bolševistlik eesti ajaleht «Edasi», mis õhutas revolutsioonilist meeoleu töölishulkades.

Samal ajal kasvas kiiresti ka mõisatööliste ja talurahva revolutsiooniline liikumine. Rohkearvulistel koosolekutel hakati rööbiti majanduslike nõudmistega esitama ikka julgemalt ka poliitilisi nõudmisi. Paljud rahvakooliõpetajad ühinesid revolutsiooniga ja aitasid talurahva hulgas selgitustööd teha.

Eesti kodanlus asutas pärast 17. oktoobri manifesti oma partei — nn. Eesti Rahvameelse Eduerakonna, kes otsustas 27. novembriks Tartus kokku kutsuda üle-eestimaalise rahvaasemike koosoleku, et selle kaudu eesti rahvale peale sundida reformistlikku võitlusteed. Tallinna klassiteadlikud tööliselised paljastasid kodanluse poliitikat oma lendlehes.

Kui rahvaasemike koosolek kokku tuli, ei saavutanud kodanlus enamust. Koosoleku revolutsioonilis-demokraatlik osa, kuhu kuulus 500 esindajat kaheksasajast ja mille eesotsas olid H. Pöögelmann, J. Sihver, E. Vilde ja teised, eraldus kodanluse pooldajaist. Nad pidasid oma koosoleku eraldi ülikooli aulas, mis pärast seda nimetatakse ka aulakoosolekuks. Siin võeti vastu rida revolutsioonilisi otsuseid, kus nõuti demokraatliku vabariigi loomist, rahva relvastamist, revolutsiooniliste talurahvakomiteede loomist valdades, rüütelkonna, kiriku- ja riigimaade konfiskeerimist ning streikide vabadust. Kogu mõisamaa võõrandamise nõudmist aga veel ei esitatud.

Aulakoosoleku saadikud sõitsid tagasi kohtadele ja hakkasid vastuvõetud otsuseid kohe ellu viima. Valdades hakati looma revolutsioonilisi komiteesid, organiseeriti rahva-miilits, boikoteeriti valitsuse ametnikke ja asutusi, ei makstud makse jne. Revolutsioonilised komiteed loodi 42 vallas. Mõnes

kohas, nagu Velisel ja Vaalis, nimetati neid komiteesid «vabariikideks». Mõisakülas oli revolutsioonilise komitee organisaatoriks bolševik Jaan Sihver (1879—1918), kes oli tihedalt seotud läti revolutsionääridega ja nende poolt organiseeritud «Ruhja vabariigiga». Ka Pärnu ja Kuressaare linnas valiti revolutsioonilised komiteed.

H. Pöogelmann.

9. detsembril algas üldstreik Tallinnas. See oli organiseeritud VSDTP Tallinna komitee ja Tööliste Saadikute Nõukogu poolt. Ta oli, niisamuti kui Moskva tööliste protestistreik, suunatud tsaarivalitsuse repressioonipoliitika vastu, eriti Peterburi Tööliste Saadikute Nõukogu areteerimise vastu. Bolševikud, kes organiseerisid streiki tehastes, arvestasid, et see kasvab üle relvastatud ülestõusuks.

Kuid ka kontrrevolutsioon koondas oma jõude. Mõisnikud, kes olid enamasti linnadesse põgenenud, jätkasid mustasajaliste salkade organiseerimist. Liivimaa kubermangus kuulutati 22. novembril välja sõjaseisukord. Selle järel asutati ajutine Balti kindralkubernerite ametikoht. Kindralkubernerile anti erakorralised õigused revolutsi-

oonilise rahva vastu võitlemiseks. Sõjaväge toodi järjest juurde. 10. detsembril kuulutati välja sõjaseisukord ka Tallinnas ja Harjumaal. Samal ajal algasid areteerimised. Ööl vastu 11. detsembrit areteeriti VSDTP Tallinna Komitee peaaegu täies koosseisus.

11. detsembril pidi Tallinnas kokku tulema Põhja-Eesti valdade esindajate koosolek, mis nüüd keelati. Et ülestõus Tallinnas ei olnud võimalik, sest ta ei olnud vajalikult ette valmistatud ja linna oli koondatud rohkesti sõjaväge, siis otsustasid töölised koos valdade esindajatega oma koosolekul «Voltas» maale minna ja seal relvastatud ülestõusu alustada.

Ööl vastu 12. detsembrit algas Tallinna tööliste võitlussalkade siirdumine maale, kus nad ühinesid mõisatööliste ja talurahva relvastatud salkadega, s. o. rahvamiilitsaga. Otsiti ja haarati eelkõige relvi, põletati ja rüüstati härrastemaju kui mõisnike võimutsemise kantsid ja vangistati mõisnikke. Mõisad kavatseti üle võtta ja talurahva kasutusse anda. Ühe nädala jooksul, 12.—20. detsembrini, rüüstati ja põletati Harju, Järva-, Lääne- ja Pärnumaal 120 mõisat. Kavatseti kiiremini jõuda Lõuna-Eestisse, et

seal läti tööliste ja talurahva relvastatud salkadega ühineda ja alustatud võitlus koos võiduka lõpuni viia. Ülestõusu piirkonnas kõrvaldati tsaarivalitsuse esindajad ja võim läks ülestõusnute kätte. Mitmes kohas toimusid ülestõusnute salkade ja mustasajaste vahel ägedad lahingud.

Samal ajal saatis valitsus uued karistussalgad Balti kubermangudesse. Lõuna-Eestisse jõudis karistussalk kindral Orlovi juhtimisel juba 13. detsembril. Põhja-Eestisse tulid karistussalgad 19.—20. detsembril, nendele määrati abiks kohalikud mõisnikud. Karistussalgad vangistasid, mõrvasid ja peksid kohutavalt töölisi ja talupoegi. Eriti metsikult tegutses Põhja- ja Lääne-Eestis kindral Bezobrazovi ja Viljandis rittmeister von Sieversi karistussalk. Karistussalkade ohvritena langes Eestis umbes 300 inimest. Üle 600 inimese sai ihunuhtlust ja sajad paisati vanglaisse, et hiljem nende üle kohut mõista. Mitmes kohas pandi vallakogukondadele peale kõrged trahvid. Tööliste ametiühingud rüüstati, kõik ajalehed, peale tsarismile truualamlike, suleti.

Revolutsioonilise töörahva vastu astusid agaralt välja balti parunite liitlased — luteriusu kiriku vaimulikud. Nad ähvardasid kiriku altarilt põrgutulega neid, kes revolutsioonilisest liikumisest osa võtsid. Nad püüdsid kavaluse ja pettusega omaste käest teada saada end varjavate revolutsionääride asupaiku, et siis sellest kohe politseile teatada. Nad kiitsid jumala nimel heaks karistussalkade verised teod.

Kogu hingest vihates neid silmakirjalikke vagatsejaid, mõistsid töötavad inimesed, et kirik mürgitab rahva teadvust valitsevate klasside huvides.

Pärast karistussalkade veretegusid Eestis asus isevalitsus töörahvaga «seaduslikult» arveid õiendama. Aastail 1906—1910 korraldati kümneid suuri ja väikesi kohtuprotsesse, kus palju inimesi mõisteti mahalaskmisele, vangi ja sunnitööle.

Eesti töörahva võitlus revolutsiooni taandumise perioodil (1906—1907). Ohjeldamatu sõjalis-politseiline terror ja kohtulik arveteõiendamine ei kohutanud aga eesti töölisi ja talurahvast. Nad kandsid rõhujate vastu põletavat viha, jätkates bolševike juhtimisel võitlust ka revolutsiooni taandumise rasketes tingimustes.

1906.—1907. a. kestis tööstuslik depressioon edasi ning kapitalistid tugevdasid survet töölistele, püüdes ära võtta neid õigusi, mis töölised olid saavutanud 1905. a. Tööpäeva pikendati jälle 11—12 tunnini ja vähendati palka. Paljud töölised jäeti tööta. Ainuüksi Tallinnas oli 1906. a. ligi 6000 töötatöölist.

Tööliste tähtsamaks võitlusvahendiks jäi streik. 1906. aasta algul nõrgenenud streigiliikumine puhkes kevadel uue jõuga. 1906. a. esimest maid tähistasid eesti töölised streigiga. Jamburgis (praegune Kingissepp Leningradi oblastis) piinas politsei surnuks Kreenholmi töölisvanema Amalie Kreisbergi, Tema surnukeha Narva toomine 1. mail 1906. aastal kujunes suureks tööliste demonstratsiooniks.

Suvel ja sügisel toimus Eestis rida suuremaid streike. Eriti intensiivne oli streigivõitlus Narvas. Siin võtsid streikidest osa peaaegu kõigi linna tööstusettevõtete töölised. Rööbiti majanduslike nõudmistega esitati ka poliitilisi. Kreenholmi Manufaktuuri peremehed kuulutasid välja lokaudi ja heitsid 5000 töolist tänavale. Kui vabriku administratsioon kuuajalise tööseisaku järel

A. Kreisberg.

uuesti töölevõtmist alustas, jäeti paljud klassiteadlikumad tööliised värvate taha.

Eesti alal paiknevates sõjaväeosades ja laevastikus süvenes revolutsiooniline selgitustöö. Tallinna reidil seisva laevastiku revolutsiooniliselt meelestatud madrused pidasid sidet töölistega, toetasid nende võitlust ja tegid ettevalmistusi ülestõusuks laevastikus. Ööl vastu 20. juulit 1906. a., millal saadi teada ülestõusu puhkemisest Sveaborgis, algas ülestõus ristlejal «Pamjat Azova». Loodeti, et teised laevad Tallinna piirkonnas teda toetavad, kuid ainult öppelaeval «Riga» tehti katset ülestõusuks. Laevastiku juhtkonnal läks korda «Pamjat Azova» isoleerida ja samal päeval suruti ülestõus maha. Üle 200 madruse areteeriti. Kohus mõistis 18 aktiivset võitlejat

surma ja mitukümmend heideti vanglasse. «Pamjat Azova» nimetati ümber «Dvinaaks». Sellele tsaarivalitsuse järjekordsele kuriteole vastas Tallinna proletariaat üksmeelse protestistreigiga.

1906. a. kevadel alustasid eesti tööliised uuesti oma ametiühingute organiseerimist. Visa võitluse tulemusena loodi 1907. a. sügiseks ainuüksi Tallinnas 13 ametiühingut.

Seoses I ja II riigiduuma valimistega tegid eesti bolševikud suurt selgitustööd töörahva hulgas. 1907. a. algul toimunud II riigiduuma valimistest võtsid eesti tööliised aktiivselt osa. Tallinna proletarlasid valisid saadikuks «Dvigateli» tööliste Paul Pärna, kes ühines duuma sotsiaaldemokraatliku fraktsiooniga. Ta pidas tihedat sidet eesti töölistega. Ülejäänud neljast eesti saadikust oli üks talupoegade esindaja ja 3 kodanluse esindajat. Viimased kaitsesid eesti hallparunite huve ja ühinesid duumas vene kadettidega.

1907. a. esimesel poolel toimus veel rida streike. Eriti visa ja hästi organiseeritud oli Lausmanni vabriku tööliste streik

Tallinnas. See kestis ligemale poolteist kuud ja lõppes tööliste võiduga. Streigi ajal Narva linavabrikus uputasid töölised suures raevus vabriku direktori Pelzeri Narva koske.

Samal ajal tugevnes eesti bolševike mõju töölishulkadele. Oma illegaalsetel konverentsidel, milledest Põhja-Liivimaa organisatsioonide konverents toimus 1906. a. detsembris Tartus ja Eestimaa organisatsioonide konverents 1907. a. veebruaris Terijokis, võtsid nad vastu rea otsuseid revolutsioonilise võitluse edasiarendamise kohta.

Tsaarivalitsus, toetudes kontrrevolutsioonilistele jõududele, jätkas pealetungi. 3. juunil aeti II riigiduuma laiali ja areteeriti selle saadikud-sotsiaaldemokraadid, nende hulgas ka P. Pärn. Algas reaktsiooni ajajärk.

Revolutsiooni lüüasaamise põhjused Eestis olid üldiselt samad, mis kogu Venemaal, s. o. tööliklassi ja ta partei ridades ei olnud küllaldast poliitilist teadlikkust ja üksmeelt, tööliklassi ja talurahva liit aga oli veel nõrk.

Eesti kodanlusel, kes kasutas talurahva ebateadlikkust, läks korda reformide lubadustega osa talurahvast revolutsioonist isoleerida. Tsaarivalitsusel õnnestus revolutsiooni lämmatamiseks koondada kontrrevolutsioonilised jõud ja kasutada välismaiste imperialistide abi.

Lüüasaamisest hoolimata oli revolutsioonil suur ajalooline tähtsus. Ta rikastas kogu Venemaa töörahvast, sealhulgas ka eesti töötavaid hulki, võitluskogemustega. Eesti proletariaat, talurahvas ja demokraatlik haritlaskond andis 1905.—1907. aastal tõsise panuse tsarismivastasesse võitlusse.

§ 4. Eesti reaktsiooni ja revolutsioonilise liikumise uue tõusu aastail (1907—1914).

Reaktsiooni-aastad Eestis. Nagu kogu Venemaal, nii teostas tsaarivalitsus tollal ka Eestis ohjeldamatut survepoliitikat. Revolutsioonilisi töölisi, talupoegi ja haritlasi paisati vanglaisse ja saadeti asumisele. Provokaatorite abil avastas politsei VSDTP organisatsioone ja salatrükikodasid. 1907. a. suvest kuni 1908. a. alguseni areteeriti Tallinnas suurem osa bolševikke-parteiliikeid eesotsas linnakomiteega. 1910. aastal toimus ametiühingute massiline rüüstamine.

Tööliste majanduslik olukord halvenes järjest, sest tööstuses kestis depressioon edasi. Seda kasutasid kapitalistid pealetungiks tööliklassile. Vallandamised olid igapäevaseks nähtuseks. Eriti suur toodangu ja tööliste arvu langus oli metallitööstuses, mis sõltus riiklikest tellimustest. Nii näiteks langes seoses raudteede ehitamise vähenemisega «Dvigatelis» tööliste arv 1600-lt 1905. a. 700—800-le 1910. a. Paljud tööstusettevõtted töötasid

ainult 3—5 päeva nädalas. Klassiteadlikumate tööliste nimed kanti nn. «mustadesse nimekirjadesse», mis jagati kõikidele kapitalistidele, kes ei võtnud neid enam tööle. Elukallidus tõusis järjest. Toiduainete hinnad tõusid 1907. a. jooksul isegi ligi 40%.

Balti kubermangudes, kus külakogukond oli ammu lagunenud ja hallparun oli juba tegelikult tsaarivalitsuse toeks, osutus Stolõpini agaarreform mittevajalikuks. Teravat maapuudust Eestis lootis tsaarivalitsus leevendada mõningate kroonumõisate tükeldamise, nende rentimise ja müümisega talupoegadele. See aga ei võinud kehttalurahva olukorda muuta, sest jaotatavat kroonumaad oli niivõrd vähe, et seda jätkus vaid väga väikesele osale maad vajavatest talupoegadest. Peale selle võisid maad osta ainult need, kel oli raha, s. o. peamiselt hallparunid.

Mõisnikud tõstsid järjest maa- ja rendihindu. Paljud talud läksid haamri alla. Talurahvas otsis võimalusi oma olukorra parandamiseks massilise väljarändamisega Eestist Venemaa teistesse kubermangudesse. Tsaarivalitsus omalt poolt toetas seda väljarändamist, sest ta lootis sel viisil rahutuid maatainimesi eemaldada revolutsioonilise liikumise piirkondadest, milleks olid ka Baltimaad.

Kõik see näitas, et agaarüksimus, üks kodanlik-demokraatliku revolutsiooni peaküsimusi, oli endiselt lahendamata; talurahvas aga hakkas aru saama, et ta ei saa maad enne, kui tsaarivalitsus on kukutatud.

Eesti kodanlus püüdis oma majanduslikke positsioone tugevdada ühistegevuse organiseerimise kaudu, koondades kapitale krediidiühistuisse. Ta organiseeris kulaklikke põllumees-teseltse, piimatalitusi jne. Sellist tegevust püüdis kodanlus näidata üldrahvalike üritustena ja kasutas seda reaktsioonilise, nationalistliku ideoloogia pealesurumiseks rahvahulkadele. Neil aastail kutsus kodanlus endiselt rahulduma «vabadustega», mis tsaar andis. III riigiduumasse sai eesti kodanlus saada kaks saadikut, kes kogu duuma tegevuse kestel arglikult vaikisid.

Menševikud-likvidaatorid kahjustasid ka Eestis VSDTP illegaalseid organisatsioone ja sellega ühes töölisliikumist.

Tööliklassi võitlus. Reaktsiooni pealetungile vastasid töölisel võitlusega, peamiselt streikidega, ehkki streikide arv oli palju väiksem kui 1905.—1907. aastal. Suurem streik Eestis 1908. aastal toimus «Volta» tehases, mis kestis 46 päeva ja lõppes tööliste vallandamisega. Igal aastal kuulutasid Tallinna töölisel 16. oktoobri veretöö mälestuseks välja protestistreigi. Näiteks 1909. aasta 16. oktoobril streikis Tallinnas üle 8000 tööliste.

Rüüstatud VSDTP organisatsioonid hakkasid uuesti oma ridu koondama ja tugevdama. Riia ja Peterburi bolševikud osutasid eesti organisatsioonidele parteitöös tõsist abi. Rohkesti koostati ja levitati lendlehti ning 1910. a. tuli Viljandimaal Suure-Jaanis kokku VSDTP Eestimaa organisatsioonide konverents, kus võeti vastu otsused parteitöö tõhustamise kohta ning

valiti Eestimaa organisatsiooniline büroo. Kuid ta ei jõudnud veel oma tegevust alustada, kui politsei kõik liikmed areteeris.

Majanduslik tõus Eestis. Seoses tööstusliku tõusuga Venemaal hakkas ka Eestis kiiresti arenema tööstus, eelkõige metallitööstus, mis oli kõige enam seotud sõjatööstusega. Aastail 1912—1913 ehitati Tallinnas suured Vene-Balti, Bekkeri ja Noblessneri laevahitustehased. Palju töölisi rakendati tööle Tallinna merekindluse ja sõjasadama ehitamisel. Samuti laienes tekstiili-, puidu-, paberi- ja keemiatööstus. 1913. a. tõusis tööstustööliste arv Eesti ala ettevõteteis rohkem kui 43 000-le.

Kasvas ja tugevnes ka monopolistlik kapital. Aastail 1903—1913 tõusis aktsiaseltside põhikapital 33 miljonilt rublalt ligi 100 miljonile rublale. Tunduvalt suurenes väliskapitali erikaal Eesti ala tööstuses ning laienes väliskaubandus.

Neil aastail tugevnes ka eesti kodanlus, kes asutas Viljandis, Tartus, Paides ja mujal lina- ja mööblivabrikuid ning põllumajanduslikke masinaid tootvaid tehaseid.

Suurtööstuse ja kaubanduse hoogne kasv tingis linnaelanike arvu kiire tõusu. Linnaelanike arv Eestis kasvas 176 000-lt 1897. aastal 1917. aastaks 300 000-ni.

Seoses siseturu laienemisega toimus ka põllumajanduse kiire arenemine. Mõisnikud ja kulakud kasutasid järjest rohkem masinaid, intensiivsemaid põlluharimise ja karjakasvatamise meetodeid. Samal ajal suurendasid nad maatööliste kurnamist.

Revolutsioonilise liikumise uus tõus. Töölisliikumise elavnemisele, mis algas Venemaal juba 1910. a., järgnes seoses Leena sündmustega 1912. a. aprillis järsk tõus. Leena veretööle vastas proletariaat massiliste protestistreikidega.

Eestis, eriti Tallinnas, kutsusid need sündmused esile tugeva tööliste protestiliikumise. Aprillis-mais toimus rida protestistreike Tallinna ettevõtetes. Neile järgnes rida majanduslikke ja poliitilisi streike Tallinnas ja mujal. Visa oli trükitööliste streik, mis algas 1912. a. oktoobris, kestes Tallinnas 43 päeva ja Tartus 78 päeva. Ettevõtjad olid sunnitud sõlmima töölistega kollektiivlepingu, milles oli ette nähtud palkade tõstmine. Järgmisel, 1913. a. oli majanduslikke streike veelgi enam. Nendest oli suurem «Waldhofi» tselluloosivabriku tööliste streik Pärnus 1913. a. suvel.

Eriti massilised olid poliitilised streigid. 16. oktoobri veretöö mälestuseks toimunud protestistreigist Tallinnas võttis 1912. a. osa 4000 töolist. 1913. a. 1. mail streikisid Tallinna, Tartu ja Narva töölised. Streigiliikumine hoogustus eriti 1914. aastal ja võttis teravalt poliitilise ilme. 1. mail 1914. a. võttis ainuüksi Tallinna streigist osa 18 000 töolist.

Tösisist poliitilist kasvatustööd tegid eesti bolševikud seoses tööliste haigekassade asutamisega 1913. a. Tsaarivalitsus oli sunnitud proletariaadi võitluse survele vastu võtma kindlustusseaduse, mille kohaselt töölistele anti abi õnnetusjuhtumite ja haiguse ajal.

Kohalikud vabrikandid, eesti kodanlus ja menševikud püüdsid haigekassasid oma mõju alla saada, kuid töölised valisid neisse peamiselt bolševikke ning nende pooldajaid.

Peterburi tööliste poolt asutatud bolševistliku ajalehe «Pravda» eeskujul hakkasid ka eesti töölised Narvas 1912. a. välja andma tööliste ajalehte «Kiir» (1912—1914). Ajalehe toimetajateks ja

Ajalehe «Kiir» pea.

väljaandjateks olid bolševikud J. Anvelt (1884—1938) ja J. Käsper. Ajalehele tegid kaastööd väljapaistvad eesti töölisliikumise tegelased V. Kingissepp, H. Pöögelmann, V. Buk ja paljud revolutsioonilised töölised. «Kiir» muutus tõeliseks eesti tööliste kollektiivseks organisatoriks ja propagandistiks. Ta näitas, kuidas tsaarivalitsus ja eesti kodanlus teostasid töörahvale vaenulikku poliitikat, kuidas kapitalistid ja mõisnikud rahvast halastamatult ekspluateerisid.

Revolutsioonilise liikumise uue tõusu aastail tugevnesid bolševistlikud organisatsioonid Eestis. Toimusid mitmed nõupidamised ja 1914. a. juunis konverents Narva lähedal Paemurrus, kus arutati tähtsaid partei siseelu ja revolutsioonilise liikumise juhtimise küsimusi. Kuid sõja puhkemine katkestas ajutiselt revolutsioonilise liikumise uue tõusu.

§ 5. Eesti Esimese maailmasõja ajajärgul (1914—1917). Veebruarirevolutsioon Eestis.

Eesti Esimese maailmasõja aastail. Imperialistide huvides alustatud sõda tõi sõdivate riikide töötavatele hulkadele loendamatu kannatusi, kapitalistidele aga suuri kasumeid. Eriti raskeks kujunes töörahva olukord Venemaal, sest ta oli majanduslikult maha jäänud ega olnud kauakestva sõja pidamiseks ette valmistatud.

Sõja puhkemisel püüdis Venemaa kodanlus, sealhulgas ka eesti kodanlus, palavikuliselt laiendada ja kohandada tööstust sõjanõuete rahuldamiseks. Tallinna tööstusrajoonis töötavast 37 000 töolisest oli 1916. a. üle 90% tegevuses sõjatellimuste täitmisega. Eriti kiiresti laiendati Tallinna laevaehitustehaseid, kus tööliste arv tõusis sõja-aastail 4 tuhandelt 18 tuhandele. Seoses sõjatööstuse arendamisega tõusis tööstustööliste arv Eestis 1917. aastaks üle 50 000. Samal ajal langes järjest elanikkonna vajadusi rahuldava tööstuse toodang. Kreenholmi ketrustoodang vähenes 1917. aastaks 38 protsendi võrra. Paljud ehitusmaterjale, riidet ja teisi tarbeesemeid tootvad ettevõtted vähendasid tootmist. Kõik see halvas kaubandust. Seda kasutasid spekulandid oma huvides. Toiduainete ja tarbeesemete hinnad tõusid mitmekordseks. Tööliste palgad tõusid suhteliselt vähe, ehkki neid sunniti veel pärast 10—11-tunnilist tööpäeva kurnavat ületunnitööd tegema.

Samuti kasutas sõjaraskusi oma huvides eesti külakodanlus, kes laiendas põllupinda ja karjakasvatust, kuna põllumajandussaaduste hinnad tõusid ja olid Baltimaadel eriti kõrged. Külakehvitu ja maatööliste olukord aga halvenes tunduvalt. Kõik see kutsus esile linna ja maa töörahva rahulolematuse tõusu.

Bolševike selgitustöö tõttu hakkasid rahvahulgad mõistma sõja imperialistlikku olemust. Sõja algul vaibunud revolutsiooniline liikumine hoogustus uuesti. 1915.—1916. aastal toimus Eestis rida streike, eelkõige Tallinna laevaehitustehastes, «Dvigatelis», «Volta» ja Kreenholmi Manufaktuuris. 9. jaanuaril 1916. a. toimus Vene-Balti laevatehases poliitiline streik «Verise pühapäeva» mälestuseks.

Sõja algul olid kõik revolutsioonilised organisatsioonid rüüstatud, kuid eesti bolševikud koondasid sellest hoolimata uuesti oma ridu. Töörahvahulkade võitluse juhtimisel lähtusid nad leninlikust loosungist «Muuta imperialistlik sõda kodusõjaks!». Arvukad lendlehed, kus selgitati, mida tõi töörahvale sõda ja kelle huvides seda peetakse, lõppesid üleskutsetega «Maha sõda!», «Maha isevalitsus!». Eesti bolševikud tegid suurt revolutsioonilist selgitustööd ka kohalike madruste ja soldatite hulgas.

Majanduslik laos Venemaal süvenes koos tsaariarmee kaotustega rindel. Transport töötas nõrgalt. Kütte ja tooraine puudus tööstusettevõtetes suurenes. Aseri tsemendivabrikus töötas 1917. a. jaanuaris küttepuuduse tõttu kümnest ahjust ainult üks. Linnades, eriti Tallinnas, esines tõsiseid raskusi toitlustamises.

Töörahva majandusliku olukorra järsust halvenemisest esilekutsutud rahulolematuse ning tööliikumise tõus näitasid, et Venemaa seisis uue revolutsiooni lävel.

Veebruarirevolutsioon Eestis. 1917. aasta algul muutusid tööliste väljaastumised üha sagedamaks ja revolutsioonilisemaks. 21. jaanuaril 1917 Tallinnas streiki alustanud Noblessneri tehase töölisel nõudsid töölisvanemate valimiste lubamist, tööliste esin-

dajate väljasaatmise lõpetamist, vabrikupolitsei kõrvaldamist tsehhidest jne.

Revolutsiooniline kriis süvenes kõikjal. Tööliste streigid ja demonstratsioonid kasvasid üle revolutsiooniks. Petrogradi tööli-
sed koos soldatitega kukutasid 27. veebruaril tsaarivalitsuse. Revolutsiooni võidule Petrogradis järgnesid teiste tsaari-Venemaa rahvaste töötajate väljaastumised vana korra vastu.

Tööliste ja sõjaväelaste demonstratsioon Tallinnas 1917. a.

Eestimaa kubermangu võimud püüdsid Tallinnas kõigi vahenditega linna garnisoni tugevdada ning sõjaväeosasid ja madruseid töolistest isoleerida. Kuid töölised, soldatid ja madrused olid niivõrd revolutsiooniliselt meelestatud, et kui 28. veebruaril teade revolutsiooni võidust Petrogradis Tallinna jõudis, asuti kohe vana võimu kukutamisele. 1. märtsil jätsid Tallinna töölised töö seisma. Hakati korraldama miitinguid ja demonstratsioone. 2. märtsil toimus ülelinnaline demonstratsioon, mille ees kanti 1905. a. revolutsiooni lippe. Ühe neist olid raudteetöölised, teise Krulli tehase töölised hoolikalt alles hoidnud. Tallinna töölised mõistsid, et on jõudnud aeg, millal nad võivad jätkata võitlust selle eest, mis pooleli jäi 1905.—1907. aastal. Madrused ja soldatid ühinesid töolistega. Revolutsionäärid vabastati vanglatest. Vanglaks muudetud Paks Margareeta pandi pärast vangide vabastamist põlema. Raevust vana korra vastu purustati ja põletati politseijaoskondi ja muid valitsusasutusi. Tallinna bolševikud asusid

põranda-alt välja tulles kohe avalikult võitlust juhtima. Hakati looma rahvamiilitsat. 3. märtsil toimusid ettevõtetes ja sõjaväeosades saadikute valimised Tallinna Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogusse, mis tuli kokku sama päeva õhtul ning asus kohe tegevusse. Ta kehtestas 8-tunnilise tööpäeva ja tegi korralduse alustada kõigis vabrikutes ja tehastes 6. märtsil tööd. Kogu tegelik võim läks linnas Tallinna Nõukogu kätte, sest teda toetasid revolutsiooniliste tööliste ja soldatite hulgad.

Samuti toimus vana korra kukutamine Narvas, Tartus ja mujal. Märtsi algul kukutati tsaarivõim kogu Eestis. Tähtsamates keskustes toimusid nõukogude valimised. Kuid enamuse said kõikjal, väljaarvatud Narva, menševikud ja esseerid, kes esinesid revolutsiooniliste fraasidega, milliste taha nad varjasid oma väikekodanlikku olemust. Töörahvahulgad aga ei olnud veel poliitiliselt küllalt kogenud, et seda mõista. Nii nagu kogu Venemaal, võitis teine kodanlik-demokraatlik revolutsioon ka Eestis. Selle kandvaks jõuks oli tööliklass ja töötav talurahvas, juhtivaks jõuks aga tööliklass eesotsas bolševike parteiga. Leninliku revolutsiooniteooria kohaselt pidi algama kohe selle revolutsiooni ümberkasvamine sotsialistlikuks revolutsiooniks. Seda kartiski Venemaa kodanlus kõige enam.

Vene kodanluse poolt kokkuleppel menševike ja esseeridega Petrogradis moodustatud Ajutine Valitsus määras 5. märtsil oma esindajaks, s. o. komissariks Eestimaa kubermangus Tallinna linnapea Jaan Poska. Viimane hakkas Ajutisele Valitsusele ja eesti kodanlusele toetudes organiseerima kodanluse võimu Eestis. Ka maakondade komissarideks nimetati eesti kodanlikke tegelasi. Nii kujunesid Eestis rööbiti tööliste ja soldatite saadikute nõukogudega, mis olid tööliste ja talupoegade võimu organiteks, kodanliku Ajutise Valitsuse võimuorganid. Tallinna Nõukogu esseerlik-menševistlik enamus aga loovutas kubermangukomissarile enda käes oleva faktilise võimu. Koostöö organiseerimiseks nõukogu ja Poska vahel loodi nn. kontaktikomisjon.

Eesti kodanlus oli vene imperialistliku kodanluse truualamlik liitlane. Nad püüdsid koos takistada revolutsiooni edasiarenemist ning kindlustada kodanlikku korda. Selleks, et rahvahulkade tähelepanu revolutsioonilisest liikumisest kõrvale juhtida ja oma positsiooni tugevdada, alustas eesti kodanlus kampaaniat kohaliku omavalitsuse enda kätte koondamiseks. Taotletavat omavalitsuslikku korda nimetati ka autonoomiaks, ent ta oli niivõrd piiratud, et tegeliku autonoomiani ta ei ulätanud. Ajutine Valitsus, kes jätkas vene kodanluse huvides väikerahvaste rõhumise poliitikat, lootis seda teostada rahvusliku kodanluse abil. Selleks oli vaja tugevdada viimase võimu ja talle mõningaid järeleandmisi teha.

30. märtsil 1917. aastal ilmuski Ajutise Valitsuse «Määrus Eestis kubermangu administratiivse juhtimise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta». Selle määrusega

ühendati Eestimaa kubermanguga Liivimaa kubermangu põhjapoolne osa, kus asusid eestlased. Teiseks lubati kubermanguko-missari juurde moodustada ajutine kubermangu maanõukogu kui nõuandev asutus ning samasugused nõukogud maakondades. Eesti kodanlus kasutas seda üle-eestimaalise iseloomuga asutust, mida ta hiljem hakkas nimetama «maapäevaks», kontrrevolutsiooniliste jõudude ühendamiseks töörahva vastu.

Nii kujunes ka Eestis veebruarirevolutsiooni järel välja kaksikvõim: ühel pool seisid töörahva nõukogud ja teisel pool Ajutise Valitsuse kohalik riigiparaat, mille eesti kodanlus esseeride ja menševike abiga enda kätte haaras. Bolševike parteil tuli nüüd alustada otsustavat võitlust sotsialistliku revolutsiooni teostamise ja nõukogude võimu kehtestamise eest.

§ 6. Kultuuri arenemine Eestis imperialismi perioodil.

Imperialismi perioodi teravad sotsiaalsed vastuolud ja revolutsiooniline võitlus kajastusid ilmekalt kultuuri arenemises. Kodanlus püüdis teaduse ja kultuuri saavutusi oma klassihuvides ära kasutada, isoleerida töötavad hulgad revolutsioonist ning allutada nad natsionalistliku ideoloogia abil valitsevatele klassidele. Eesti töötavatest kihtidest võrsunud haritlased püüdsid edasi arendada demokraatlikku kultuuri ning seda laiadele rahvahulkadele kättesaadavaks teha. Uueks nähtuseks käsitletaval perioodil oli eesti proletaarse kultuuri võrsete tekkimine proletaarse ajakirjanduse ja kirjanduse näol. See näitas proletariaadi muutumist juhtivaks revolutsiooniliseks jõuks ühiskonnas. Ühtlasi tugevnesid sel perioodil eesti progressiivse rahvusliku kultuuri sidemed eesrindliku vene kultuuriga.

Haridus ja teadus. Koolisüsteem jäi XX sajandi algul üldjoontes samasuguseks, nagu ta oli kujunenud pärast XIX sajandi 80-ndate aastate reforme. Algkoolides tuubiti ulatuslikult piiblit, lugu, katekismust ja kirikulaule. Vene keeles teostatav õppetöö raskendas nendegi väheste teadmiste omandamist, mida õpetati rahvakoolis. Koolide ja õpetajate majanduslik olukord oli endiselt vilets. Koolides võimutsesid tsaarivalitsuse ametnikud; inspektorid ja direktorid.

Nende asjaolude tõttu oli 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil üheks tähtsamaks nõudeks emakeelse, demokraatliku ja ilmaliku hariduse nõue. Revolutsiooni survele oli tsaarivalitsus sunnitud rahvakoolis kahel esimesel õppeaastal võimaldama emakeelset õpetamist. Samuti lubati haridusseltsidel emakeelseid erakoole asutada.

Kuid tsaarivalitsuse reaksioonilisele hariduspoliitikale vaatamata arenes rahvaharidus edasi. Kui 1894. aastal oli Eestis 1396 rahvakooli 58 068 õpilasega, siis 1911. aastaks kasvas nende koolide arv 1646-ni ja õpilaste arv 75 000-ni. Keskkoolides, s. o. güm-

naasiumides õppisid enamasti jõukamate kihtide lapsed, sest õppe- maksud olid kõrged. Kuid ka keskkoolide osas ilmnis märgatav tõus. 1905. aastast kuni 1914. aastani kasvas keskkoolide õpilaste arv 5099-lt ligikaudu 11 000-le. Mitmesugustes kutsekoolides kasvas õpilaste arv 593-lt 3400-le. 1918. aasta algul nimetas V. I. Lenin Eestimaad õigusega täieliku kirjaoskusega maaks.

XX sajandi algul suurenes Tartu ülikoolis ja Veterinaaria Instituudis demokraatlikult meelestatud vene, aga samuti eesti üliõpilaste arv, ehkki enamik üliõpilasi pärines eesti kodanluse ringkondadest.

Teaduse keskuseks Eestis oli endiselt Tartu. Sel perioodil töötasid Tartu ülikoolis paljud teadlased, kes oma uurimustega rikastasid vene ja maailma teadust. Botaanik N. I. Kuznetsov jätkas R. F. Ledebour'i teaduslikke traditsioone Venemaa taimeriigi uurimise alal. Tema töö tulemusena ilmusid tunnustatud ülevaated Kaukaasia floora kohta. Keemik I. L. Kondakov'i põhjalikud uurimused viisid sünteetilise kautšuki leiutamisele. Siin õppis ja alustas oma teaduslikku tegevust kuulus neurokirurg N. N. Burdenko, töötas ajaloolane J. V. Tarle ja paljud teised.

Tartu Veterinaaria Instituudis toimus viljakas teaduslik uurimistöö karjamajanduse arendamise ja loomataudide tõrje alal. Eestis teostati edukalt ka sordiaretustöid. Fr. Bergi katsetööd andsid uue, senisest parema rukkisordi «Sangaste». Oma aretustöid alustasid sellal ka tuntud eesti teraviljasortide aretaja M. Pill ja kartulisortide aretaja J. Aamisepp.

Mitmed eestlased õppisid Venemaa teistes kõrgemates koolides, kujunedes seal väljapaistvateks teadlasteks. Peterburis sai oma ettevalmistuse kuulus eesti neurokirurg L. Puusepp.

1909. a. alustas tegevust Eesti Rahva Muuseum, mis pööras suurt tähelepanu eesti rahva elu-olu ja kultuuriajaloo küsimustele ning kogus palju materjali rahvusliku kultuuri alalt.

Kirjandus. Eesti kirjanduses toimus demokraatliku ja proletarse suuna võitlus kodanluse klassihuve väljendava suuna vastu. Viimase esindajad koondusid 1907. a. V. Reimanni ja J. Tõnissoni poolt asutatud Eesti Kirjanduse Seltsi ümber, väljendades kodanluse reaktsioonilist ideoloogiat. Revolutsiooni algul kirjanduses tekkinud rühmitus «Noor Eesti» pani suuri lootusi kodanlik-demokraatlikule revolutsioonile. Sellepärast läksid paljud temasse kuuluvad kirjanikud tol ajal revolutsiooniga kaasa. Pärast revolutsiooni lüüasaamist haaras «Noor Eestit» pessimism ja pettumus revolutsioonis. Paljud nooreestlased kaldusid dekadentismi ja formalismi ning hakkasid propageerima seisukohta «kunst kunsti pärast», mistõttu nende looming jäi rahvale võõraks ja arusaamatuks.

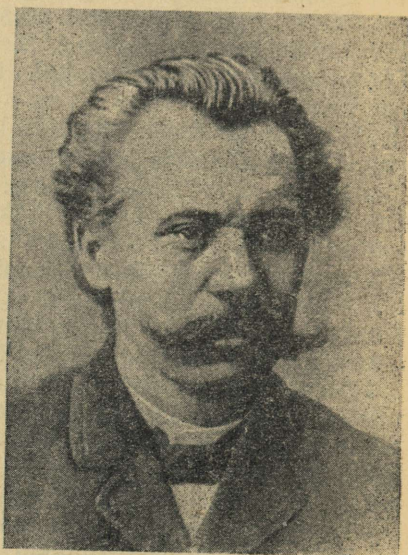
Eesti töötava rahva huvide kaitsjaks oli demokraatlik ja proletaarne kirjandus.

Demokraatliku kirjanduse loominguliseks meetodiks oli kriitiline realism. Selle suuna väljapaistvamaks esindajaks oli

Eduard Vilde (1865—1933). Ta oli tõeline rahvakirjanik. Oma romaanis «Külmale maale» ja ajaloolises triloogias («Mahtra sõda», «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» ja «Prohvet Maltsvet») kujutas Vilde kõrge kunstimeisterlikkusega teravaid klassivastuolusid ja klassivõitlust maal, piitsutas mõisnikke, pastoreid ja

Eduard Vilde.

J. Lillénbach.

kulakuid. Romaanides «Raudsed käed» ja «Lunastus» käsitles ta vabrikutöölise elu ja tööolusid. Minnes 1905.—1907. a. revolutsioonis koos võitleva rahvaga, kujutas ta tõetruult revolutsioonilisi sündmusi jutustustes, millistest tuntum on «Seadusemees». Eesti külaolusid tundis hästi E. Peterson-Särgava (1868—1958). Ta käsitles neid meisterlikult jutustuste sarjas «Paised» ja pikemas jutustuses «Rahvavalgustaja». Rahva suure lugupidamise pälvisid J. Liiv, O. Luts, A. H. Tammsaare, A. Kitzberg jt. Kitzberg ja Vilde panid aluse eesti realistliku draamakirjanduse arengule.

1905.—1907. a. revolutsiooni aastail tekkis eesti proletaarne kirjandus ja ajakirjandus, mis oli teravaks võitlusrelvaks tsarismi, mõisnike ja kodanluse vastu.

Kõige meisterlikum proletaarne luuletaja oli H. Pöögelmann. Revolutsiooni ajal oli H. Pöögelmanni luuletustel «Edasi», «Lipu alla» jt. suur mobiliseeriv mõju rahvahulkadele. Neil aastail tõlkis ta eesti keelde «Marseljeesi», «Internatsionaali», «Varšavjanka» ja rea teisi revolutsioonilisi laule.

Proletaarne publitsist ja luuletaja J. Lillénbach (1870—

1928) toimetas ja andis revolutsiooni-aastail välja proletaarse kirjanduse kogumiku «E d a s i» I-II ja «T a g a s i». Samal ajal andis ta välja satiirilisi ajakirju «T a p p e r», «T i i u T a s a n e» ja «L e n d l e h t». Nendes rünnati tsaarivalitsuse, mõisnike ja eesti kodanluse tagurlikku tegevust ja poliitikat.

Töölisalbum «Edasi» 1905. a.

Aastail 1909—1910 ilmunud J. Liliembachi luulekogumik «Ommikulaulud», H. Pöögelmanni satiiriline kogumik «Jämedad jooned», V. Buki poem «Lina» jt. innustasid töörahvast revolutsioonilise võitluse uuele tõusule.

Proletaarsed kirjanikud astusid terava kriitikaga välja kodanluse reaktsoonilise ja dekadentliku kirjanduse vastu. V. Kingissepp, J. Anvelt, O. Münther, G. Tikerpuu paljastasid marksistlikust teooriast lähtudes kodanliku kultuuri rahvavaenulikkusse olemust. Nende artiklid kultuuriküsimustes ilmusid peamiselt ajalehes «Kiir».

Kujutav kunst. Realistliku maalikunsti silmapaistvamaks esindajaks oli A. Laikmaa (1866—1942). Tema loomingu paremiku moodustavad realistlikud portreed (Fr. R. Kreutzwald, M. A. Aitsam jt.). Maalides «Lääne neiu» ja «Taata Jüri» väljendab kunstnik sügavat sümpaatiat töötavate inimeste vastu. 1905.—1907. aasta revolutsiooni ajal töötas ta koos J. Lilienbachiga, illustreerides koos oma õpilastega viimase poolt välja antud revolutsioonilisi kogumikke.

A. Laikmaa autoportree.

Rahva elu ja tööd kujutavad K. Raua sõejoonistused «Talutares» ja «Kartulivõtjad», kujur A. Adamsoni tööd «Muhu kalur», «Hülgekütt» jt. A. Adamson on valmistanud ka rea monumente. Eriti tuleb esile tõsta 1893. a. Soome lahes hukkunud soomuslaeva «Russalka» meremeeste mälestuseks püstitatud monumenti Tallinnas. Sevastopoli kangelaslikule kaitsmisele 1854. aastal on pühendatud ta «Laevade uputamine» Sevastopolis. Tema loodud on Peeter I monument Poltaavas. Adamson lõi skulptuure ka «Kalevipoja» ainetel, näiteks «Kalevipoeg ja sarvik». Eesti graafika rikastus sellal N. Triigi, A. Uuritsa, O. Kallise jt. teostega.

Teater ja muusika. XX sajandi algul toimus teatrite «Vane muine», «Estonia» ja «Endla» väljakujunemine kutselisteks teatriteks. Eriti hinnatav on «Vanemuise» teatrijuhi ja lavastaja K. Menningu (1874—1940) arendatud realistlik suund näitekunsti. Ta kasutas oskuslikult vene ja Lääne-Euroopa teatrite tolle aja paremaid kogemusi. Tema juhtimisel lavastas «Vane muine» vene ja Lääne-Euroopa klassikute (L. Tolstoi, N. Gogoli, M. Gorki, H. Ibseni, G. Hauptmanni jt.) teoseid. «Vanemuise» teatri repertuaaris olid eesti draamaklassika teosed, nagu Kitzbergi «Libahunt» ja «Kauka jumal», Vilde «Pisuhänd» jt. K. Menningu kool avaldas soodsat mõju eesti teatri arengule ka hiljem.

«Estonias» lavastasid P. Pinna ja Th. Altermann koos oma kaaslastega rea maailmakirjanduse parimaid teoseid. Kuid «Estonia» tegi mõõndusi ka kodanluse piiratud kunstimaitsele, lavastades palju tühiseid ja kergesisulisi lavateoseid.

Jõudsasti arenes edasi ka eesti muusikakultuur, haarates laiu rahvahulki. Rida eesti heliloojaid — A. Kapp, R. Tobias, M. Lüdigi, M. Saar ja A. Lemba — said oma muusikalise hariduse Peterburi konservatooriumis. Nad õppisid seal vene klassikalise muusika kuulsate esindajate — N. Rimski-Korsakovi, A. Ljadovi, A. Glazunovi jt. juures. Viimaste rikkalik rahvapärane looming avaldas eesti heliloojatele positiivset mõju, äratades neis suurt huvi eesti rahvaviiside vastu, mida nad ulatuslikult oma teostes kasutasid.

Koorilaulude repertuaar rikkastus uute lauludega Miina Härmalt, A. Lättelt, R. Tobiaselt, M. Saarelt ja teistelt. Sümfoonilise muusika arendamise initsiaatoriks Eestis oli A. Läte, kes asutas 1900. aastal Tartus asjaarmastajate sümfooniaorkestri. See kujunes 1908. a. «Vanemuise» kutseliseks orkestriks.

1910. aastal toimunud seitsmes üldlaulupidu demonstreeris suuri saavutusi mitte ainult rahvusliku koorilaulu, vaid ka sümfoonilise muusika alal. Eesti kodanlus püüdis korraldada muusikalisi üritusi «rahvustervikluse» loosungi all ning sellega leevendada klassivastuolusid eesti ühiskonnas. Selline taotlus sai terava hukkamõistu osaliseks töölisajakirjanduses, eriti ajalehes «Kiir».

Russalka mälestussammas Tallinnas.

SUUR SOTSIALISTLIK OKTOOBRIREVOLUTSIOON EESTIS

Võitlus sotsialistliku revolutsiooni teostamise eest kaksikvõimu perioodil. Veebruarirevolutsioon kukutas tsaarivalitsuse, kuid reeturlike väikekodanlike parteide toetusel tuli võimule kodanlik Ajutine Valitsus. Sõnades lubas see valitsus rahvale vabadust, ent tegudes kaitses ta kodanluse ja kapitalistlike mõisnike huve. Sellepärast kiitis ja toetas Ajutist Valitsust aktiivselt ka eesti kodanlus, kelle mõju ja võim nüüd kohapeal laienes. Ajutine Valitsus jätkas isevalitsuse poliitikat, ent varjatud kujul. Seda olukorda iseloomustas tabavalt oma luuletuses «Enne ja nüüd» eesti proletarne luuletaja J. Lilienbach:

Enne («põline»)
 Jumal, keisrit kaitse sa,
 üksainukene ongi ta!
 Nüüd («ajutine»):
 jumal, keisrit kaitse sa,
 kuusteist tükki korraga!

Kuueteistkümnest ministrist koosnev kodanlik Ajutine Valitsus ei saanud ega tahtnud ära võtta kapitalistidelt tehaseid, ei tahtnud võõrandada mõisnike suurmaavaldust, millest oli eluliselt huvitatud nii vene kui ka eesti töötav talurahvas. Ta ei tahtnud lõpetada imperialistlikku sõda, mis nõudis töörahvalt loendamatu ohvride ja süvendas majanduslikku laost, mis ilmnus Eestis rea tööstusettevõtete sulgemises ja tootlusolukorra järsus halvenemises. Üha ulatuslikumalt sissetungiv väliskapital ähvardas Venemaa rahvaid täieliku koloniaalse orjastamisega.

Imperialistlik sõda teravdas kapitalismi vastuolusid Venemaal (samuti Eestis) äärmuseni, nii et sotsialistliku revolutsiooni teostamine muutus päevaküsimuseks. Bolševike partei, arvestades kujunenud olukorda, asus koondama töörahva hulki selle hiiglasliku ajaloolise ülesande teostamisele, mis pidi panema aluse uue vaba ühiskonna loomisele kogu maailmas. V. I. Lenini Aprilliteesid andsid bolševike parteile kindla suuna ja tegevusplaani sotsialistliku revolutsiooni teostamiseks.

Sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamisele ja teostamisele asus koos teiste Venemaa rahvastega ka eesti töörahvas. 16.—17. aprillil tuli Tallinnas kokku eesti bolševike konverents, mis on tuntud VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide I konverentsina. Konverents kiitis täielikult heaks Lenini Aprilliteesid ja võttis nad oma tegevuse aluseks. Parteitöö juhtimiseks valiti eesti bolševike keskorgan — VSDT(b)P Põhja-Balti Büroo. Viimase juhtimisel algas eesti bolševike otsustav võitlus esseeride ja menševike isoleerimiseks rahvahulkadest, et kindlustada nõukogudes ülekaal bolševikele ja võtta võim üle rahulikul teel. Võimu ülevõtmine rahulikul teel, ilma relvastatud võitluseta, oli sellal võimalik, sest kodanlus püsis võimul vaid tänu esseeride ja menševike toetusele.

Eesti bolševikud asusid energiliselt Ajutise Valitsuse, eesti kodanluse ja neid toetavate esseeride ja menševike paljastamisele ning isoleerimisele rahvahulkadest. Suure populaarsuse võitsid tööliste, soldatite ja madruste hulgas Tallinnas ilmuma hakanud bolševistlikud ajalehed — eestikeelne «Kiir» ja venekeelne «Utro Pravdõ». «Kiire» toimetajaks oli silmapaistev eesti bolševik Jaan Anvelt, «Utro Pravdõ» toimetajaks oli kogenud revolutsionäär Ivan Rabtšinski. «Kiirele» tegid kaastööd kõik tuntud eesti bolševikud nagu V. Kingissepp, Jaan Sihver, Hendrik Suuder, samuti eesti proletaarsed kirjanikud J. Lilienbach, V. Buk, O. Münther. «Kiir» kaitses järjekindlalt tööliste, soldatite, töötava talurahva huve. Tema populaarsus kasvas iga päevaga. Eesti bolševike parteiorganisatsioonide arv hakkas kiiresti kasvama. Nende mõju tugevnes nii linnas kui ka maal.

1. mail toimus Tallinnas suur tööliste ja sõjaväelaste demonstratsioon bolševike loosungite all: «Maha sõdal!», «Kogu võim nõukogudele!». Mais ja juunis hakkasid Tallinna töölised esseeride ja menševike asemel valima oma saadikuteks nõukogusse bolševikke. Samuti toimisid Tartu töölised. Narvas toetasid töölised juba varem kindlalt bolševikke. Seega asus eesti tööliklassi enamus mais-juunis kindlalt toetama bolševike partei poliitikat. Vaatamata esseeride ja menševike vastupanule löid bolševikud tähtsamates eesti linnades relvastatud Punakaardi töörahva huvide kaitseks.

Maal ja sõjaväes suutis eesti kodanlus, samuti esseerid ja menševikud, oma mõju veidi kauem säilitada. Kuid kevadel hakkas bolševike mõju kiiresti levima ka soldatite, madruste ning töötava talurahva hulgas. VSDT(b)P Tallinna Komitee juures loodi bolševistlik sõjaväe-organisatsioon, mis arendas väsimatult revolutsioonilist tööd Balti laevastikus ja Eestis asuvas maaväe osades. Tal kujunes tihe side Petrogradi, Kroonlinna ja Helsingi organisatsioonidega. Töötava talurahva organiseerimiseks moodustasid bolševikud Eesti Maatameeste Keskbüroo, eesotsas tuntud eesti bolševiku Jaan Sihveriga. Selgitustöö tugevdamiseks maal asutati ajaleht «Maatamees», mille toimetaja

jaks oli silmapaistev revolutsionäär ja luuletaja Hans Pöögelmann.

18. juunil toimusid kõigis tähtsamates eesti linnades üheaegselt Petrogradi demonstratsiooniga imperialistliku sõja vastu suunatud demonstratsioonid. Eriti võimas oli demonstratsioon Tallinnas, mis toimus bolševistlike loosungite all «Maha kümme

18. juuni demonstratsioon Tallinnas.

ministrit-kapitalistil», «Kogu võim nõukogudele!». Meeleavalduste massilisus, hoogsus ja revolutsiooniline meeleolu näitasid, et bolševike ideed tungivad järjest sügavamale rahvahulkadesse.

Eesti kodanlus ehmus tõsiselt revolutsiooniliste meeleolude kasvust ja püüdis natsionalistliku propaganda abil töörahva hulki revolutsioonist eemale kiskuda. Ta püüdis liikumist suunata reformistliku võitluse teele. Ta alustas agitatsiooni uue kodanliku omavalitsuse loomise eest. Vastavalt Ajutise Valitsuse määrusele 30. märtsist kuulutas kubermangukomissar Poska mai lõpuks välja kodanlike omavalitsuste — kubermangu maanõukogu ja maakonna maanõukogude valimised. Neid kodanlikke asutusi kavatses eesti kodanlus vastu seada tööliste ja soldatite saadikute nõukogudele, et need likvideerida. Valimismäärustik oli äärmiselt demokraatiavastane. Linnades valimisi ei toimunud, siit saadeti esindajad kubermangu maanõukogusse kodanlike linnavolikogude poolt. Nii võeti töölikklassilt võimalus valimistest osa võtta. Maal piirati sulaste ja mõisatööliste valimisõigusi.

Vaatamata tööliste ja kehvtalupoegade protestidele viis kodanlus valimised läbi kiirustades ja antidemokraatlikel alustel, mille tõttu omavalitsusasutused läksid kodanluse kätte. Eesti kodanlus

asus sellal organiseerima ka eesti rahvuspolke, lootes neid natsionalistliku ohvitserkonna abil kasutada revolutsioonilise töörahva vastu.

Eesti bolševikud paljastasid järjekindlalt eesti kodanluse kontr-revolutsioonilisi plaane, samuti kodanlusega käsikäes tegutsevaid esseere ja menševikke. Töörahva hulgad hakkasid nüüd järjest selgemini taipama kodanluse ja väikekodanlike parteide reakt-sioonilist olemust. Bolševike autoriteet kasvas iga päevaga.

1. juulil tuli Tallinnas kokku demokraatiavastaselt valitud ajutine kubermangu maanõukogu. Üheaegselt sellega kutsus eesti kodanlus kokku nn. «rahvakongressi», kuhu peale maanõu-kogu liikmete olid kutsutud arvukate kodanlike seltside ja ka töörahva nõukogude esindajad. Kongressil pidi toimuma Poska valimine kubermangukomissariks, mis pidi tema võimule «üld-rahvaliku» ilme ja toetuse andma. Selle järel pidi «rahvakong-ressi» eesti rahvusest osavõtjad jätkama tööd nn. «rahvuskong-ressina».

Toetudes töörahvale võitlesid eesti bolševikud energiliselt nende kodanluse ürituste vastu. Bolševike üleskutsel lahkusid tööliste ja kehtalurahva esindajad «rahvakongressilt», kuulutades selle kodanlikuks ürituseks. Kvoorumi puudumise tõttu ei saanud Poska valimine toimuda. Kodanlik «rahvuskongress» aga jätkas tööd. Selle vastu organiseerisid eesti bolševikud 4. juulil võimsa töörahva demonstratsiooni, millest võttis osa üle 40 000 inimese. Demonstrandid nõudsid imperialistliku sõja lõpe-tamist ja kogu võimu üleminekut nõukogude kätte. Demonstrat-sioon suundus «Estonia» teatri juurde, kus oli koos kodanlik «rah-vuskongress». Rahvahulga survele olid kongressi juhid sunnitud teatama, et nad ei esinda eesti rahvast, vaid ainult koosolijaid endid. Nii ajasid eesti bolševikud nurja kodanluse katse petta töörahvast ja tõmmata teda oma reakt-sioonilise poliitika sõidu-vette.

Samal päeval, 4. juulil, toimusid võimsad kodanlusevastased demonstratsioonid ka Petrogradis. Ajutine Valitsus, kelle posit-sioon selleks ajaks oli tugevnenud ja keda toetasid reeturlikult esseerid ja menševikud, paiskas tööliste ja soldatite vastu junkrute ja kasakate salgad. Töörahva demonstratsioon aeti veriselt laiali. Uhises rindes vene kodanlusega läks nüüd ka eesti kodanlus üle kontr-revolutsioonilisele vastupealetungile. Eestis rüüstati ja suleti bolševistlikud ajalehed «Kiir» ja «Utro Pravdõ». «Kiire» toime-taja J. Anvelt areteeriti. Võim läks täielikult kodanluse kätte ja kaksikvõimu periood lõppes. Revolutsiooni rahuliku arenemise aja-järk oli lõppenud ning päevakorda tõusis relvastatud ülestõusu küsimus. Uues olukorras sai revolutsiooni teostada ja võimu üle võtta ainult relvastatud ülestõusu teel.

Relvastatud ülestõusu ettevalmistamine. Pärast kaksikvõimu lõppu tuli kokku bolševike partei VI kongress ja võttis kursi rel-vastatud ülestõusule. Augusti keskpaiku toimus Tallinnas eesti

bolševike — VSDT(b)P Põhja-Balti organisatsioonide II konverents, millel oli esindatud umbes 7000 parteiliiget 23 parteiorganisatsioonist. Konverentsil kiideti VSDT(b)P VI kongressi otsused heaks ja otsustati rakendada kõik abinõud relvastatud ülestõusu ettevalmistamiseks. Konverents valis uue VSDT(b)P Põhja-Balti Büroo, mida otsustati nüüd hakata nime-tama VSDT(b)P Eestimaa Bürooks. Büroo tööd juhtis J. Anvelt.

Eesti bolševikud arendasid tohutut selgitus- ja organiseerimistööd töörahva ja sõjaväelaste hulgas, et mobiliseerida neid relvastatud ülestõusuks. Laiendati seniseid ja asutati uusi relvastatud Punakaardi salku. Sõjaväeosades loodi uusi parteiorganisatsioone ja valmistati ette revolutsioonilisi soldateid ning madrusaid relvastatud ülestõusuks. Koondati ka proletaarse noorsoo revolutsioonilisi ridu. Augusti lõpul reorganiseeriti 1917. a. mais loodud «Tallinna Sotsiaaldemokraatlik Noorte Klubi» Tallinna Sotsiaaldemokraatlikuks Noorte Ühinguks, millesse kuulus üle 500 liikme. Ühingu tööst võtsid aktiivselt osa vennad Valter ja Arnold Juhkumid, Johannes Lauristin, Alice Tisler ning paljud teised hilisemad tuntud revolutsionäärid. Samasugused ühingud tekkisid ka Narvas, Tartus ning mujal. Oma võitluseesmärkidest kirjutasid Narva ühingu liikmed järgmiselt: «Me oleme töölisnoored, kes ei salli survet ja iket, ... kellele südames vabaduse leek loidab ja õiguse tundmine asub. Võitlusse kipuvad noored hinged, võidelda tahame meie rahu, III Internatsionaali ja sotsialismi eest».

Augustis saavutasid eesti bolševikud tähelepanuväärse võidu linnaomavalitsuste valimistel. Narvas hääletas 47%, Tallinnas ligi $\frac{1}{3}$ valijatest bolševike valimisnimekirjade poolt. Valimiste tulemusena läksid Narva ja Tallinna linnavalitsused bolševike kätte.

Kontrerevolutsioon Venemaal püüdis kindral Kornilovi kontrerevolutsioonilise mässu teel revolutsiooni tõusu peatada. Kuid see mäss suruti bolševike juhtimisel maha. Bolševike partei mõju kasvas nüüd eriti kiiresti, mille tulemuseks oli nõukogude täielik bolševiseerumine. Üksteise järel läksid ka Tallinna, Tartu, Valga ja teised Eesti nõukogud bolševike kätte. 12.—14. oktoobril tuli Tallinnas kokku Eestimaa nõukogude II kongress (I kongress toimus juulis), kus juba 70% saadikutest olid bolševikud. Uus Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee läks bolševike kätte. Selle esimeheks valiti tulihingeline bolševik Jaan Anvelt, Eesti nõukogud muutusid nüüd relvastatud ülestõusu organiseerimise keskusteks.

Eesti nõukogude bolševiseerumine näitas, et tööliste, sõjaväelaste ja kehvatalurahva hulgad toetasid bolševike parteid. Ka tunduv osa kodanluse poolt loodud eesti rahvuspolkude soldateist asus bolševikke toetama.

15. ja 16. oktoobril organiseerisid bolševikud Tartus ja Tallinnas võimsad relvastatud tööliste ja soldatite demonstratsioonid, mis mobiliseerisid töörahvast relvastatud ülestõusuks. Hinnates Tartu demonstratsiooni, millest võtsid osa kõik kohapealsed vene, eesti ja läti soldatid, kirjutas ajaleht «Maatamees»: «Kodanlased vaatasid aralt pealt; nad pidid pead longu laskma selle distsiplineeritud revolutsioonivõimu ees — ka eesti polgud libisevad nende pimestava mõju alt ära».

Võimu üleminek nõukogude kätte. Oktoobrirevolutsiooni võit Eestis. Oktoobris asus bolševike partei otsustava rünnaku organiseerimisele Ajutise Valitsuse vastu. Ülestõusu plaani ja juhendid andis bolševike parteile V. I. Lenin oma artiklites ja kirjades. Ülestõusu üldjuhtimiseks loodi Parteikeskus, mis oli ka Petrogradi Nõukogu juures loodud Revolutsioonilise Sõjakomitee tuumikuks. Petrogradi eeskujul loodi ka Eestis ülestõusu juhtimiseks Eestimaa Revolutsiooniline Sõjakomitee, eesotsas tuntud bolševike Ivan Rabtšinski ja Viktor Kingissepaga. Selle tegevust suunas Parteikeskuse liige Jakov Mihhailovitš Sverdlov. Revolutsioonilised Sõjakomiteed organiseeriti ka teiste kohalike nõukogude juurde. Sõjaväeosadesse määrati ülestõusu juhtimiseks poliitilised komissarid.

Eestil oli üldises relvastatud ülestõusu plaanis küllaltki tähtis koht, kuna ta asus Petrogradi lähedal ja siin baseerusid suured maa- ja mereväe üksused.

Eesti ala revolutsioonilised jõud pidid kindlustama revolutsiooni hälli Petrogradi tagala ja vajaduse korral toetama ülestõusu pealinnas. Selle kohta kirjutas V. I. Lenin: «Asi seisab ülestõusus, mille võib ja peab otsustama Piiter, Moskva, Helsingi, Viiburi ja Tallinn.»

Vastavalt VSDT(b)P Keskkomitee juhenditele hõivasid Punakaardi salgad ja revolutsioonilised sõjaväed juba 23. oktoobri õhtul Tallinnas raudteejaamad, posti, telegraafi ning teised tähtsamad strateegilised punktid. Väeosadesse määrati poliitilised komissarid. Seega läks Tallinnas kontroll ja võim faktiliselt revolutsiooniliste jõudude kätte üle juba enne relvastatud ülestõusu algust Petrogradis. 24. oktoobril algas relvastatud ülestõus Petro-

I. V. Rabtšinski.

gradis. 25. oktoobri õhtul tuli kokku II ülevenemaaline nõukogude kongress ja võttis võimu enda kätte. Võeti vastu ajaloolised rahu- ja maadekreedid. Kongress moodustas esimese Nõukogude valitsuse — Rahvakomissaride Nõukogu eesotsas V. I. Leniniga.

V. I. Lenin.

Samaaegselt ülestõusuga Petrogradis võeti võim üle ka Tartus, Narvas, Valgas ja mujal. 26. oktoobril, kui relvastatud ülestõus Petrogradis oli võitnud, avaldas Eestimaa Revolutsiooniline Sõjakoomitee üleskutsu kohalikele sõjavägedele ja elanikkonnale. Selles teatati sotsialistliku revolutsiooni võidust Petrogradis, Nõu-

kogude valitsuse moodustamisest ning võimu täielikust üleminekust nõukogude kätte. Üleskutses öeldi: «Kõige suurem revolutsioon on möödas. Meie kõik peame revolutsioonilist nõukogude võimu kaitsma ja tema toena esinema. Olge valvel, seltsimehed soldatid, madrused ja töölised!»

Soldatid ja eesti töörahva laiad hulgad kiitsid sotsialistliku revolutsiooni võidu ja võimu ülemineku nõukogude kätte heaks. Nii teatasid Tartus asuvad eesti soldatid oma resolutsioonis: «Meie, eesti soldatid, saame ainult nõukogude käskusid täitma ja nõukogude kaitseks välja astuma».

Kaitstes Petrogradi tagalat tuli Eesti ala revolutsioonilistel jõududel pingutada end ka Kerenski-Krasnovi kontrrevolutsioonilise sõjakäigu nurjaajamiseks. Viimased andsid käsu reale Eesti alal paiknevatele kontrrevolutsioonilistele väeosadele alustada sõjakäiku Petrogradi vastu. Eestimaa Revolutsiooniline Sõjakomitee aga keelas nende käskude täitmise ja pidas Tallinnas kinni kaks kasakate polku ja soomusdivisjoni, kes tahtsid minna Petrogradi vastu. Rakvere piirkonnas paiknev 49. korpus asus samuti Kerenski käsu täitmisele, haarates enda kätte raudteejaama. Tallinnast paisati nüüd kohale agitaatorite rühm eesotsas V. Kingisepaga, ent nad areteeriti Rakvere raudteejaamas. Alles täiendavate revolutsiooniliste jõudude saatmisega Tapale ja Rakverre suudeti 49. korpust sundida paigale jääma. Kontrrevolutsionääride jõud peeti kinni ka Narvas, Tartus ja Valgas. Abiks Petrogradile saadeti Tallinnast Petrogradi ristleja «Oleg» ja miiniristleja «Pobeditel» revolutsiooniliste madrustega. Eesti bolševikud täitsid auga Lenini käsu: vaenlast mitte mingil juhul läbi lasta. Kerenski-Krasnovi sõjakäik purustati töörahva ühiste jõupingutustega.

Oktoobrirevolutsioon Eestis oli võitnud. Võimu üleminek toimus siin rahulikul teel, ilma suurema relvastatud võitluseta. See oli tingitud asjaolust, et Ajutise Valitsuse ja eesti kodanluse jõud kohapeal olid nõrgad ega suutnud töörahva võimsatele jõududele relvastatud vastupanu osutada. Oktoobrirevolutsioon Eestis võitis, sest ta teostamise eest astus otsustavalt välja eesti proletariaat ja kehvtalurahvas bolševike partei juhtimisel. Ta võitis sellepärast, et eesti töörahval kujunes kindel revolutsiooniline liit Eesti alal asuvate vene ja läti soldatitega ning kogu Venemaa töörahvaga.

Oktoobrirevolutsioon võttis võimu kodanluselt ja andis selle eesti töörahva kätte. Ta purustas täielikult aastasadu kestnud saksa mõisnike võimutsemise Eestis ja tegi lõpu rahvuslikule rõhumisele. Esimest korda ajaloos võis eesti töörahvas vabalt, tõelise peremehena oma maa majanduselu, kultuuri ja rahvusriigi ülesehitamisele asuda.

Nõukogude võimu kindlustamine Eestis. Võtnud võimu enda kätte asus eesti töörahvas rajama Nõukogude riigi ja sotsialistliku majandussüsteemi aluseid. Kõigepealt tuli purustada vana

kodanlik riigiaparaat ja asendada see kõigis lülides nõukogude riigiaparaadiga. Nendes maakondades ja valdades, kus seni tööraha nõukogud puudusid, asuti kiiresti nende loomisele. Kodanlik kubermanguvalitsus, maakonna- ja vallavalitsused likvideeriti. Valitsemisfunktsioonid läksid keskuses Eestimaa Tööraha Nõukogule, kohtadel aga maakonna ja valla tööraha nõukogudele.

Eesti kodanlus osutas valitsusasutuste ülevõtmisele visa vastupanu. Kodanlik Maapäev ei tunnustanud Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee otsust tema laialisaatmise kohta. Ta tuli 15. novembril kokku ja kuulutas enda «kõrgemaks võimuks» Eestis, kelle nõusolekuta ei ole kehtiv ükski seadus. Sellega seadis ta enda otseselt vastu nõukogude võimule. Ent Maapäev sai «kõrgemaks võimuks» olla vaid 25 minutit. Tallinna tööliste paljutuhandeline demonstratsioon ilmus Toompeale ja ajas Maapäeva laiali. Ka maakondades ja valdades püüdis kodanlus nõukogude võimule vastupanu osutada. Tartus organiseeris kodanlus natsionalistlikest ja väikekodanlikest elementidest nõukogude-vastase demonstratsiooni Maapäeva «kaitseks», kuid see aeti kohalike revolutsiooniliste jõudude poolt suurema vaevata laiali. Viljandis loodi 1918. a. detsembris hallparunitest valgekaartlik ratsapolk võitluseks nõukogude võimu vastu. Ent sellelt polgult võeti relvad ära ja ta saadeti laiali. Kaotanud rahva usalduse, ei olnud kodanlusel sellal jõude, et alustada avalikku kodusõda tööraha vastu.

Nõukogude võimu kaitseks loodi uued relvastatud jõud ja kohatud. Linnades laiendati Punakaardi salku, seejärel loodi need ka valdades. Esimesi samme astuti ka uue armee, tulevase Punarmee osade loomisel. Uue, revolutsioonilise kohtuna asusid tegevusse revolutsioonilised tribunalid ja rahvakohtud.

Sellal tugevnesid ka proletaarse noorsoo organiseeritud read. Varem loodud sotsiaaldemokraatlikud noorte ühingud ühinesid 1918. a. veebruari algul üle-eestimaaliseks kommunistliku noorsoo ühinguks, nimetusega Põhja-Balti Kommunistlik Noorsoo Liit. Tema liikmete arv ulatus 2000-ni. See organisatsioon sai tulevase kuulsusrikka Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu eelkäijaks.

Suur töö algas sotsialistliku majanduse ja kultuuri ehitamisel. Kõik pangad ja raudteed läksid rahva kätte. Tehastes ja vabrikutes seati sisse töölikontroll ja alustati esimeste suurettevõtete natsionaliseerimist. Sotsialistliku majanduse juhtimiseks loodi Eesti Rahvamajanduse Nõukogu, mille tööd juhtis H. Pöogelmann.

Agraarküsimuse lahendamisel asuti leninliku maadekreedi teostamisele. Kogu maa kuulutati rahva omandiks. Mõisamaad kuulusid konfiskeerimisele ning mõisad kogu nende varaga võeti mõisnikelt üle. Võõrandati 2,4 miljonit hektarit mõisamaad. Eesti talurahva võlad 40 miljoni kuldrubla ulatuses kustutati. Täielikult hävitati kõik endised saksa mõisnike privileegid. Eesti töötav talu-

rahvas hakkas nüüd ennast maa tõelise peremehena tundma. Neist tunnetest kirjutas üks Reola valla endine teomees: «Iseäralik tundmus oli kõndida ilustustega ehitud endise mõisaherra saalis, sest mõned aastad tagasi vaatlesin seda lossi eemalt aukartusega. Selg, mis aastakümnete jooksul mõisa põllul orjates küüru on vajunud, on praegu palju sirgem ja nägu rõõmsam. Veel mõned päevad ja siis ununevad endised piitsahoobid ja meie elame nagu uues ilmas.»

Kajastades suurt murrangut, mis toimus eesti külas ja tuues paralleele 1905.—1907. a. revolutsiooniga, kirjutas J. Lilienbach oma luuletusele «Vereimeja» uue lõpu. Luuletuses räägiti talu-Jüri saatusest 1905. aastal: tema talu põletati ära, Jüri lasti maha. Nüüd aga muutus olukord otsustavalt:

Tuli aeg, kus jürid mõistsid
kohut saksa soole:
mõis läks maatameeste kätte,
herra — linna poole.

Kadund Jüri, rahu sulle
soovime me hauda!
Sinu lapsed needivad nüüd
verekoera rauda.

Nõukogude võimu ja bolševike partei autoriteet kehvtalurahva hulkades hakkas nüüd väga kiiresti kasvama. Kui 1918. aasta jaanuaris tuli kokku maata ja vähese maaga talupoegi esindav Eestimaa põllumajanduslik konverents, oli selle 530-st delegaadist 469 bolševikud või nende poolehoidjad. Kuid agraarküsimuse edasise lahendamise käigus tegid eesti bolševikud vea. Selle asemel et mõisamaid ka individuaalseks kasutamiseks välja jagada, nagu seda soovis osa kehvtalupoegadest ja maaproletariaadist, asusid eesti bolševikud seisukohale, et kõik mõisad tuleb muuta eeskujulikeks ühismajapidamisteks — kommunaalideks. Kommuunide idee oli aga osale talupoegadest sellal võõras.

Eesti bolševikud tegid suurt tööd ka rahvusküsimuse lahendamisel ja kultuuri alal. Esmakordselt ning täielikult kehtestati kõigis ametiasutustes eestikeelne asjaajamine. Kehtestati tasuta haridus ja see sai kõigile kättesaadavaks. Koolides toimus õppetöö emakeeles. See tähendas sajandeid kestnud rahvusliku rõhumise tegelikku likvideerimist.

1918. a. jaanuaris avaldasid eesti bolševikud ajakirjanduses oma rahvusriigi loomise programmi — Eesti Töörahva Kommuuni põhiseaduse projekti. Vastavalt sellele pidi moodustatama Eesti Nõukogude Vabariik, mis autonoomse osana kuulus Vene Nõukogude Vabariigi koosseisu. Siseküsimuste lahendamisel nähti ette laialdane iseseisvus ja kõigi tähtsamate asjade otsustamine kuulus Eestimaa Töörahva Kongressile. Selle projekti teostamine oleks tähendanud nõukogude vabariigi raja-

mist Eestis. Kuid seda ei suudetud ellu viia saksa imperialistide kallaletungi tõttu 1918. a. veebruaris.

Oktoobrirevolutsioonil ja sellele järgnenud sotsialistliku ülesehitustöö perioodil oli eesti rahva elus erakordselt suur ajalooline tähtsus. Eesti töörahvas võib uhke olla, et ta võimsas revolutsioonilises liidus kogu Venemaa töörahvaga bolševike partei ja V. I. Lenini juhtimisel võttis osa Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist — kõigi aegade kõige suuremast revolutsioonist. Ta võttis seega osa maailma esimese sotsialistliku riigi — Nõukogude riigi rajamisest.

Oktoobrirevolutsioon kaotas kapitalistliku ekspluateerimise, rahvusliku rõhumise ja likvideeris samuti saksa mõisnike võimutsemise. Maa, metsad, tehased ja raudteed läksid eesti töörahva kätte. Poliitiline võim läks nõukogude võimu näol eesti tööliste ja töötavate talupoegade kätte ning esmakordselt ajaloos avanes neil võimalus oma rahvusriigi — Eesti Nõukogude Vabariigi rajamiseks.

EESTI VÄLISMAISE SÕJALISE INTERVENTSIOONI JA KODUSÕJA AASTAIL (1918—1920)

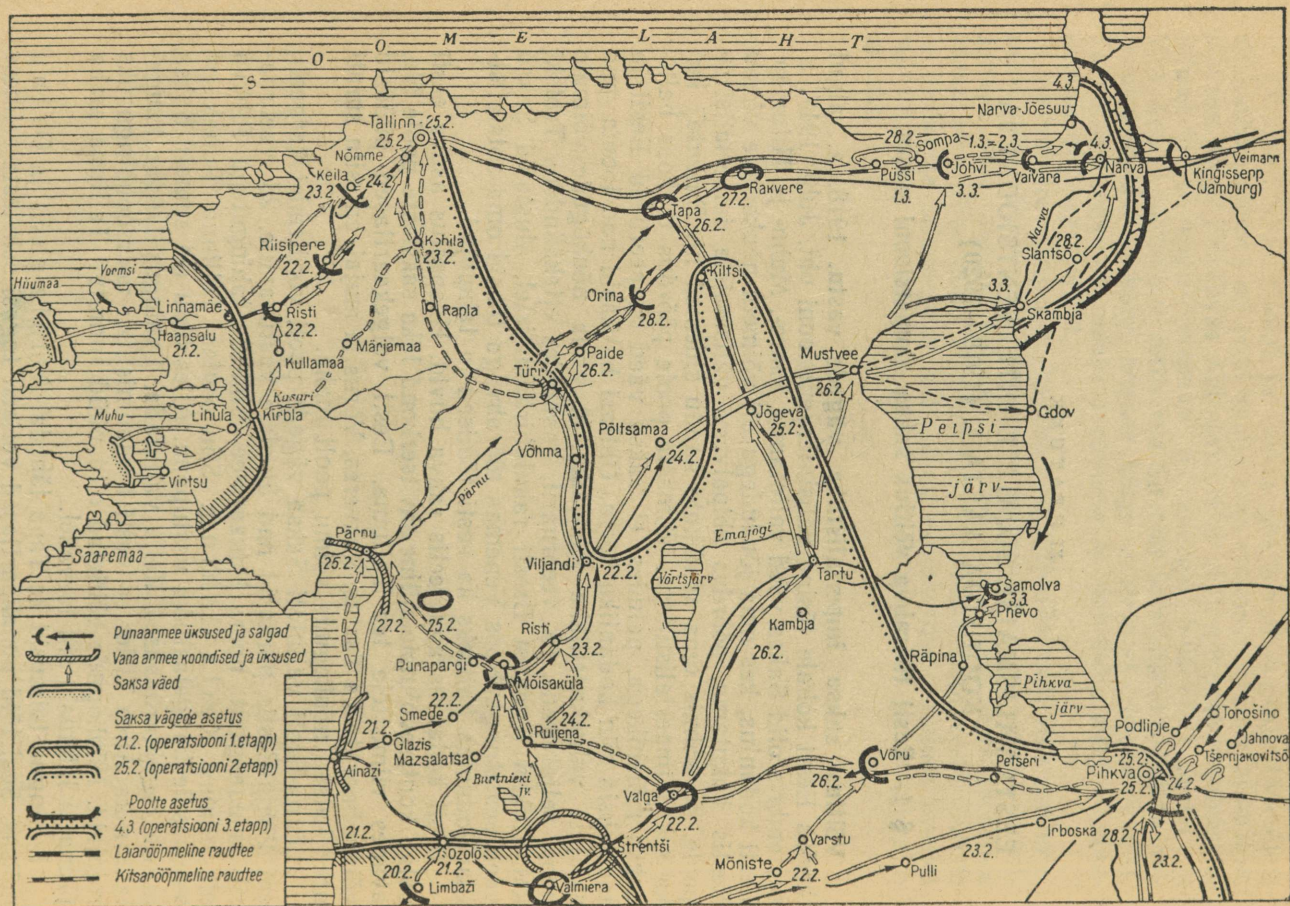
§ 1. Eesti töörahva võitlus saksa okupatsiooni vastu.

Võitlus saksa imperialistlike vägede vastu. 1918. a. algul kerkis Eesti kohale tõsine välisinterventsiooni oht. Juba 1917. a. septembris olid Saksa väed vallutanud Saare-, Muhu- ja Hiiumaa. Eesti kodanlus, kes oma jõududega oli võimetu nõukogude võimu Eestis kukutama, pöördus abipalvega välismaiste imperialistide poole. Ta sõlmis oma saadikute kaudu sidemed nii Entente'i kui ka saksa imperialistidega. Viimaste poole pöördus ta koos baltisaksa mõisnikega, paludes, et Saksa väed okupeeriksid Eesti ja taastaksid siin kodanliku korra. Ühtlasi hakkasid nad looma oma salajasi valgekaartlikke lööksalku, et anda nõukogude võimule hoopis seljatagant. 18. veebruaril, kasutades ettekäändena Trotski kahjurlikku tegevust Bresti rahuläbirääkimistel, alustasid Saksa väed pealetungi. Koos Venemaa töörahvaga tõusid oma sotsialistliku kodumaa kaitseks ka eesti töölisel ja talupojad.

Eesti kodanlus aga reetis rahva huvid. Haapsalus asuva eesti polgu kontrevolutsiooniline ohvitserkond läks sakslaste poole üle, avades viimastele tee Tallinna. Eesti valgekaartlased püüdsid võimu haarata ka Tartus, Rakveres, Võrus ja mujal, ent siin suruti need katsed nõukogude võimu poolt maha.

Lõuna-Eesti vallutati Saksa vägede poolt võrdlemisi kergesti, ent Põhja-Eestis pörkasid nad ägedale vastupanule. 23. veebruaril, samaaegselt noore Punaarmee esimeste lahingutega Pihkva all, toimus Keila lahing. Siin osutas Tallinna Punakaartvaenlasele kangelaslikku vastupanu. Alles õhtu eel suutsid Saksa armee regulaarüksused Keila vallutada. Lahingus langes kangelasena ka Alice Tisler — eesti kommunistliku noorsooühingu üks rajajaid. Nõukogude võitlejad olid nüüd sunnitud Tallinna maha jätma ja lahkusid siit laevadel.

Lahingud toimusid ka Tapa lähedal Ambla alevis ja Orinuu mõisas. Seal löid punakaartlased veriselt tagasi sakslaste esimese rünnaku, kes jätsid lahinguväljale üle 20 surnu ja haavatu.

28. veebruaril algasid ägedad lahingud Narva all. Siin formeeriti Petrogradi töölistest, Balti mere laevastiku madrustest ja eesti punakaartlastest noore Punaarmee regulaarüksused, kes andsid vaenlasele tugevaid vastulööke ja paiskasid ta ajutiselt välja Sompa raudteejaamast. Suured lahingud toimusid Jõhvis

Alice Tisler.

ja Vaivara ümbruses. 3. märtsi õhtupoolikul löödi veriselt tagasi sakslaste otserünnak Narvale. Alles 4. märtsi hommikul pärast rahulepingu allakirjutamist lahkusid Punaarmee üksused Narvast. Eesti langes saksa okupantide ikke alla.

Saksa okupatsioon Eestis. Saksa okupandid hävitasid nõukogude võimu Eestis ja taastasid kodanliku korra. Seati sisse piira-

matu terrorirežiim, nn. sõjaväelise valitsuse näol. Mõisnike ja eesti kodanluse aktiivsel kaasabil algas töörahva metsik tapmine. Tartus lasti okupatsiooni esimestel päevadel maha ligi 150 inimest. Võrus poodi üles maakonna töörahva nõukogu esimees Fr. Leegen koos mitme kaaslasega. Selliste hukkamiste laine veeres üle kogu maa. Pääskülas, Naissaarel ja mujal organiseeriti vangilaagrid.

Okupandid alustasid ka maa majanduslikku paljaksröövimist. Talupoegadelt rekvireeritud toiduained saadeti Saksamaale, töölistele aga anti Eesti linnades ainult 150 grammi saepuruga segatud leiba päevas. Toorainete väljaveo ja turgude kaotamise tõttu jäi suur osa tööstusettevõteteid seisma ning eesti tööstustööliste arv langes 50 000-lt 10 000-le. See tähendas eesti tööliklassi tõsist nõrgestamist järgnevateks võitlusteks.

Saksa imperialistid ja kohalikud balti-sakslased tahtsid Eesti ja Läti alad Saksamaaga liita. Selleks asusid nad Eesti-, Liivi- ja Kuramaast looma nn. Balti hertsogiriiki. Selle valitsejaks pidi saama üks Saksa keisri sugulastest. Viimase kaudu pidi Balti hertsogiriik alluma Saksa keisrile.

Samal ajal, kui eesti kodanlus taotles koostööd okupatsiooni-võimudega ja kohalike balti-sakslastega Balti hertsogiriigi loomisel, alustas eesti töörahvas otsustavat võitlust okupantide vastu. Seda tööd juhtisid eesti kommunistid, kes nüüd löid uuesti oma illegaalsed organisatsioonid. Juba 1. mail toimusid Tallinnas ning Narvas tööliste streigid ja demonstratsioonid. Eriti ulatuslikuks kujunes Tallinna tööliste üldstreik 12.—14. septembril. Seda toetas ka osa saksa soldateid. Tallinna laevatehastes tervitasid soldatid eesti töölisi hüüetega «Elagu seltsimehed!». Karmide abinõudega suutsid okupandid streigi siiski maha suruda. Eesti töörahvas aga jätkas kõigele vaatamata võitlust okupantide vastu.

Moskvas 1918. a. oktoobris toimunud okupeeritud piirkondade parteiorganisatsioonide I konverentsil võis Eesti esindaja teatada, et elanikkonna enamus toetab kommuniste ega jõua ära oodata nõukogude võimu taaskehtestamist.

Eesti töörahva võitlus interventide vastu Nõukogude Venemaal. Nõukogude Venemaale taganenud eesti tööliised ja talupojad hakkasid juba 1918. a. kevadtalvel koonduma seal eesti rahvusväeosadesse. 1918. a. sügiseks oli Punaarmee koosseisus loodud Tallinna, Tartu ja Viljandi kommunistlikud kütipolgud ning rida suurtükipatareisid. Need väeosad võtsid oma formeerimisest peale osa nõukogude võimu kaitsmisest. Kangelaslikkuse eest lahingutes Koltšaki vastu autasustas Uraali Parteikomitee Tallinna kütipolku punalipuga. Võitluste eest Arhangeliski all sai Tartu Kommunistlik Kütipolk Putilovi töölistelt punalipu.

Võideldes Nõukogude Venemaa eest valmistasid eesti töörahva pojad ette oma jõude Eesti vabastamiseks.

Saksa okupatsiooni kokkuvarisemine ja Entente'i interventsiiooni algus Eestis. Saksamaa sõjaline lüüasaamine viis okupatsioonirežiimi kokkuvarisemisele ka Eestis. Saksamaal algas revolutsioon. 8. novembril puhkes Tallinnas üldstreik. Algasid tööliste miitingud ja demonstratsioonid. Revolutsiooniline käärimine haaras ka saksa soldateid, kes keeldusid streiki maha surumast. Okupatsioonivõimude jõud olid halvatud ja 11. novembril upitasid nad võimule kodanliku Eesti Ajutise Valitsuse, et selle abil edukalt võidelda revolutsioonilise liikumise vastu.

Novembris hakkas osa saksa soldateid revolutsiooniliste meeleolude kasvu ja sõjatüdimuse tõttu Eestist lahkuma. Teine osa, kes Entente'i riikide käsku täites kohale jäi, löödi Punaarmee poolt välja. Eesti kodanlus, kes tegutses saksa täakide kaitse all, sattus paanikasse. Ta palus Entente'i riike kiirendada oma vägede saatmist Eestisse. 12. detsembril jõudiski Tallinna sadamasse Inglise sõjalaevastik. Sellega algas Entente'i riikide otsene sõjaline interventsiioon Eestis, mis oli suunatud nii eesti töörahva kui ka Nõukogude Venemaa vastu.

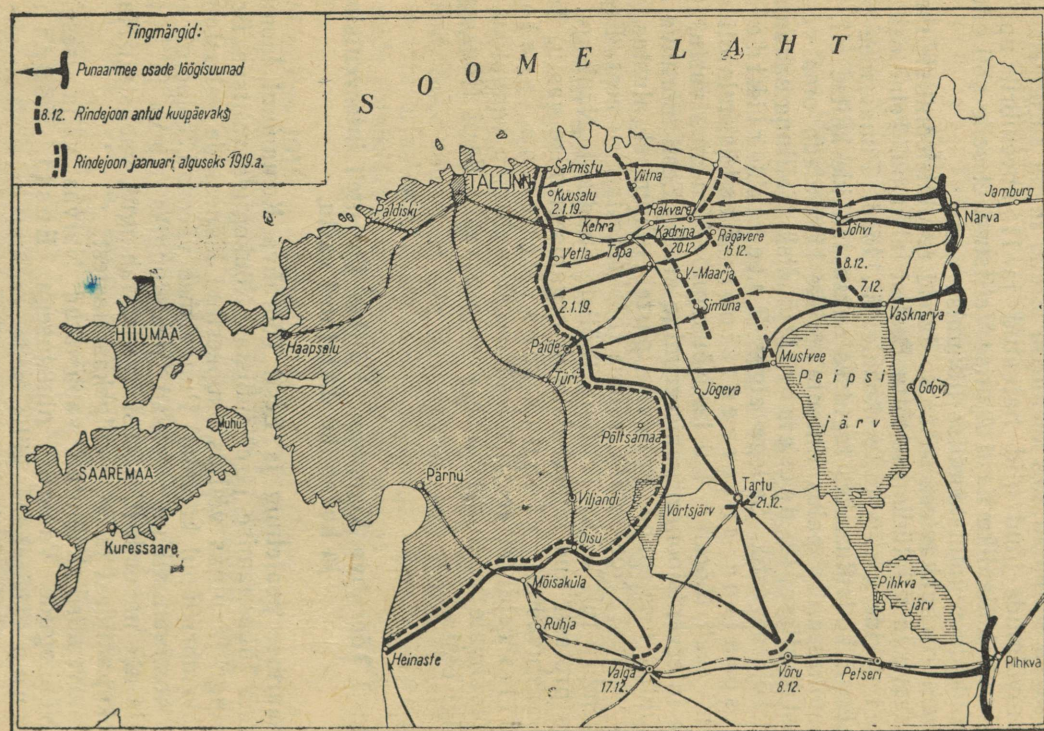
Uue interventsiiooni organiseerimine äratas Eesti töörahva hulka üldist meelepaha. Bolševike partei juhtimisel alustas töörahvas võitlust Nõukogude võimu taaskehtestamise eest Eestis. 19. novembril tuli kokku Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu, kes avaldas protesti uue interventsiiooni organiseerimise vastu. Tema poolt vastuvõetud «Teada andes Venemaa proletariaadile» öeldi, et «eesti töörahvas sirutab oma vennaliku käe vene töörahvale võitluses ühise vaenlase vastu Eesti Nõukogude Vabariigi eest».

§ 2. Eesti Töörahva Kommuun. Võitlus Entente'i interventsiiooni ja kodanliku diktatuuri vastu.

Punaarmee pealetung ja Eesti Töörahva Kommuuni loomine. Saksamaa lüüasaamise järel tühistas Nõukogude valitsus Bresti rahulepingu ja algas võitlus okupeeritud läänealade vabastamise eest. Novembri lõpul koondati Punaarmee väeosad, eelkõige eesti ja läti kommunistlikud väeosad, pealetungiks Narva ja Pihkva piirkonda. 28. novembril, pärast ägedat lahingut, vabastati Narva saksa okupantidest ja eesti valgekaartlastest.

29. novembril kuulutati vabastatud Narvas välja iseseisev Eesti Nõukogude Vabariik, nimetusega Eesti Töörahva Kommuun. Töörahvas kiitis selle sammu palavalt heaks ja alustas energilist võitlust nõukogude võimu kehtestamise eest kogu Eesti alal.

Surmanuhtluse ähvardusel kodanlikku armeesse mobiliseeritud mehed keeldusid oma enamuses Punaarmee vastu võitlemast. Eesti valgekaartlaste ülemjuhataja pidi tunnistama, et 1918. a. detsembris saadeti Viru rindele 2500 meest, ent nendest deserteerus

Punaarmee operatsioon Eesti vabastamiseks nov. 1918 — jaan. 1919.

koos relvadega üle 1500 mehe. 20. detsembril puhkes Tartus kodanliku armee väeosades ülestõus ja siin kehtestati nõukogude võim enne, kui Punaarmee üksused linna jõudsid.

Eesti Töörahma Kommuni manifest. Foto.

Tänu töörahma toetusele ja poolehoiule vabastati vaenlastest Võru, Valga, Rakvere ja Tapa ning jõuti umbes 30 kilomeetri kaugusele Tallinnast. Läti kommunistlikud väeosad aga vabastasid 3. jaanuaril Riia. Suuremal osal Läti territooriumist kehtestati nõukogude võim.

Eesti Töörahma Kommuni tegevus. 7. detsembril võttis Vene NFSV valitsus vastu dekreedid Eesti Nõukogude Vabariigi tunnustamise kohta. Uhtlasi anti Nõukogude Eestile ulatuslikku sõjalist ja majanduslikku abi. Tänu sellele abile ja eesti töörahma toetusele tugevnes nõukogude võim Eestis. Kiiresti loodi uus nõukogude riigiaparaat. Keskvalitsusena tegutses Kommuni Nõukogu, mille esimees oli Jaan Anvelt. Maakondades ja valdades aga loodi kohalikud töörahma nõukogud.

Majanduslikku ülesehitustööd juhtis Kommuni majandusvalitsus. Selle esimeheks oli H. Pöögelmann. Kogu rahandus koondati Kommuni panga kätte. Algas suuremate tööstusettevõtete natsionaliseerimine. Nii natsionaliseeriti 12. detsembril

Kreenholmi Manufaktuur Narvas. Rida tööstusettevõtteid natsionaliseeriti ka Tartus, Rakveres ja mujal.

Sõjaolukorrale vaatamata tegi suurt tööd ka Kommuuni kultuuri ja haridusvalitsus. Koolides seati sisse emakeelne õpetus. Kehtestati tasuta haridus ja see sai rahvale kättesaadavaks.

J. Anvelt.

Tartu ülikooli rektoriks nimetati esmakordselt eestlane — matemaatik prof. J. Sarv. Et kaitsta rahvuslikke kunstivarasid hävingu eest sõjaolukorras, loodi Eesti Tööraha Kommuuni kunstikaitse toimkond, mille juhatajaks nimetati skulptor J. Koort.

Agraarküsimuse lahendamisel kuulutati uuesti kogu maa rahva omandiks. Mõisamaa kuulus konfiskeerimisele ja anti tagasi töörahva kätte. Kuid ka nüüd jätkati vigu maa küsimuse lahendamisel. Mõisates asuti kommuunide sisseseadmisele, kuigi osa maaproletariaadist nõudis mõisate tükeldamist individuaalseks kasutamiseks. See viga nõrgestas tõsiselt töölisklassi ja talurahva liitu Eestis ja oli eriti ohtlik kodusõja tingimustes.

Kommuuni valitsus tegutses aeglaselt ka töörahva koondamisel Punaarmeele. Ei viidud õigeaegselt läbi kohustuslikku mobilisatsiooni armeesse, et vaenlasele kiiresti lõplikku hoopki anda. Selline vaenlase alahindamine maksis end hiljem valusasti kätte.

Kuid mõningatele vigadele vaatamata oli Eesti Tööraha Kommuuni tegevusel suur ajalooline tähtsus. Ta oli iseseisev töörahva vabariik Eestis ja sellega meie praeguse Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi eelkäija.

Kontrrevolutsiooni vastu pealetung ja valge terror. Rindel tungis Punaarmee edukalt edasi. Valgete vägede tagalas valmistusid töölised relvastatud ülestõusuks. Sellises olukorras võttis kodanlik Maapäev 27. detsembril 1918. a. vastu otsuse, milles ta palus Inglise valitsust oma väed kohale saata ning Eesti okupeerida. Kuid inglise imperialistid ei saanud oma armees valitseva sõjaväsimuse ja rahutuste tõttu saata maavägesid. Selle asemel paisati kohale hulgaliselt relvi, laskemoona ning organiseeriti palgasõdurite värbamist Soomest ja Skandinaavia riikidest nn. vabatahtlike sildi all.

Esimesed palgasõdurid-intervendid saabusid Eestisse Soomest 1918. a. viimastel päevadel. 1919. a. jaanuaris tõusis nende arv 3000 mehele. Hiljem tuli palgasõdureid ka Taanist ja Rootsist. Samuti koondati Tallinna alla vene valgekaartlik Põhjakorpus ja saksa mõisnikest koosnev Balti pataljoni. Nii saavutati mitmekordne jõudude ülekaal Tallinna all tegutsevate Punaarmee väeosade üle. Kodanluse jõude abistas Inglise sõjalaevastik. Viimase ülem aga koordineeris ja juhtis kogu siinset Punaarmee-vastast sõjategevust.

7. jaanuaril läksid interventide ja valgekaartlaste jõud Inglise laevastiku aktiivsel toetusel üle üldisele vastupealetungile. Suure ülekaalu tõttu õnnestus neil vallutada Tapa, Tartu ja Narva. Jaanuari lõpul puhkesid ägedad lahingud Valga all. Ka Valga ja Võru langesid valgete kätte.

Eesti oli uuesti interventide ja valgekaartlaste võimu all, kes alustasid massilist valget terrorit eesti töörahva vastu. Ainuüksi Tapal hukati umbes 300 punaarmeelast ja nõukogude aktivisti. Narvas tapsid soome palgasõdurid inimesi vaid sellepärast, et neil oli töölise välimus.

Saaremaa töörahva ülestõus. 16. veebruaril puhkes Muhu saarel Kuivastus ülestõus valgete armeesse mobiliseeritavate meeste hulgas. Muhu ja Saaremaa töörahvas keeldus Punaarmee vastu sõtta minemast. Mõne päevaga haaras ülestõus kõik Saaremaa vallad. Ülestõusnute rohkem kui tuhandemeheline armee piiras ümber Kuressaare, kodanluse võimu viimase tugipunkti Saaremaal. Kuid ülestõusnud viivitasid Kuressaare vallutamise ega kindlustanud oma tagalat. See võimaldas kodanlikul valitsusel kiiresti mandrilt kohale paisata karistusväed, kes 21. veebruaril Upa küla juures andsid ülestõusnuile seljatagant ootamatu löögi. Ülestõusnute jõud purustati ja algas metsik karistustegevus. Langes üle 300 Saaremaa töörahva poja ja tütre. Metsikult hukati üks ülestõusu juhte Aleksander Koit. Hukati ka ülestõusust osavõtnud naiskangelane Maria Ellam. Muhu noormehel Aleksander Tihul, kes karistussalga küsimusele vastas: «Teile, verekoertele, ei ütle ma midagi», murti käe- ja jalaluud katki, torgati silmad välja ja purustati lõpuks selgroog. Ligi 100 inimesele, nende hulgas mitmele naisele, anti häbistavat ihunuhtlust. Paljud mõisteti sõjakohtute poolt sunnitööle ja vanglasse.

Saaremaa töörahva ülestõusu metsik mahasurumine tähistas valge terrori ühte verisemat lehekülge. Üldse hukati Eestis valge terrori kuudel, 1919. a. jaanuaris ja veebruaris, umbes 2000 inimest. Erilist agarust näitasid üles soome palgasõdurid, keda töörahvas nende julmuse pärast hakkas hüüdma soome lihunikeks.

Kodanluse võimu ajutine kindlustamine Eestis 1919. a. kevaldel. Samal ajal, kui töörahva võitlus valgete vägede tagalas veriselt lämmatati, jätkasid eesti kommunistlikud väeosad rindel kangelaslikku võitlust Nõukogude Eesti eest. 1919. a. veebruarismärtsis loodi Pihkva piirkonnas Punaarmee koosseisus Eesti

armee, mille põhituumiku moodustasid eesti kommunistlikud kütipolgud. Selle armee ülesandeks oli Eesti vabastamine. 1919. a. kevadel vabastaski ta osa Lõuna-Eesti alasid, sealhulgas Räpina, Vastseliina ja Orava. Otsustavat edu aga ei suudetud siiski saavutada. Eesti jäi valgete ja interventide võimu alla.

Kasutades soodsat sõjalist olukorda viis eesti kodanlus 1919. a. aprillis läbi Eesti Asutava Kogu valimised. Valimiskampaania toimus verise terrori olukorras, kus Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP) oli surutud sügavale põranda-alla ega saanud avada rahvahulkade silmi Asutava Kogu kodanliku, kontrevolutsioonilise olemuse suhtes. Kodanlikud ja väikekodanlikud parteid aga töötasid rahvale, et Asutava Kogu kaudu likvideeritakse valge terror, kehtestatakse demokraatlik kord ja antakse mõisamaad rahvale. Viimane lubadus avaldas mõju talurahvale, eriti selle tõttu, et Kommuuni valitsuse vead maaküsimuses olid selleks pinda ette valmistanud. Ja nii õnnestus kodanlusel Asutava Kogu valimisteie viia umbes 450 000 inimest ja oma võimu ajutiselt kindlustada.

Judenitši esimene sõjakäik. 1919. a. kevadel organiseeris Entente oma esimese kombineeritud sõjakäigu Nõukogude Venemaa vastu. Selle raames pidi teostuma ka kõigi valgekaartlike jõudude pealetung Balti aladelt, eesotsas kindral Judenitši armeeaga. Selle sõjakäigu juhtimiseks loodi eriline Entente'i riikide sõjaline missioon Baltimaades, eesotsas inglise kindrali Gough'iga. Valgetele saadeti külluses sõjavarustust. 1919. a. kevadel läkitasid ainuüksi ameerika imperialistid Tallinna sadamasse ligi 3 miljoni dollari eest sõjavarustust.

Mais läks vene valgekaartlik Põhjakorpus, mis hiljem nimetati ümber Loo de armeeks, Inglise laevastiku ja eesti valgete vägede toetusel üle pealetungile ning jõudis varsti Petrogradi lähistele. Samal ajal alustasid Kuramaal baseeruvad saksa interventide ja balti-sakslaste landesveeri (maakaitse) osad kindral von der Goltzi juhtimisel pealetungi Riiale. Põhjust tungisid peale eesti kodanliku armee osad. Neil õnnestuski mais-juunis suurem osa Läti Nõukogude Vabariigi territooriumist enda kätte haarata. Riias panid metsistunud intervendid, eelkõige kohalikud baltisakslased, toime kohutava veresauna. Hukati üle 4000 inimese, nende laibad aga jäeti linna tänavatele vedelema.

Juuni lõpul toimus sõjaline kokkupõrge valgekaartlike jõudude eneste vahel, mis on tuntud landesveeri sõja nime all. Sakslased, toetudes ameerika imperialistide soosingule, tahtsid haarata enda kätte Põhja-Läti ala ja tungida Eestisse, et kaitsta siin mõisnike maavaldust. See kutsus eesti kodanliku armee sõdurites esile ääretu raevu oma igipõliste vaenlaste vastu. Paljud väeosad lahkusid omavoliliselt rindelt Punaarmee vastu ja sõitsid sõtta landesveeri vastu. Ägedates lahingutes purustati ja paisati sakslaste jõud Riia alla. Täielikust hävingust päästis nad vaid Entente'i imperialistide vahelesegamine, kelle käsul peatati

eesti sõdurite pealetung Riiale. Ometi olid landesveeri jõud niivõrd nõrgestatud, et nad hiljem ei suutnud enam aktiivselt võidelda Punaarmee vastu.

Samal ajal läks Punaarmee üle vastupealetungile Loodearmee vastu ja paiskas selle juulis koos eesti valgekaartlastega Eesti piiridele. Nii lõppes Judenitši esimene sõjakäik lüüasaamisega.

Kuid eesti töörahvas oli selleks ajaks kodu- ja interventsiooni-sõjas lüüa saanud. Eesti Töörahva Kommuun oli kaotanud viimase osa oma territooriumist Lõuna-Eestis ja lõpetas tegevuse. Eesti oli muudetud imperialistliku interventsiooni platsdarmiks Nõukogude Venemaa vastu.

§ 3. Eesti töörahva võitlus rahu eest Nõukogude Venemaaga.

1919. a. suveks oli eesti töörahva võitlus Nõukogude võimu eest ajutiselt lõppenud kaotusega ning Eestis oli välisinterventide abiga kindlustunud kodanlik diktatuur. EKP hakkas nüüd organiseerima töörahva jõude võitlusele Eesti väljalülitamiseks interventsioonisõja rõngast, võitlusele rahu sõlmimise eest Nõukogude Venemaaga. Eesti kodanlus aga jätkas sellal Entente'i imperialistide juhtimisel interventsioonisõda Nõukogude Venemaa vastu. Seda sõda jätkati «iseseisvuse» loosungi varjus. Eesti kodanlus püüdis rahvahulkadele sisendada, et sõda peetakse iseseisva Eesti vabariigi kaitseks, kuigi ta teadis, et kodanliku Venemaa taastamine tähendas Eesti muutumist kas kodanliku Venemaa kubermanguks või Entente'i riikide asumaaks. EKP paljastas oma raskele illegaalsele seisundile vaatamata järjekindlalt selle sõja tõelist, vallutuslikku iseloomu.

1919. a. suvel kasvas rahvahulkades, samuti kodanlikus armees kiiresti meelepaha jätkuva interventsioonisõja vastu. Juba mais ja juunis toimusid Tallinnas suured streigid, mis olid suunatud interventsioonisõja vastu. 10.—13. juulil puhkes Tartu Taga-a-rapataljonis ülestõus, mis kajastas sõdurite stiihilist protesti jätkuva sõja ja kodanlike võimude omavoli vastu. Ülestõus suruti aga metsikult maha. Kodanlike timukate poolt hukati 22 meest. Entente'i imperialistid kiitsid selle veretöö täielikult heaks.

Uut olukorda ja vajadusi arvestades avaldas EKP Keskkomitee 19. juulil rahumanifesti, milles eesti töörahvas kutsuti üles võitlema kõigi vahenditega sõja lõpetamise eest, rahu eest Nõukogude Venemaaga. Algas otsustav võitlus Eesti väljalülitamise eest imperialistlikust interventsioonist.

Judenitši teine sõjakäik. Ent just samal ajal valmistasid Entente'i imperialistid ette oma teist kombineeritud, nn. 14 riigi sõjakäiku Nõukogude Venemaa vastu. Vastavalt sellele pidi Judenitši Loodearmee eesti ja läti valgete, saksa interventide ja Inglise laevastiku toetusel teostama teise pealetungi Petrogradi vallutamiseks.

Eesti töörahvas avaldas uue sõjakäigu organiseerimisele energilist vastupanu. Augusti lõpul tuli Tallinnas kokku Eesti maa ametiühingute I kongress, mis esindas ligi 40 000 organiseeritud töolist. Väljendades eesti töörahvahulkade taht, võttis kongress vastu otsuse, milles nõuti interventsioonisõja lõpetamist ja rahu sõlmimist Nõukogude Venemaaga. Hinnates seda otsust kõrgelt, kirjutas V. I. Lenin: «Väike Eesti andis oma ametiühingute parteitul konverentsil väärika vastulöögi Inglismaale, Inglismaale, kes ähvardas meid neljateistkümne riigi liiduga.»

Ent eesti kodanlus vastas sellele Entente'i imperialistide nõudele kongressi laialisaatmise, tema juhtide areteerimise ja välja saatmisega Nõukogude Venemaale. 25 areteeritud eesti tööliklassi juhti tapeti aga salaja ilma igasuguse kohtuta kodanlike timukate poolt Irboska rabas. See veretöö näitas töörahvale veel kord selgesti, et Asutava Kogu «demokraatia» tähendab verist kodanlikku diktatuuri eesti töörahva üle.

Siiski oli rahunõudmine töörahva poolt nii tugev, et kui Nõukogude valitsus esitas otsese rahulettepaneku, pidi kodanliku Eesti valitsus septembris ajutistele rahuläbirääkimistele minema, kuigi ta kavatses need nurja ajada ja pidada neid vaid töörahva petmiseks. Kuid sedagi sammu pidasid ameerika-inglise imperialistid lubamatuks ja nende ultimatiivsel nõudmisel katkestati läbirääkimised juba järgmisel päeval pärast nende algust. Kodanliku Eesti armee pidi ka teisest Judenitši sõjakäigust osa võtma, kuigi töörahva enamus oli selle vastu. Et oma mõju langust ära hoida ja sõdureid sõdima meelitada, võttis kodanlik Asutav Kogu 10. oktoobril vastu maaseaduse. Sellega võorandati mõisnike suurmaavaldus ja maad lubati anda esmajoones kodanliku armee sõduritele.

Kuid kõigile meelitustele vaatamata ei tahtnud töörahvas sõda jätkata. Pihkva all keeldusid eesti sõdurid pealetungile minemast. Tõrkumisi esines ka mujal.

Judenitši uus sõjakäik ei saavutanud ka seekord eesmärki. Juba oktoobri lõpul purustas Punaarmee Judenitši põhijõud ning novembris paisati ta koos eesti valgetega Narva alla. Samal ajal puhkes Tallinnas üldstreik, mis kestis ligi kaks nädalat. Sõjavastane meeleolu Eestis muutus üldiseks. Kartes Punaarmee uut pealetungi ja eesti töörahva revolutsioonilisi väljaastumisi, oli kodanlik valitsus sunnitud detsembris Entente'i riikide keelule vaatamata Nõukogude Venemaaga rahuläbirääkimisi alustama. Rahuläbirääkimised lõppesid Tartu rahu allakirjutamisega 2. veebruaril 1920. aastal.

Tartu rahu oli suur ajalooline tähtsus, kuna ta tõi kodanliku Eesti esimese riigina välja interventsioonirõngast Nõukogude Venemaa vastu, mille järel algas interventsiooni üldine nõrgenemine. Tartu rahu mõjul olid varsti sunnitud rahu sõlmima ka kodanliku Läti ja Leedu valitsused.

Seepärast on Lenin võrrelnud Tartu rahu tulemusi isegi «akna raiumisega» vene tööliste poolt Lääne-Euroopasse, vene töörahva suure võiduga. Tähtsat osa rahu kättevõitmisel oli etendanud ka eesti töörahva võitlus EKP juhtimisel. Selle võitluse silmapaistvaks organiseerijaks rasketes põrandaalustes tingimustes oli V. Kingissepp.

Eesti töörahvas jäi küll Tartu rahu järel kodanluse diktatuuri ikke alla, ent ta võitis kätte rahu ega tarvitsenud enam Lääne imperialistide huvides verd valada. Eestit ei saadud nüüd ka otsestelt Lääne imperialismi asumaaks muuta. Eesti töörahvale oli suure tähtsusega Nõukogude Venemaa võit ja püsijäämine; oma järgnevas võitluses leidis ta sotsialismi ehitavalt nõukogude rahvalt sõbralikku toetust ja innustust.

Eesti kommunistlikud väeosad viidi 1919. a. oktoobris lõunarindele, võitlusse Denikini vastu. 20. oktoobril tungisid nad esimestena Orjoli ja vabastasid selle koos Punaarmee teiste väeosadega. Esimeste hulgas võtsid nad osa ka Kurski vabastamisest ning seejärel Denikini lõplikust purustamisest. 1920. a. algul jõudsid nad välja Mariupolisse Musta mere ääres. Hiljem võtsid eesti kommunistlikud väeosad osa võitlusest Mahno jõukude vastu ja kindral Wrangeli purustamisest. Nad täitsid auga ja lõpuni oma internatsionaalse, revolutsioonilise kohuse kogu maailma töörahva kodumaa — Nõukogude Venemaa — kaitsmisel.

EESTI KODANLIKU DIKTATUURI PERIOODIL (1920—1940)

§ 1. Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastad ja 1924. a. relvastatud ülestõus.

Majandus ja poliitiline kord. Tartu rahu järel jäi Eesti vormiliselt iseseisvaks kodanlikuks riigiks, kuid tegelikult oli ta nii majanduslikult kui ka poliitiliselt sõltuv imperialistlikest suurriikidest. Alus sellele sõltuvusele pandi interventsioonisõja käigus, millal Eesti riigi sõjavõlg kasvas 7,5 miljardile margale. Väliskapital oli haaranud enda kätte ka suure osa tööstusettevõtetest. 1924. a. oli väliskapitali käes juba üle poole Eesti tööstusettevõtete aktsiatest. Lääne imperialistid tahtsid Eesti muuta oma tööstussaaduste turuks ja likvideerida sinne suurtööstus.

Eesti kodanlus püüdis aga 20-ndate aastate algul veel ajada nn. tööstusliku orientatsiooni poliitikat, s. o. säilitada endist tööstust. Kuid majandussidemete katkestamise tõttu eesti kodanluse poolt Nõukogude Venemaaga ja Lääne-Euroopa tööstuse konkurentsi tõttu see ei õnnestunud. Riik andis küll hulgaliselt laene ja toetussummasid tööstuse arendamiseks, kuid eesti kapitalistid kasutasid neid vaid enda rikastamiseks. Laenu saamiseks asutati fiktiivseid ettevõtteid, mis aga varsti kuulutati pankrotis olevaiks. 1923. aastaks oli ka riigikassa tühi ja riik seisis finantskrahhi ees.

Kõige selle tõttu laostus endine suurtööstus kiiresti. Tallinna laevaehitustehastes töötas vaid 10—20% endisest tööliste arvust. Kiratsesid ka «Dvigatel», «Volta» ja teised suurettevõtted. 1923. a. algas majanduskriis, mis muutis tööstuse olukorra veelgi raskemaks.

Eesti tööliklassi olukord oli suurtööstuse laostumise ja allakäigu tingimustes äärmiselt raske. Valitses krooniline tööpuudus. Isegi ametlikel, vähendatud andmetel oli 1924. a. üle 20 000 töötatöölise. Tööliste palgad olid madalad, tunduvalt madalamad kui enne Esimest maailmasõda. Paljud tööliselised olid sunnitud elama ebasanitaarsetes keldrikorterites.

Raske oli ka talurahva olukord. Kodanlikku maaseadust teostati aeglaselt ja töörahvale kahjulikult. 1923. aastani loodi mõisatest umbes 20 000 uut asundustalu. Kuid ligi pooled nendest läksid kodusõjast osavõtnud valgekaartlaste kätte. Mõisatööliste ja talusulaste enamik jäi aga ikka veel maata. Seega rikastus kodanliku maaseaduse tulemusena eesti maakodanlus, ent töötava talurahva olukord jäi endiselt raskeks.

Kodanliku Eesti poliitiline kord fikseeriti 1920. aastal vastu võetud põhiseaduses, mille järgi Eesti oli parlamentaarne vabariik. Kõrgemaks võimuorganiks oli parlament — riigikogu. Viimane moodustas valitsuse eesotsas peaministriga. Põhiseaduses deklareeriti ka sõna-, koosoleku-, trüki- jne. vabadusi. Tööraha jaoks aga ei olnud neid tegelikult olemas. Kehtiv sõjaseisukorra-seadus võimaldas põhiseadusest alati mööda minna. Eesti-maa Kommunistliku Partei tegevus oli keelatud. Temasse kuulumise eest karistati sunnitöö ja surmanuhtlusega. Aastail 1920—1924 toimus üle 70 kommunistide kohtuprotsessi, kus sajad revolutsioonilised töölised ja talupojad mõisteti sunnitööle, vanglasse ja mahalaskmisele.

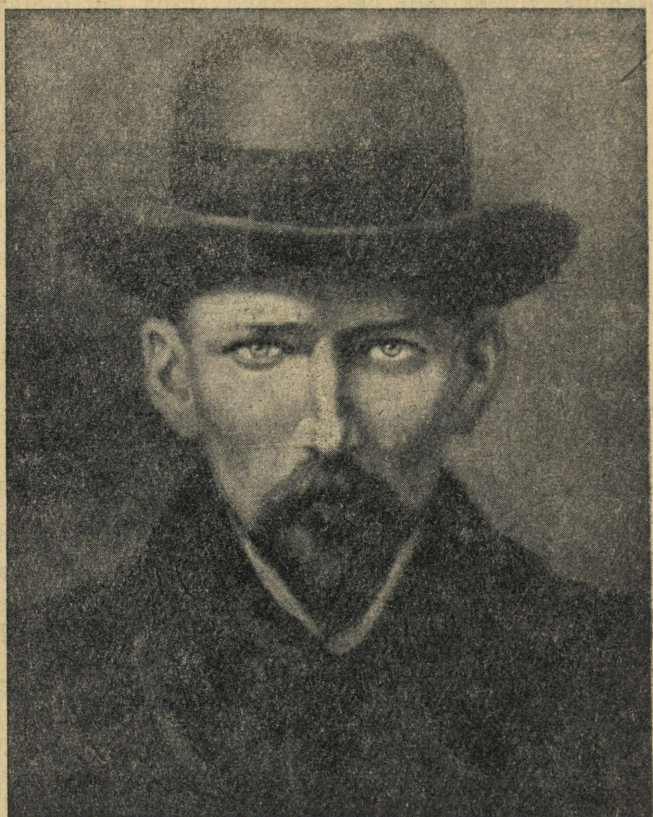
Reaktsiooniline oli ka eesti kodanluse välispoliitika. Kodanlik Eesti oli ustavaks lüliks nn. «sanitaarkordonis» Nõukogude Venemaa vastu. 1923. a. sõlmisid kodanliku Eesti ja Läti valitsused sõjalise konventsiooni, mis oli suunatud Nõukogude Liidu vastu.

Tööraha võitlus. Kodanlikule terrorile vaatamata jätkas eesti töörahvas EKP juhtimisel kangelaslikku võitlust kapitalistliku rõhumise vastu. Pärast Tartu rahu formeerus EKP, kes varem kuulus VK(b)P koosseisu, oma I kongressil 1920. a. omaette parteiks ja astus Kommunistliku Internatsionaali koosseisu. Tema võitlusülesandeks jäi kodanliku korra kukutamine Eestis ja nõukogude võimu taaskehtestamine. EKP rasket illegaalset võitlust juhtisid ka nüüd J. Anvelt, V. Kingissepp ja teised tuntud kommunistid.

Bolševistlikest võitlustraditsioonidest lähtudes ühendas EKP oskuslikult oma illegaalse töö legaalse tööga töölisorganisatsioonides, eelkõige ametiühingutes ja noorsoo-organisatsioonides. 1920. a. loodi EKP juhtimisel legaalne Üle-Eesti maaaline Noorproletaarlaste Ühing. Ent ta suleti kodanluse poolt peagi. Sellele järgnes 1921. a. illegaalse Eesti Kommunistliku Noorsoo Ühingu (EKNÜ) loomine. Viimane kujunes EKP ustavaks võitluskaaslaseks ja abiliseks. Tema tööd juhtisid aktiivselt kommunistid J. Lauristin, H. Allik, A. Resev jt. I riigikogu valimistel 1920. a. sai EKP Tallinna ametiühingute kaudu oma kandidaadid üles seada ja riigikogusse valiti viis, Tallinna linnavolikogusse 1921. a. aga koguni 28 kommunisti.

1922. a. asus EKP vastavalt Kommunistliku Internatsionaali III kongressi otsustele looma töörahva ühist võitlusrinnet, s. o. ühendama laialdase võitlusprogrammi alusel kõiki töörahva kihte kodanluse vastu. EKP Keskkomitee juhtimisel töötati välja

Eesti Tööraha Ühise Väerinde 12 nõudmist. Nendes nõuti tööraha majandusliku ja poliitilise olukorra otsustavat parandamist. 1. mail 1922. a. toetas Tallinnas neid nõudmisi 20 000 osavõtjaga töölisdemonstratsioon.

V. Kingissepp.

Kodanlus vastas sellele uute repressioonidega. 3. mail 1922. a. õnnestus tal reeturi abiga areteerida eesti tööraha armastatud juht V. Kingissepp, kes kohe metsikult hukati. V. Kingissepp langes hüüdega «Elagu Nõukogude Eesti!» Pärast V. Kingissepa surma tuli illegaalsele tööle Eestisse Jaan Anvelt.

1922. a. novembris toimus Eestimaa ametiühingute II kongress mis kiitis heaks Tööraha Ühise Väerinde nõudmised. Kongress mõistis avalikult hukka ja kuulutas eesti sotside partei tööraha otseseks vaenlaseks, kuna see tegelikult teenis kodanluse

huve. Kongress valis ametiühingute kesknõukogu esimeheks kommunisti Jaan Tompi, liikmeteks J. Lauristini, H. Heidemanni jt. Tööraha Ühise Väerinde ümber koondus enamik tööliste, aga ka palju kehvtalurahva organisatsioone.

II riigikogu valimistel 1923. a. mais ja omavalitsuste valimistel 1923. a. lõpul saavutas Tööraha Ühine Väerinne rea hiilgavaid

J. Tomp.

võite. Riigikogusse valiti Tööraha Ühise Väerinde esindajatenä juba 10 kommunisti. Veidi hiljem said kommunistid Tallinna ja Narva linnavolikogude valimistel umbes $\frac{1}{3}$ antud häältest.

Eesti kodanlus sattus suurde ärevusse ja vastas uute, veelgi massilisemate repressioonidega. 1924. a. jaanuaris teostas ta eriti ulatusliku, ligi 300 töölisorganisatsiooni rüüstamise ja sulgemise. Sajad töölisaktivistid areteeriti. Areteeriti ka riigikogu saadikud-kommunistid. Sellega rikuti järjekordselt põhiseadust — saadiku isikupuutumast. Selline vägivald kutsus töörahva hulgas esile uue meelepaha ja valmistas ette pinda relvastatud ülestõusuks ja kodanluse vägivallavalitsuse kukutamiseks.

1. detsembri relvastatud ülestõus. Arvestades tekkinud revolutsioonilise kriisi olukorda, millest eesti kodanlus otsis väljapääsu fašistliku diktatuuri kehtestamise teel, võttis EKP kursi relvastatud ülestõusule. 1924. a. suvel alustati relvastatud võitlussalkade loomist Tallinnas, Tartus, Pärnus ja mujal. Tallinnas organiseeriti ülestõusu peastaap, millele allusid rajoonistaabid. Ülestõusu organiseerimisest võtsid J. Anveldi üldjuhtimisel aktiivselt osa Georg Kreurim, Valter Klein, Arnold Sommerling jt.

Ülestõusu kiirendavaks sündmuseks sai 1924. a. novembris 149 kommunisti kohtuprotsessil teostatud ennekuulmatu vägivald töölisjuhtide kallal. Paljud kohtualustest mõisteti eluaegsele sunnitööle; eesti tööliste üks armastatumaid juhte — ametiühingute kesknõukogu esimees Jaan Tomp — mõisteti surma. See viis töörahva meelepaha äärmise piirini.

Relvastatud ülestõus algas Tallinnas 1924. a. 1. detsembri varahommikul. Ülestõusnute salgad vallutasid Toompea, raudteejaamad, peapostkontori ja lennuvälja Lasnamäel, kus sõdurid ühinesid ülestõusnud töölistega. Kuid siin tehti viga — lennuväljalt ei asutud rünnakule teiste võitlussalkade abistamiseks. Kaitseolukorda jäämine on aga ülestõusu surm, nagu õpetab Lenin. Ülestõusnud vallutasid veel rea teisi objekte. Samuti lasti õhku raudteeliin Aegviidu juures ja Jänese raudteesild põhjapool Tartut, et takistada kontrrevolutsiooniliste jõudude paiskamist Tallinna.

Kodanlus värises surmahirmus. Kuid ülestõusnutel ei õnnestunud vallutada selliseid tähtsaid objekte, nagu sõjamineisterium ja Tondi sõjakool, kust töölishulkadele oleks relvi saadud. Otsustaval momendil jäid töölisel relvadeta. Kodanlusel õnnestus jõude koguda, vastupealetungile üle minna ning ülestõusnute võitlussalgad ägedates lahingutes purustada. Ülestõusu mahasurumise käigus hukati mitusada Tallinna töölist. Pärast 1. detsembrit toimus veel rida järellahinguid Tallinna ümbruses, Tallinna lähedal Nehatus osutas kommunistliku noorsooühingu organisator Arnold Sommerling koos kahe kaaslasega 30 ratsapolitseinikule 9. tundi kangelaslikku vastupanu, langedes ebavõrdses võitluses.

Kangelaslikule võitlusele vaatamata sai relvastatud ülestõus Eestis lüüa, kuna ülestõusu ettevalmistamisel tehti tõsiseid vigu. Ei mobiliseeritud ega relvastatud vajalikul määral töölishulki, kes otsustaval momendil jäid relvadeta. Samuti killustati ülestõusnute jõud liiga paljudele rünnakuobjektidele ning tähtsamad neist jäid vallutamata.

Kuid lüüasaamisele vaatamata kujutab 1. detsembri relvastatud ülestõus ühte kõige kangelaslikumat lehekülge eesti töörahva võitluses nõukogude võimu ja sotsialismi eest. See oli Euroopas selle ajajärgu kõige julgem ja otsustavam tööliklassi relvastatud väljaastumine, mille eesmärgiks oli kodanluse võimu kukutamine.

§ 2. Eesti kapitalismi ajutise stabilisatsiooni ja majanduskriisi ajal (1925—1933).

Kodanluse võimu majanduslik ja poliitiline stabiliseerumine. 1924. aastast peale õnnestus kapitalistlikel riikidel sõjajärgsest revolutsioonilisest kriisist väljuda. Algas kapitalismi ajutise, eba-kindla stabilisatsiooni periood, mille kodanlus ise kuulutas iga-veoseks.

1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu mahasurumisega ja verise terroriga töölisklassi vastu kindlustas eesti kodanlus ajuti- selt oma poliitilisi positsioone. Rida eesti töölisklassi silmapaist- vaid juhte nagu R. Pälson, A. Leiner, H. Heidemann jt. tapeti. Paljud olid vangis — nende hulgas J. Lauristin, A. Veimer, H. Allik ja P. Keerdo. Osa, sealhulgas ka J. Anvelt, olid sunnitud Eestist lahkuma.

Töölisliikumises algas mõõn. Tööliste massiorganisatsioonid — ametiühingud — olid purustatud. Uute organiseerimiseks andis kodanlus luba vaid sotsidele. Tulemuseks oli sotsiaaldemokraatia osatähtsuse tunduv tõus eesti töölisliikumises.

Kodanluse terrori läbi nõrgestatud Eestimaa Kommunistlik Partei jätkas oma tegevust töölisklassi juhina enneolematult ras- ketes tingimustes. Ta organiseeris ja juhtis tööliste väljaastumisi, näiteks streike Vene-Balti tehases ja Balti Manufaktuuris 1925. aastal ja 1. mai pühitsemist 1927. a.

Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel kogus eesti töölis- klass jõude uueks võitluseks kodanlusega.

Majandusliku stabilisatsiooni saavutamiseks pöördus eesti kodanlus abipalvega imperialistlike suurriikide poole. «Abi» lae- nude näol ei jäänud tulemata, sest väliskapitalistid said laenude protsentidena suuri kasumeid, mis tulid eesti töörahva taskust. Laenuandjatel oli peale maksimaalsete kasumite saamise ka poliiti- liline eesmärk — tugevdada eesti kodanluse positsioone eduka- maks võitluseks eesti töölisklassiga ja valmistada Eestis ette plats- darm kallaletungiks Nõukogude Liidule. Vastavalt välislaenudele süvenes ka Eesti sõltuvus väliskapitalist ja välisriikidest. Suurim selle perioodi välislaen oli 1927. a. saadud 1 350 000 naelsterlingi (ca 24 miljonit eesti krooni) suurune nn. Rahvasteliidu laen. Selle laenu abil teostati rahareform, mille tulemusena seniste markade ja pennide asemele tulid käibele kroonid ja sendid. Välisvõla üld- summa tõusis aga 110 miljoni Eesti kroonini.

Uheks laenusaamise tähtsamaks tingimuseks oli parunitele tasu maksmine Eesti valitsuse poolt 1919. a. kodanliku maaseadusega võõrandatud maade eest. Eesti kodanlus nõustuski sellega. Võla- usaldajate soov oli, et põhiliseks majandusharuks Eestis peab jääma põllumajandus. Silmas pidades turustamistingimusi ja tul- les sellele soovile vastu, kuulutati eesti kodanlus «iseseisvuse alu- seks» põllumajanduse. Orientatsioon põllumajandu- sele soodustas suurtööstuse edasist laostumist. Suurtööstuse ase-

mele kerkis arvukalt väikeettevõtteid. Eesti suurtööstuse proletariaat aga killustus ja nõrgenes.

Põhiliselt stabilisatsiooni perioodi langeb kodanliku maareformi lõpuleviimine. Kodanliku maareformi tulemusena läks riiklikku maafondi umbes 2,4 miljonit hektarit maad, mis varem kuulus mõisnikele. Tunduva osa sellest maast jagas kodanlik valitsus kodanlikele ohvitseridele ja sõduritele, kes võtsid osa kodusõjast, aga samuti politseinikele, kulakutele ja spekulantidele. Alles 1924. a., mil klassivõitlus eriti teravaks muutus, hakkas kodanlik valitsus tähelepanu pöörama ka kehvikute ja sulaste varustamisele maalapikestega, lootes seega klassivõitlust nõrgendada. 1929. aastaks loodi üldse üle 50 tuhande asunikumajapidamise. Nendest 45,6 % oli varustatud ainult kuni 10 ha suuruse maalapiga, millest tihti ei jätkunud perekonna elamiseks ja väiketalunikel tuli minna kulakute juurde palgatööd otsima. Maa saamise eest tuli rahval kodanlikule riigile maksta.

Kodanliku maareformiga loodi soodsad tingimused kulakluse tugevnemiseks, kelle maafond suurenes ja keda varustati kehvitalupoegade näol odava tööjõuga. Kodanlus oma maareformiga kasutas ära EKP poolt tehtud vead agraarküsimuses ning seetõttu õnnestus tal nõrgendada eesti tööliklassi ja talurahva liitu.

Stabilisatsioon ja edasimineku ilmnemine sel perioodil peamiselt vaid kulaklikes majapidamistes, kes kasutasid sulaste tööjõudu. Ka maareformi teostamise järel ei langenud palgatööliste arv maal, vaid isegi tõusis 77 000-lt 82 000-le. Seega jäi osa talurahvast ikkagi maata, kodanliku diktatuuri lõpuaastail oli maata talurahva arv 60 000.

Talumajanduse võlgnevus kasvas. Kui 1917. a. leninliku maa-dekreedi elluviimisel eesti töötaval talurahval annulleeriti 40 miljoni rubla suurune võlg parunitele, siis 1929. aastaks oli talumajapidamiste võlgnevus kasvanud uuesti 55 miljoni kroonini.

Majanduskriis. Uus üldine majanduskriis puhkes kapitalistlikus maailmas 1929. a. ja haaras juba samal aastal ka kodanliku Eesti.

Turustamis- ja krediidikitsikuse tõttu hakkasid Eesti tööstusettevõtted üksteise järel oma uksi sulgema. Suured tööliste hulgad jäid ilma tööst ja leivast. Töötute arv kasvas pidevalt. 1933. a. algul oli linnade tööbörsides ametlikult registreeritud 25 000 töötut. Töötatööliste kongressil 1933. a. jaanuaris aga arvestati, et täielikult või osaliselt töötute arv koos nende perekonnaliikmetega linnas ja maal tõusis isegi kuni 200 000 inimeseni.

Kasutades hulgalise vaba tööjõu olemasolu, alandasid kapitalistid pidevalt töötasu, süvendasid ekspluateerimist. Tööliste elutase langes kiiresti. Kulakud piirasid kokkuhoiu teostamiseks palgatööjõu kasutamist. Kriisitingimustes kasvas kiiresti talurahva võlakoorem, tõustes 1932. aastaks 115 miljonile kroonile. Taludes tegi oksjonihaaamer laastavat tööd. Kulakud aga suurendasid kokkuostude teel oma maavaldusi veelgi.

Töölisliikumise elavnemine. Sellises olukorras hakkas töölisliikumine kiiresti elavnema — tööliklass tõusis uuele võitlusele oma õiguste eest. Tööliklass kasutas kõigepealt oma traditsioonilist võitlusrelva — streiki. Ebasoodsatele streigioludele vaatamata streikis 1932. a. juba üle 5000 töölise. Paralleelselt streiki-

Töötatöölised tööbörsi ees Tallinnas.

dega hoogustus töötute liikumine demonstratsioonide, koosolekute, näljastreikide, näljamarsside jne. näol. 1933. a. näljastreigist Tallinnas võttis osa ligi 1000 töötatöölist, kes korraldasid näljamarsi läbi Tallinna.

Alates 1931. aastast organiseeris Eestimaa Kommunistlik Partei ülemaalisi töötatööliste kongresse, kus töötati välja töötatööliste nõudmised. Fašismi pealetungi tingimustes astusid töötatöölised välja kodanlik-demokraatlike vabaduste kaitseks.

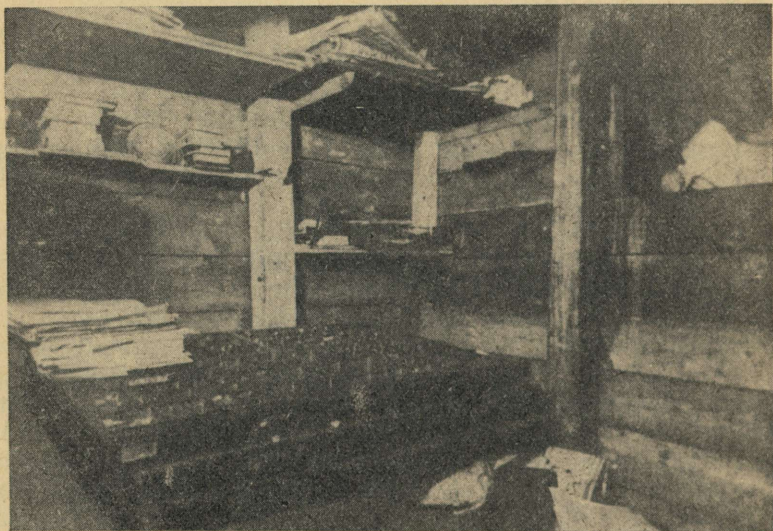
Vapside liikumine. Et tööliklassi vastu tõhusamalt terrorit rakendada, hakkas kodanlus ettevalmistusi tegema fašistliku diktatuuri kehtestamiseks. Algul oli selle liikumise kandjaks peamiselt suurbodanlus, kellega fašistliku demagoogia ja majanduslike raskuste mõjul liitus arvukalt väikekodanlust, kaltsakproletariaati ja osaliselt ka vähemteadlikke töölisi. Alates 1930. a. asus kõigi teiste fašistlike jõudude etteotsa eesti suurbodanluse huve teeniv organisatsioon Eesti Vabadussõjalaste Liit, kelle liikmeid hakati hüüdma vapsideks. Selle partei eesotsas olid peamiselt

saksa finantskapitaliga seotud ringkonnad, kes said tegutsemisjuhtnööre ja raha Saksamaalt.

Fašismile üleminekuks oli kodanlusel vaja kaotada kehtiv põhiseadus ja kehtestada uus. Vapsid, põllumeestekogud ja rahvaerakond töötasid välja põhiseaduse muutmise projektid. 1932. a. kooskõlastati rahvaerakonna ja põllumeeste kogude poolt esitatud põhiseaduse muutmise projektid. Uus põhiseadus ei saanud aga ilma rahvahääletuseta jõusse astuda. Rahva petmiseks kuulutasid kõik kodanlikud parteid endid võitlejateks tõelise demokraatia eest. Eriti suure ulatuse omandas vapside demagoogia, kes seda hitlerlastelt õppisid. Nad töötasid lõppu majanduslikele raskustele ja igasuguseid maailma hüvesid rahvale. Eesti rahvas seisis korraga kolme põhiseaduse projekti ees ja pidi otsustama, millise poolt hääletada.

Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus fašismiohu vastu. Eesti töölisklassi juhi EKP ülesanded olid õige keerukad ja vastutusrikkad. Ta tegi aktiivselt selgitustööd illegaalse kommunistliku ajakirjanduse, lendlehtede ja suusõnalise propaganda kaudu. Võimaluse piirides kasutati selleks ära ka legaalselt töölisajakirjandust, mis pidas kangelaslikku võitlust kodanliku tsensuuri ja politseiga. Kui üks töölisajaleht suleti, hakkas kohe ilmuma teine.

EKP Keskkomitee pleenumid toimusid kriisiajal igal aastal, nendest tähtsaim oli 1932. a. märtsis toimunud pleenum, kus võeti vastu Keskkomitee m ä r t s i m a n i f e s t. Selles näidati, et töölisklass saavutab tõelise vabaduse alles siis, kui ta kukutab kodanluse diktatuuri nii demokraatlikus kui ka fašistlikus vormis ja keh-

Salatrükikoda Tallinnas.

testab oma diktatuuri. Väga tähtis oli, et selles manifestis tunnis-
tas EKP esmakordselt avalikult Eesti Tööraha Kommuuni poolt
agraarküsimuses tehtud vigu. See lähendas EK Parteid töötavale
talurahvale, soodustas tööliklassi ja kehvtalurahva liidu tugevne-
mist.

Alates 1933. a. hakkas EKP Kominterni juhenditest lähtudes
organiseerima tööliklassi ühisrinnet võitluseks fašismi
vastu. Eeltööd ühisrinde loomiseks oli EKP illegaalses ajakirjan-
duses ja lendlehtedes tehtud juba varem. Ühinemissetepanek tehti
ka sotside parteile, aga need eelistasid jääda kodanluse teenriteks.
Töölised hakkasid Tartus ja Tallinnas pahempoolsete ametiühin-
gute kaudu (kus juhtivat osa etendasid kommunistid või nende
pooldajad) ühinema ühisrindesse. Ühisrindesse koondunud ameti-
ühingud nõudsid üldist kindlustust tööpuuduse vastu, palkade
alandamise lõpetamist, sõjaseisukorra kaotamist ning astusid
välja põhiseaduse muutmise vastu. Võitlusse fašismi vastu lülitu-
sid ka paljud progressiivse intelligentsi esindajad. Teiste hulgas
ka J. Vares-Barbarus, A. H. Tammsaare ja E. Vilde. 1933. a., veidi
enne oma surma, kirjutas E. Vilde ähvardava fašismiohu kohta:
«Kui need päevad minu õnnetuma Eesti üle peaksid tulema, siis
lõõn silmad maha haritud maailma ees ja nutan häbi pärast, et
olen eestlane.»

Pärast seda, kui rahvas oli kaks korda vanade kodanlike par-
teide põhiseaduse fašistlikud projektid läbi kukutanud, tõid vapsid
1933. a. oktoobris rahvahäälitusele oma uue põhiseaduse ja suut-
sid selle läbi viia. Vapsidele tõi võidu peamiselt suur rahulolema-
tus, mis rahva hulgas kehtiva korra vastu valitses. Lubades dema-
googiliselt rahuldada kõikide rahvakihtide nõudmised ja mängi-
des opositsiooni valitseva kliki vastu, õnnestus neil ebateadlikke
inimesi pimestada. EKP selgitustöö aga ei saanud kodanluse
julma jälitamise tõttu küllaldane olla.

Fašistlik riigipööre Eestis. Uus põhiseadus hakkas kehtima
1934. aasta 24. jaanuarist ja andis diktaatoriõigustega riigivane-
male piiramatu võimu. Seepärast valmistusid kõik kodanlikud par-
teid energiliselt riigivanema valimisteks ja seega võimuhaarami-
seks. Kodanlus jagunes nendes ettevalmistustes kahte suurde rühma:
1) vapsid ja nende poolehoidjad ja 2) põllumeestekogud (liidrid
Päts ja Laidoner) ning nende poolehoidjad. Ka sotside partei sei-
dis üles oma kandidaadi. Eesti kodanlike parteide omavahelisele
võitlusele avaldasid mõju ka välismaised imperialistid. Vapside ja
nende poolehoidjate seljataga seisis saksa imperialistid. Põllu-
meestekogud ja nende poolehoidjad olid seotud inglise imperialis-
tidega. Kartes võimu üleminekut vapsidele, teostas Pätsi-Laidoneri
klikk 12. märtsil 1934. a. fašistliku riigipöörde ning haaras võimu
enda kätte. Vapside organisatsioonid suleti, igasugused koosole-
kud ja rongkäigud keelati. Suleti ka rida töölisorganisatsioone.
Kuigi riigipööre oli näiliselt suunatud vapside vastu, kasutati seda
tegelikult just tööliklassi vastu.

Fašistlik riigipööre õnnestus Eestis seetõttu, et eesti töölisklass ja tema juht Eestimaa Kommunistlik Partei polnud 1934. a. küllalt tugevad reaktsiooni pealetungi tagasilöömiseks, eesti kodanlust aga toetasid välismaised imperialistid. Eesti töölisklassi oli nõrgestanud suurtööstuse laostumine, samuti sotside reeturlik tegevus. Sotsid keeldusid töölisklassi ühisrindega ühinemast, kuigi Eestimaa Kommunistlik Partei neile korduvalt ettepanekuid tegi. Seega killustasid nad töölisklassi jõude ning takistasid tema ühist võitlust fašismi vastu. EKP aga polnud selleks ajaks veel suutnud väljuda organisatsioonilistest raskustest ega omanud küllalt tihe-
daid sidemeid rahvahulkadega.

1934. a. algas uus periood kodanliku Eesti ajaloos — fašistliku diktatuuri, s.o. suurkodanluse avaliku terroristliku diktatuuri periood.

§ 3. Fašistliku diktatuuri periood Eestis (1934—1940).

Fašistliku diktatuuri organiseerimine. Haaranud võimu, saatis K. Pätsi fašistlik valitsus parlamendi (riigikogu) laiali ja keelas ära kõik poliitilised parteid. Nende asemele asutati 1935. a. märtsis ametlik fašistlik partei — «I s a m a l i i t». Keelati igasugused poliitilised koosolekud ja rongkäigud, igasugune kriitika riigivõimu ja selle esindajate kohta. Siseministeeriumi juurde loodi informatsiooni- ja propagandatalitus avaliku arvamuse mõjutamiseks. Kirik kuulutati kõige tähtsamaks ühiskonna kasvatajaks.

Järk-järgult hakati piirama tööliste streigivabadust, kuni see muudeti täiesti sõltuvaks nn. «Töötülide lahendamise komisjonist», kuhu kuulusid peamiselt riigiametnikud ja töösturid. Sellega streigivabadus faktiliselt likvideeriti. Et võidelda töösturite vastu, pidid töölised selleks loa saama töösturitelt endilt. Tööpuuduse «likvideerimiseks» hakati töölisi, kes pakutud tööd tööbörsil vastu ei võtnud, töötute nimekirjast lihtsalt kustutama. Tulemuseks oli, et tööpuudus «ametlikult» tõepoolest likvideeriti. Fašistlik valitsus kuulutaski, et on saabunud «kodurahu ja kosumise» ajajärk.

Majanduslik olukord. Suurkodanluse demagoogiat kergendas asjaolu, et alates 1933. a. teisest poolest algas kapitalistlikus maailmas majanduskriisi taandumine. Majanduskriisist väljumine toimus peamiselt töölisklassi ekspluateerimise süvendamise arvel. 1933. a. viidi Eesti kroon kulla aluselt naelsterlingi alusele, mille tulemusena krooni kurss langes 35%. See tõi kaasa elukalliduse tõusu.

Sõjakonjunktuuri tekkimisega, seoses Saksamaa valmistumise-
ga sõjaks, toimus ka Eestis reas tööstusharudes m a j a n d u s l i k e l a v n e m i n e. Ent see elavnemine saavutati vastavate tööstusharude välismaisele kapitalile allutamise hinnaga. See on maksev eeskätt põlevkivitööstuse kohta, millest põhiline osa allutati Saksa kontsernide kontrollile ja mille toodang läks peamiselt

Saksamaa sõjaliste vajaduste rahuldamiseks. Fašistliku diktatuuri perioodile ongi iseloomulik saksa kapitali pidev sissetung Eestisse ja Eesti minek hitlerliku Saksamaa mõjusfääri nii majanduslikult kui ka poliitiliselt. 1938. a. andmeil kuulus Eestis 150 suurtööstusettevõttest eesti kapitalistidele 73, välismaistele kapitalistidele 77, neist sakslastele 27. Eesti kapitalistidele kuuluvates suurtööstusettevõtetes töötas 9513 töölisi, välismaalastele kuuluvates aga 16 856 töölisi. 10 320 neist töötas saksa kapitaliga töötavates tööstusettevõtetes.

Põllumajanduses pööras fašistlik valitsus senisest veelgi suuremat tähelepanu kulakute majanduslike positsioonide kindlustamisele, kuna need olid tema tähtsaimaks sotsiaalseks toeks. Sellise agraripoliitika tulemusena oli 1939. a. kulakluse kätte koonduvad umbes 2,4 miljonit hektarit maad, s. o. peaaegu sama palju, kui revolutsioonieelses Eestis oli 1149 mõisamajapidamise käes. Kõgu kodanliku diktatuuri perioodil müüdi oksjonil 26 000 talu. Talurahva, eelkõige kehvtalurahva võlakoores aga kasvas 1940. aastaks 150 miljoni kroonini. Eesti tööstus- ja põllutöölise palgad olid ühed madalamad Euroopas.

Võitlus fašistliku diktatuuri vastu. Fašistliku valitsuse rahva-vaenulik poliitika ei jäänud rahvahulkades vastukajata. Töölisklass jätkas streigikeelule vaatamata streigivõitlust. Streikisid Sindi tekstiilitöölised, ehitustöölised, põlevkivitöölised jt. Krulli tehaste töölised streikisid 1938. a. isegi kolm korda. Kõigi selle perioodi streikide üldiseks nõudeks oli kollektiivlepingute sõlmimine.

1934. a. augustis toimus Eestimaa Kommunistliku Partei illegaalne konverents. Sellest peale asus Eestimaa Kommunistlik Partei tööliisklassi ühisrinde baasi laiendama. Konverentsil vastuvõetud resolutsioon püstitas vajaduse tõmmata fašismivastasesse võitlusesse mitte üksnes kõiki töölisi, nagu seni, vaid ka kehvtalurahvast, haritlasi, linna ja küla kehvemaid keskkihte. Fašistliku valitsuse tegevus ise soodustas rahvarinde kujunemist, tekitades pettumust ja opositsiooni ka nendes väikekodanluse, demokraatliku intelligentsi ja ebateadlike tööliste kihtides, kes algul end demagoogiast petta lastes pooldasid fašistlikku riigipööret või jäid neutraalseiks. Oluliseks eelduseks fašismivastase ühisrinde kujunemisele oli omakorda sotside partei lagunemine, sest parempoolsed sotsid kompromiteerisid end tiheda koostöö tõttu fašistliku suurkodanlusega lõplikult oma partei lihtliikmete silmis. 1935. a. oli EK Parteil kokkulepe ühiseks võitluseks juba $\frac{1}{3}$ sotside poolt juhitud ametiühingute tööliste ja noorsooühingu liikmetega.

1935. a. toimunud Kominterni VII kongress kiitis heaks anti-fašistliku rahvarinde taktika ning andis kapitalistlike maade kommunistlikele parteidele juhtnööre edasiseks võitluseks fašismi ja sõja vastu. Uus taktika tugevdas EKP sidemeid töötajate laiade hulkadega, tugevdas EKP juhtivat osa Eesti tööliste klassivõitluses. Sellest ajast peale hakkas EKP mõju ametiühingutes järje-

kindlalt kasvama. Ametiühingute nõudmised kajastasid nii tööliste erinõudmisi kui ka kogu demokraatliku üldsuse nõudmisi. Nõuti demokraatlikke vabadusi, sõprussidemete tugevdamist Nõukogude Liiduga ja eemalehoidmist kasvavast sõjaohust. Nende nõudmiste ümber koondus antifašistlik rahvarinne, koondus laialdane opositsioon fašistliku valitsuse vastu.

Üldist rahulolematust arvestades otsustas võimulolev suurvõimkodanlus kehtivat põhiseadust muuta. 1936. a. kutsuti uue põhiseaduse vastuvõtmiseks kokku nn. rahvuskogu. Oma reaktiivpoliitilise koosseisu tõttu, mille tagas antidemokraatlik valimissüsteem, kiitis rahvuskogu esitatud põhiseaduse heaks ja saadeti seejärel laiali. Uus põhiseadus hakkas kehtima 1. jaanuarist 1938. a. See viis lõpule fašistliku riigikorra väljakujundamise Eestis ja andis sellele juriidilise sanktsiooni. Olulisemaks muudatuseks, mille uus põhiseadus kaasa tõi, oli kahekojaline parlament, mis koosnes riiginõukogust (ülemkoda) ja riigivolikogust (alamkoda). Sel esinduskogjal puudus aga reaalne võim, mis jäi diktaatori volitustega presidendi kätte. Parlamendi loomine oli vaid manöövriks, et anda fašistlikule režiimile demokraatlik ilme.

Riiginõukogu liikmed ei olnud valitavad. Nad kas määrati presidendi poolt või nad kuulusid sinna oma kõrgete ametikohtade tõttu. Riiginõukogu pidi fašistliku valitsuse arvates tasakaalustama riigivolikogu opositsioonilisust, kui see tekiks. Fašistlikuks diktaatoriks oli president K. Päts. Tema võis riigikogu igal ajal laiali saata ja ilma tema allkirjata ei hakanud ükski seadus kehtima. Uue põhiseadusega keelati tööliste streigivõitlus.

Lootused, mis suurvõimkodanlus oma järjekordsele manöövrile pani, ei õigustanud ennast — rahvahulkade ärevus ja rahulolematuse ei vaibunud, vaid hakkas kasvama. Selleks mõjus kaasa rida uusi põhjusi. Eesti kodanluse ja hitlerliku Saksamaa koostöö süvenes pidevalt. Eesti oli saksa luurajate ja diplomaatide vabaks tegevusväljaks. Eesti kindralstaap töötas käsikäes Saksa kindralstaabiga. Eesti majanduses võimutses saksa finantskapital, Eesti väliskaubandus teenindas Saksamaa huve. Eestit valmistati avalikult ja salaja ette Nõukogude Liidu vastase agressiooni platsdarmiks. Kõik mõistsid, et see oleks kaasa toonud eesti rahva uuesti allutamise balti parunitele ja saksa kodanlusele. Eesti töötav rahvas pidi oma saatuse otsustamise enda kätte võtma, olukord nõudis seda tungivamalt kui kunagi varem.

1938. a. mais vabanes üldise amnestiaga vanglast rida eesti tööliisklassi juhtivaid tegelasi (J. Lauristin, P. Keerdo, O. Sepre, A. Veimer, A. Resev jt.), kelle initsiatiivil moodustati EKP Illegaalne Büroo, mis täitis Keskkomitee ülesandeid. Kohalikud komiteed tegutsesid Tallinnas ja Tartus. Teistes linnades ja maakondades juhtisid parteiorganisatsioonide tegevust Illegalse Büroo volinikud. 1938.—1939. a. elavnes Eestimaa Kommunistliku Partei töö märgatavalt. Ametiühingute, haigekassade, kultuuri- ja spordi-

organisatsioonide ning karskusseltside kaudu ühendas EKP legaalselt tööd oskuslikult illegaalse tööga. Selles väljendus eeskätt tööliklassi ühisrinde tugevnemine ja selle baasil ka fašismivastase rahvarinde kasv, kuna just nende organisatsioonide töös liitus rida eesrindlikke haritlasi töölikklassiga sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks.

Fašistliku Saksamaa agressiooni tõttu teravnes 1939. a. rahvusvaheline kriis. Tšehhoslovakkia anastamise järel alustas Saksamaa 1. septembril 1939. a. sõda Poolaga, mis kasvas kiiresti Teiseks maailmasõjaks. Olles vallutanud Poola, valmistus Saksamaa Baltimaade haaramiseks, et siit hiljem rünnata Nõukogude Liitu. Eesti fašistlik valitsus aga keeldus 1939. a. suvel rahvusvahelisest garantiist oma piiridele ning sõlmis mittekallaletungi lepingu fašistliku Saksamaaga, mis tegelikult varjas viimase kavatsusi vallutada Baltimaad.

Eesti kodanlus valmistus Saksa sõjajõudude laskmiseks oma territooriumile ja vetesse, et sellega kindlustada ennast revolutsioonilise liikumise elavnemise vastu ning jõudumööda kaasa aidata Saksamaa agressioonile Nõukogude Liidu vastu.

Sellist ohtu silmas pidades tegi Nõukogude Liit kodanlikule Eestile 1939. a. septembris ettepaneku sõlmida vastastikuse abistamise pakt. Eesti kodanlus ei saanud rahvahulkade survele, kes nõudsid kindlustust Saksamaa agressiooni vastu, pakti sõlmimisest keelduda. Pakt sõlmitigi ja see nägi ette Nõukogude sõjaväebaaside loomise Eesti territooriumil kaitseks välisagressiooni vastu. Paktis oli säte selle kohta, et lepinguosalisel ei võta osa liitudest, mis on sihitud teise lepinguosalise vastu. Kuid Eesti fašistlik valitsus ei mõtelnudki pakti ausalt täita. Ta rikkus seda, asudes elustama Nõukogude Liidu vastu suunatud sõjalist Balti Liitu ja tugevdas koostööd fašistliku Saksamaaga.

See kahepalgeline ja reeturlik poliitika kiirendas rahvahulkade rahulolematuse kasvu fašistliku valitsuse vastu. 1940. a. hakkas päevakorda kerkima revolutsiooni küsimus, rahvavastase fašistliku valitsuse kukutamise küsimus. Eestimaa Kommunistlik Partei asuski sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamisele Eestis.

§ 4. Kultuuri arenemine kodanliku diktatuuri perioodil.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga vabanes eesti rahvas rahvuslikust ja sotsiaalsest survest ning eesti rahvuslikule kultuurile avanesid seniolematud arenemisvõimalused. Pärast Tartu rahu aga jäi Eestis kehtima kapitalistlik kord.

Eesti kodanlik riik oli tekkinud võitluses oma maa töörahva vastu ja kandis algusest peale reaktsiooni pitsatit. Lähtudes oma võimu kindlustamise huvidest, seadis eesti kodanlus rahvusliku kultuuri peamiseks ülesandeks kasvatada rahvast kodanlik-natsionalistlikus, s. o. kodanlusele truualamlikkuse vaimus. Kasutades

nii sunnimeetodeid kui ka salakavalaid meelitamise ja äraostmise võtteid kultuuritegelaste suhtes, õnnestuski kodanlusel küllalt suurt osa rahvuslikust kultuurist rakendada oma huvide teenistusse.

Kuid kõrvuti kodanlusega eksisteeris eesti töörahvas, kes kannatas ränga eksploateerimise all ning võitles kodanluse võimu vastu. Tema elu ja võitlus oli toitepinnaks proletaarsele ja demokraatlikule kultuurile eesti rahvuslikus kultuuris. Sellele osale rahvuslikust kultuurist avaldas suurt mõju ka Nõukogude Liidu sõtsialistlik kultuur.

Progressiivsed kultuurimeistrid, kes seadsid oma ülesandeks töötava rahva teenimise, astusid koos temaga välja kodanluse ja kodanlust teeniva kultuuri vastu. See kahe kultuuri võitlus ilmes nii rahvahariduse, teaduse ja kirjanduse kui ka kunsti alal.

Haridus ja teadus. Nõukogude võim kehtestas Eesti koolides 1917. a. esmakordselt emakeelse õpetuse. Seni oli kool olnud balti-saksa parunite käes eesti rahva saksastamise, hiljem aga tsaarivalitsuse käes venestamise relvaks.

Vaatamata võimule tulnud eesti kodanluse reaktsioonilisele hariduspoliitikale oli üldisel emakeelsel haridusel rahvusliku kultuuri arenemise seisukohalt suur tähtsus.

Algkoolide seadusega 1920. aastast kehtestati üldine algkoolikohustus, algul 4 klassi, 1930. aastast peale aga 6 klassi ulatuses. Tegelikult 6-klassilist koolikohustust ellu ei viidud. Peamiseks takistuseks seejuures oli kehvemate rahvakihtide vaesus. Suur hulk lapsi lahkus 6-klassilisest algkoolist seda lõpetamata. 1936. a. näiteks lahkus koolidest algkooli kuuendat klassi lõpetamata 42% õpilastest. Keskõppeasutustest olid tähtsamad gümnaasiumid, samuti seminarid ja kutsekoolid.

Seoses üldise emakeelse hariduse sisseviimisega tekkis kodanliku diktatuuri algerpoodil suur puudus õpetajatest. Selle puuduse likvideerimiseks tegutses algul viis seminari — Tallinnas, Tartus, Rakveres, Haapsalus ja Võrus. Erinevalt gümnaasiumidest oli seal õpetus tasuta, mille tõttu seminaridesse läks õppima just varanduslikult kehvem noorsugu. Seetõttu leidsid igasugused opositsioonilised ideed, sealhulgas ka revolutsioonilised, kõlapinda eeskätt just seminari õpilaste hulgas. Neid meeleolusid tugevdas ka demokraatlikult meeletatud õpetajate töö.

30-ndateks aastateks oli õpetajate kaader põhiliselt loodud ning seminaride arvu hakati vähendama. Keskkoollide koondamisele asuti juba varem, pärast 1924. aastat. Selle tulemusena likvideeriti umbes $\frac{1}{3}$ keskkoolidest.

1934. a. võimule tulnud fašistlik valitsus viis ellu reaktsioonilise haridusreformi, mille eesmärgiks oli senise ühtluskooli likvideerimine. Ühtluskooliks nimetatakse koolisüsteemi, kus iga järgmine kooliaste liitub eelmisega. Uue koolireformiga jagati senised keskkoolid kaheastmelisteks. Esimest, madalamat astet, mis baseerus algkoolil, nimetati keskkooliks. Keskkool jagunes

omakorda kahte harru: viieklassiliseks progümnaasiumiks (baseerus 4-klassilisel algkoolil) ja kolmeklassiliseks reaalkooliks (baseerus 6-klassilisel algkoolil). Esimeses asetati pearõhk humanitaarteaduste, teises reaalteaduste õpetamisele. Nendele järgnes kolmeklassiline gümnaasium. Esialgse kava kohaselt polnud reaalkooli üldse ette nähtud ning see loodi alles progressiivse avalikkuse ägeda opositsiooni survele, et võimaldada pääsu keskkoolidesse ka 6-klassilise algkooli lõpetajatel.

Kuna keskkool oli tasuline, süvenes sellise süsteemiga seleksioon jõukamatest ja vaesematest ringkondadest pärinevate laste vahel veelgi. Viimased läksid õppima peamiselt reaalkooli, kus neid valmistati ette tehniliste alade jaoks. Kodanlus pidas sellega silmas võimalust kehviknoorsugu kõrvale juhtida gümnaasiumist ja ülikoolist, et muuta kõrgemat haridust oma laste monopoliks. Töölislapsi tõrjuti keskkoolist kõrvale ka õppemaksu järjekindla tõstmisega.

Kõrgemaks õppeasutuseks oli Tartu ülikool, alates 1936. a. ka Tallinna Tehnikainstituut. Sellest näeme, et eesti kodanlus ei kiirustanud kõrgema tehnilise õppeasutuse avamisega. Suurtööstuse laostumise tõttu oli tööstus viidud sellise tasemeni, et tema tarbeid tehnilise kaadri osas saadi rahuldada ka tehnikumide kaudu. Olemasolevas suurtööstuses aga domineeris väliskapital ning seda varustasid kõrgema tehnilise kaadriga kas välismaised kapitalistid, või siis omandati kõrgem tehniline haridus välismaal, milleks tööliste lastel loomulikult puudusid võimalused.

1936. a. asutatud Tallinna Tehnikainstituudis (1938. aastast alates kandis ta nime Tallinna Tehnikaülikool) ulatus õpilaste arv keskmiselt 400-le, kooli lõpetasid ainult üksikud. Näiteks 1938. aastal oli 7 lõpetajat. Tartu ülikoolis, kus 1926. a. oli arvel 4726 üliõpilast, hakkas see arv vähenema just õppemaksu tõstmise tõttu. Paljud üliõpilased pidid lahkuma ülikooli lõpetamata. Kogu kodanliku diktatuuri vältel lõpetas Tartu ülikooli ainult 5689 üliõpilast, s. o. keskmiselt 285 üliõpilast aastas.

Oma sotsiaalselt koosseisult olid kõrgemad õppeasutused valdavalt kodanluse õppeasutusteks, sest tööliste, kehvikute ja sulaste lapsi õppis nendes väga vähe.

Kõrgematesse koolidesse koondus ka teaduslik uurimistöö. Nagu kogu rahvuslik kultuur, nii polnud ka teadlaste pere ühtne. Kõrvuti reaktsiooniliste teadlastega tegutsesid siin progressiivsed teadlased. Just nendele kuulub eesti rahvusliku teaduse edasiarendamise au kodanliku diktatuuri tingimustes. Mõnedki siin tegutsenud teadlased saavutasid rahvusvahelise tunnustuse, näiteks neurokirurgia alal L. Puusepp (1875—1942), põlevkivikeemia alal P. Kogermann (1891—1951). Taimesüsteemaatika alal tegutses silmapaistvate tulemustega T. Lippmaa, geoloogia alal A. Luha, arheoloogia alal H. Moora jt.

Kuid teadus sai areneda siiski vaid sedavõrd, kuivõrd see oli

kasulik kodanlusele, või kuivõrd kodanlus ei näinud selles ohtu enesele ja oma võimule.

Kirjandus. Rahva kasvatamisel ja meelestamisel oli kooli kõrval keskne osa kirjandusel. Valitsev kodanlus sai väga hästi aru, et kirjandus on üheks võimsamaks rahva ideoloogilise mõjutamise vahendiks ning püüdis kogu kirjandust kodanliku maailmavaate ja tõekspidamiste propageerijana oma klassihuvide teenistusse rakendada. Kodanluse huve teenisidki aktiivselt niisugused kirjanikud nagu H. Visnapuu, A. Kivikas, K. A. Hindrey jt.

A. H. Tammsaare.

Eesti progressiivset kirjandust arendasid edasi prolettaarsed ja demokraatlikud kirjanikud. Nendest esimeste tegevus oli kodanliku diktatuuri tingimustes äärmiselt piiratud, sest nad kas olid vanglas (J. Lauristin-Madarik, P. Keerdo, L. Laid-Parker) või olid sunnitud viibima väljaspool Eestit (H. Pöögelmann, J. Anvelt, V. Juhkum, J. Lilienbach jt.). H. Pöögelmanni sulest ilmus luuletuskogu «Kevadetuuled», J. Anveldi (kirjanikunimega Eessaare Aadu) ulatuslikumaks tööks sellel perioodil on romaan «Linnupriid», milles jutustatakse revolutsioonilisest põranda-alusest tegevusest kodanliku diktatuuri algusaastail Eestis. Leningradis ilmus ka J. Lauristin-Madariku romaan «Riigikukutajad». Need mõlemad romaanid tähistasid suurt sammu edasi eesti prolettaarse kirjanduse arenemises ja aval-

dasid suurt mõju demokraatlikule kirjandusele.

Demokraatliku kirjanduse väljapaistvamaks esindajaks kodanliku diktatuuri aastail on A. H. Tammsaare, kelle looming saavutas kõrgpunkti just sellel perioodil. Tema sulest ilmusid sellised teosed, nagu «Juudit», «Kõrboja peremees», «Tõde ja õigus» (1926—1933), «Kuningal on külm», «Põrgupõhja uus Vanapagan» (1939) jt. Tammsaare paljastas suure kunstilise meisterlikkusega eraomandil rajaneva ühiskondliku korra pahe-sid. Pole juhuslik, et fašistliku diktatuuri ajal tema tähelepan-davamad teosed ilmusid allegooria vormis. Oma viimases töös jõudis Tammsaare ekspluateeritavate ülestõusu ideeni.

Teistest demokraatliku suuna esindajatest eesti proosakirjan-

duses olid tähtsamad M. Metsanurk, Fr. Tuglas, O. Luts, A. Jakobson, R. Sirge, A. Antson jt.

Luules oli demokraatliku suuna üheks silmapaistvamaks esinajaks J. Sütiste. 1928. a. debüteeris ta oma luuletuskoguga «Rahutus». 1932. a. ilmus teine luuletuskogu «Maha rahul», milles valitses kodanlusele ohtlik tendents. Teistest demokraatlikest luuletajatest tuleb nimetada J. Vares-Barbarust, kes oli kodanlusega teravas opositsioonis, A. Allet, J. Kärnerit, J. Semperit ja M. Rauda. Kärner, Semper ja Raud olid ühtlasi ka proosakirjanikud.

Mainitud kirjanike loomingu paremik kuulub progressiivse rahvusliku kultuuripärandina meie sotsialistliku kultuuri varasalve.

Teater ja muusika. Kodanlus püüdis ka teatreid oma võimu kindlustamise abinõudeks muuta. Teatreilt nõuti, et nad «meelt lahutaksid», s. t. vaatajate mõtted kaasaja aktuaalsetelt probleemidelt kõrvale juhiksid. Veelgi enam oli kodanlus aga huvitatud sellest, et teater kasvataks vaatajaid natsionalistlikus «rahvustervikluse» vaimus.

Juhtivaks teatriks oli «Estonia». Otsekohe pärast kodanluse võimu kehtestamist algas teatrites Lääne-Euroopa dekadentlike mõjude vool, mis avaldus eeskätt formalismis. 1926. aastaks jõudis teater sügavasse kriisi, rahvamassid olid teatrist irdunud. See oli periood, mil algas töölisteatrile asutamine Tallinnas, Tartus, Narvas ja Pärnus. Nende asutajateks olid

«Estonia» teatrihoone Tallinnas.

sotsid, kes tahtsid töölisteatrite kaudu eesti töölisi reformistlikus vaimus kasvatada. Kuna aga töölisteatrite ümber koondusid progressiivsed teatritegelased, kes oma eesmärgiks seadsid elutõe teenimise kunstitõe kaudu, siis läksid töölisteatrid sotside eesmärkidest kaugemale.

Kõige tähelepandavamaks ja teistele suundanäitavaks kujunes Tallinna Töölisteater, mille üheks asutajaks ja kunstiliseks juhiks oli Priit Pöldroos, kes 1940. a. määrati Tallinna teatrite komissariks. Võitluses demokraatliku, realistliku ja rahvusliku teatrikunsti eest ning nõukogude teatrirepertuaari tutvustajana tegi Tallinna Töölisteater ära suure töö. Erilise koha teiste töölisteatrite hulgas omandas 1938. a. Tartu Töölisteater, mille juhtimine läks täielikult kommunistide kätte. Selle teatri tegevuses ilmnnes juba sotsialistliku realismi elemente.

Kuid peamine võitlusliin teatrikunstis ei kulgenud mitte üksikute teatrite vahel, vaid kodanluse tellimusi täitva teatrite juht-

Heliloopa A. Kapp.

konna ja nende poolehoidjate ning realistlike lavakunstnike vahel. Viimaste hulgas tuleb nimetada tervet plejaadi oma ala silmapaistvaid meistreid, nagu L. Reiman, E. Villmer, A. Lauter, R. Bauman, P. Pinna, H. Gleser, L. Hansen ja H. Laur. Osa nendest tegutseb praegugi nõukogude eesti teatri tunnustatud jõududena. Tänu progressiivsete teatritegelaste jõupingutustele etendas «Estonia», kellele valitsev kodanlus vaatas kui oma «õukonnateatrile», suurt osa muusikakultuuri arendajana — ooperite lavastajana ja sümfooniakontsertide organiseerijana. Kodanliku perioodi lõpul jõudis «Estonia» lavale ka rida nõukogude lavateo- seid, nagu Dzeržinski ooper «Vaikne Don» ja Glieri ballett «Punane moon», millel oli erakordne menu.

1919. a. loodi Eesti Kõrgem Muusikakool, mille baasil mõne aasta pärast kujunes Tallinna Konservatoorium, kes hakkas kasvatama noort rahvuslikku muusikakaadrit. Eesti rahvusliku muusikakultuuri parimaid traditsioone — rahvalikkust, meloodilisust ja emotsionaalsust arendasid oma teostes edasi eesti heliloojad A. Kapp, A. Lemba, A. Vedro, M. Lüdig, M. Saar,

H. Eller jt., kuigi nendegi looming ei jäänud mõjustamata ka formalistlikest, esteeditsevatest tendentsidest (näit. H. Eller ja A. Lemba).

Üheks tähtsamaks etapiks rahvusliku ooperiloomingu arenemises oli noore helilooja E. Aava ooper «Vikerlased», mis on läinud rahvusliku ooperipärandi paremiku hulka. «Vikerlased» lavastati esmakordselt «Estonias» 1928. a. ja selle menu oli nii suur, et ühe hooaja vältel oli ta 22 korda laval.

Kujutav kunst. 20-ndate aastate algul avaldas eesti kujutavale kunstile tugevat mõju lääne modernistlik, kodanlik kunst (kubism, konstruktivism jt.). Seda oli tunda isegi parimate eesti kunstnike loomingus.

Realismi printsiipidele jäid oma loomingus põhiliselt truuks kunstnikud A. Laikmaa, N. Triik, A. Jansen, A. Jegorov, G. Rein-dorff jt.

1919. a. asutati Tartus kunstikool «Pallas», kus enamik eesti kunstnikke oma hariduse sai. «Pallases» õppisid maali-kunstnikud A. Johani, K. Liimand, graafikud E. Viiralt, H. Mugasto ja skulptor F. Sannamees.

Kõige edukamalt arenes graafika. Selle arenemine oli seotud eeskätt kahe sellise silmapaistva meistri loominguga, nagu

Ed. Viiralt. «Berberi tüdruk kaameliga».

E. Viiralt ja G. Reindorff. Eriti suurt mõju avaldas eesti rahvusliku graafika arenemisele E. Viiralt. Viiralt saavutas oma loominguga maailmakuulsuse. Tuntumad tema töödest on «Kristjan Raua portree» (1939), «Berberi tüdruk kaameliga» (1940) jt. E. Viiraltile oli iseloomulik suur huvi inimeste ja loomade vastu, keda ta kujutab suure psühholoogilise veenvuse ja kunstimeisterlikkusega. G. Reindorff seevastu tunneb suurt huvi oma kodumaa looduse vastu. Tema on oma kodumaa mändide, rannasoppide, viljaväljade ja kiviaedade laulik kujutavas kunstis.

J. Koort. «Metskits».

Eesti silmapaistvaim skulptor oli J. Koort. 1934. a. siirdus ta lahkkelide tõttu kodanlike tegelastega Nõukogude Liitu. Oli ju J. Koort olnud Eesti Tööraha Kommuuni kunstikaitse toimkonna komissar, kes ei läinud ka hiljem kodanlusega kokkuleppe teele. Oma loomingus pühendas ta peatähelepanu inimesele, näiteks skulptuurides «Vanamehe pea», «Palvetaja», «C. R. Jakobson» jt. Peale selle on ta loonud meisterlikke loomakujusid nagu «Metskits», «Kurg» jt.

30-ndate aastate teisel poolel tuli eesti kujutavasse kunsti uus põlvkond K. Liimandi, A. Johani, N. Kummitsa, H. Mugasto, A. Laigo, A. Bachi jt. näol. Kuigi 1938. a. ei olnud formalism eesti kujutavas kunstis veel ületatud, nõrgenesid tema positsioonid tunduvalt. Uue kunstnike põlvkonna hulgas oli ülekaalus demokraatlik vool. Nende töödes võis näha lihtsaid tööinimesi nende igapäevases elus ja töös.

Eesti progressiivne rahvuslik kultuur arenes tihedas seoses eesti töörahva võitlusega kodanluse vastu. Võitlus reaktsioonilise ja progressiivse kultuuri vahel rahvuslikus kultuuris oli rahva seas toimuva klassivõitluse ja klassivastuolude kajastuseks. Demokraatlikus kultuuris kajastus klassivõitlus kodanlikus Eestis, selle tõusud ja mõõnad, tugevus ja nõrkus, kuigi see seos ei olnud alati vahetu ja otsene.

Fašistliku diktatuuri kehtestamisega süvenes reaktsioonilise kodanliku kultuuri pealetung rahvusliku kultuuri progressiivsele osale, kuid ei suutnud seda lämmatada. Vastupidi, reaktsiooni süvenemine kasvatas ja karastas uut täiendust progressiivse kultuuri eest võitlejate armeele. «Reaktsiooni ristiämblik koob tihedat võrku kogu Euroopa kohal. Poeedid, olge valvel!» hüüdis J. Vares-Barbarus juba 1933. a. Ja rahvusliku, demokraatliku kultuuri armee oli valvel. See ilmnes selgesti revolutsiooniliste meeleolude üldises tõusus 1940. a. eel.

XIII PEATÜKK

NÕUKOGUDE VÕIMU TAASKEHTESTAMINE EESTIS 1940. A. JA SOTSIALISTLIKU ÜLESEHITUSTÖÖ ALGUS

§ 1. Fašistliku diktatuuri kukutamine.

1940. aastaks oli fašistlik diktatuurivalitsus kaotanud rahvahulkade igasuguse toetuse. Eestimaa Kommunistliku Partei poolt juhitud antifašistlik rahvarinne tugevnes iga päevaga. Euroopas laienev sõda tõi kaasa elukalliduse tõusu. Tekkis puudus reast

J. Lauristin.

sisseveetavatest toidu- ja toorainetest, nagu suhkur ja petrooleum, millele kehtestati kaardisüsteem. Rahvahulkade rahulolematust suurendas järjest selgemini ilmnev Eesti fašistliku valitsuse koostöö hitlerliku Saksamaaga. Viimane oli juba vallutanud Taani ja Norra ning tungis 1940. a. juunis kallale Belgiale, Hollandile ja Prantsusmaale. Baltimaade kodanlus asus Saksamaa sõjalisi võite nähes otsustavalt viimase poolele, valmistades aktiivselt oma riike sõjaliseks platsdarmiks Nõukogude Liidu vastu.

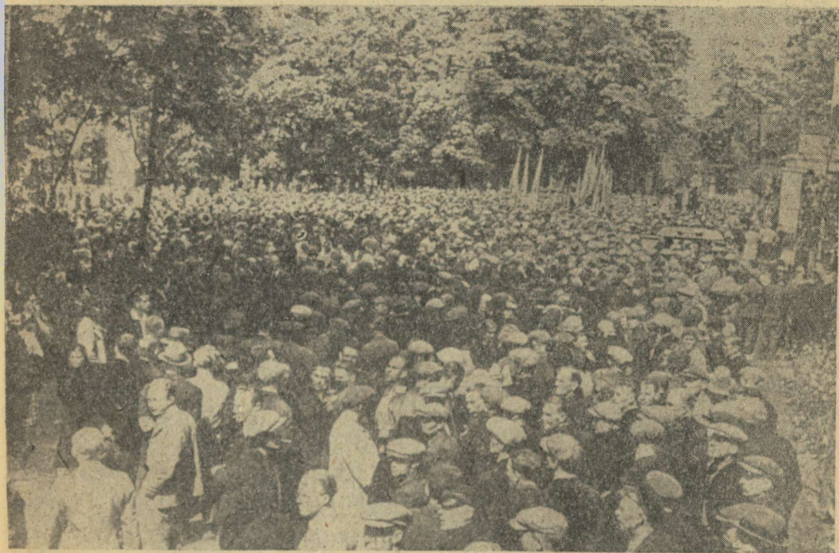
See poliitika oli kõige järsumas vastuolus eesti rahva huvidega ja rikkus jämedalt Nõukogude Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise pakti. Laiade töörahhvahulkade meeleolu oli kasvamas valitsusevastaseks aktiivseks väljaastumiseks.

Eestis, nagu teisteski Baltimaades, tekkis 1940. a. esimesel poolel revolutsiooniline situatsioon. Seda arvestades võttis EKP oma 1940. a. aprillikonverentsil kursi fašistliku valitsuse

kukutamisele ning sotsialistliku revolutsiooni teostamisele. Revolutsioonilise väljaastumise organiseerimine langes EKP Ille-gaalse Büroo ülesandeks. Ille-gaalse Büroo eesotsas seisis kogenud revolutsionäär J. Lauristin.

Samal ajal tugevdas Baltimaade kodanlus fašistliku Saksa-maa näpunäidetel Balti riikide nõukogudevastast liitu. Selle liidu tegevuse laiendamiseks tuli 15. juunil Tallinnas kokku nn. Balti nädal, millest võtsid peale mitmesuguste riigi- ja kultuuritegelaste osa ka kolme riigi välisministrid ja staabiülemad.

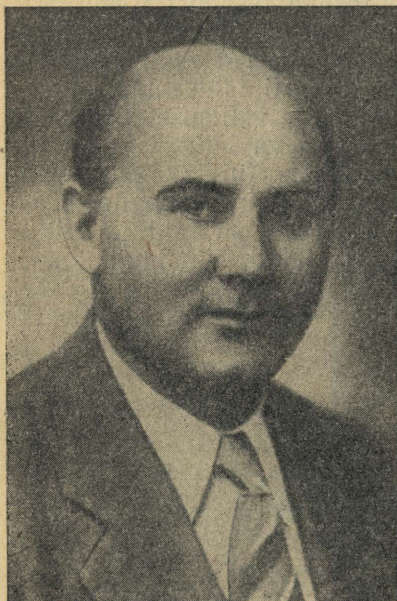
Nõukogude Liidu valitsus ei võinud enam kauem taluda vas-tastikuse abistamise pakti sellist rikkumist ja esitas 16. juunil Eesti valitsusele, samuti nagu teistele Balti riikidele, noodi. Sel-les nõuti Punaarmee täiendavate väeosade laskmist Eesti terri-tooriumile ja uue valitsuse loomist, kes ausalt täidaks pakti tingi-musi. Kodanlus oli sunnitud esitatud nõudmised vastu võtma ja Punaarmee täiendavad väeosad asusid Eesti tähtsamatesse kes-kustesse, kuid president Päts viivitas uue valitsuse loomisega, Valitsuse laveerimispoliitika tekitas töörahva hulgas pahameelt ja kiirendas revolutsioonilist väljaastumist. Kuigi vägede ülem-juhataja Laidoner keelas kõik koosolekud ja rahvakogunemised, puhkesid 17.—20. juunil Tallinna vabrikutes streigid ja miitin-gud. Valitsuse korraldusi enam ei arvestatud. 20. juunil kutsus EKP Ille-gaalne Büroo Tallinna Tööli-svõimla-s kokku vabri-kute ja töölisorganisatsioonide esindajate koosoleku, millest võttis

Töörahva demonstratsioon Kadrioru lossi ees 21. juunil 1940.

osa üle 1000 aktivisti. Siin võeti vastu resolutsioon, milles nõuti fašistliku valitsuse kõrvaldamist ja uue valitsuse loomist, kes ausalt täidaks vastastikuse abistamise pakti. Resolutsioonis nõuti ka demokraatlike vabaduste kehtestamist, riigiaparaadi puhastamist fašistlikest elementidest, amnestiat poliitvangidele ning töörahva majandusliku olukorra parandamist.

21. juunil algasid EKP juhtimisel revolutsioonilised väljaastumised Tallinnas, Tartus, Valgas, Kohtla-Järvel ja mujal. Tallinnas kogunesid töölisel kell 9 hommikul võitluskolonnides punaste lippude all Võidu väljakule. Revolutsiooniliste loosungite hulgas oli tähtsaimaks «Maha sõjaprovokaatorite valitsus!». Algas

J. Vares.

miiting, kus Töölisvõimlas püstitatud nõudmised täielikult heaks kiideti. Otsustati siirduda president K. Pätsi residentsi juurde (Kadriorus), et taotleda esitatud nõudmiste viivitamatut täitmist. Päts aga keeldus neid täitmast. Nüüd asus töörahvas oma nõudmisi jõuga ellu viima. Suunduti tagasi linna, kus vabastati vanglatest poliitvangid. Rahvahulgad tervitasid vaimustusega oma vabaduse eest võitlejaid, kandes nad kätel vabadusse. Selle järel võeti üle valitsuse asukoht — Toompea loss. Loss läks väljaastumise käigus loodud relvastatud Rahva Omakaitse valve alla. Kogu võim pealinnas läks tegelikult revolutsioonilise rahva kätte. Samasuguse iseloomuga demonstratsioonid toimusid ka Tartus, Kiviõlis ja mujal.

Nüüd oli president sunnitud järele andma ja J. Uluotsa fašistlik valitsus asendati 21.

juuni õhtul Johannes Vares-Barbaruse demokraatliku valitsusega. Uus valitsus lubas oma deklaratsioonis ausalt täita töörahva nõudmised ja Nõukogude Liiduga sõlmitud pakti tingimused. Fašistlik vägivallavalitsus oli kukutatud. See oli EKP ja revolutsioonilise töörahva suur ja otsustav võit.

J. Vares valitsus, tegutsedes EKP juhtimisel, tagandas 22. juunil kindral Laidoneri sõjavägede ülemjuhataja kohalt. Sõjaväeosades seati sisse poliitiliste komissaride amet. Saadeti laiali fašistlik ainupartei Isamaaliit ja fašistlik relvastatud organisatsioon Kaitseliit. Vastutavatele kohtadele riigiaparaadis nimetati

fašistlike elementide asemele EKP liikmed ja teised töörahvale ustavad inimesed. Nii algas kodanliku riigiparaadi ümberkujundamine.

§ 2. Nõukogude võimu taaskehtestamine.

Vana, fašistlik riigikogu saadeti uue valitsuse poolt laiali ja uue riigivolikogu valimised määrati 14.—15. juulile. Valimiskampaania käigus koondusid kõik progressiivsed organisatsioonid EKP juhtimisel ühtseks valimisbloki — Eesti Töötava Rahva Liiduks. Valimiseelses selgitustöös paljastati täielikult eesti fašistliku kodanluse rahvavastane tegevus. Valimistel saavutati hiilgav võit: valimistest võttis osa 84% valijatest, kellest 92,8% (548 631 inimest) hääletas Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaatide poolt. Valitud saadikute hulgas oli palju kommuniste-revolutsionääre, nagu J. Lauristin, H. Arbon, A. Veimer, A. Resev, J. Telman, O. Sepre ja paljud teised.

Võideldes alanud sotsialistliku revolutsiooni lõpliku võidu eest, püstitas Eestimaa Kommunistlik Partei nõude taastada Eestis nõukogude võim. Seda nõudmist toetasid laiad rahvahulgad. 17. juulil toimus Tallinnas 70 000 osavõtjaga töötajate demonstratsioon loosungite all «Elagu Nõukogude Eesti!» ja «Nõuame Eesti astumist Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liitu!».

Töörahma demonstratsioon Võidu väljakul.

21. juulil tuli kokku uus Riigivolikogu ja töörahva tahet arvestades võttis vastu «Deklaratsiooni riigivõimust Eestis». Selles öeldi: «Väljendades Eesti töötava rahva vaba ja üksmeelset tahet, kuulutab Riigivolikogu välja nõukogude võimu kogu Eesti maa-alal. Eesti kuulutatakse Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks.»

Seega taastati Eestis lõplikult nõukogude võim. Tehti jäädavalt lõpp eesti töörahva poolt vihatud kapitalistlikule orjusele. 21. juuli sai Eesti NSV aastapäevaks, eesti rahvuslikuks pidupäevaks.

22. juulil võttis Riigivolikogu vastu deklaratsiooni Eesti NSV astumise kohta NSV Liidu koosseisu ja valis delegatsiooni selle palve esitamiseks NSV Liidu Ülemnõukogule.

23. juulil võttis Riigivolikogu vastu otsuse maa rahva omandiks kuulutamise ning deklaratsiooni pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta. Nende otsustega pandi alus sotsialistliku majandussüsteemi ülesehitamisele Eestis. Esimese otsusega kustutati kõik talurahva võlad, mis olid tekkinud seoses maa väljaostuga kodanliku maa-seaduse alusel. Talude maksimaalsuuruseks määrati 30 hektarit. Ülejäänud maa läks riigi kätte sulaste ja kehvtalupoegade varustamiseks maaga.

Lõpuks valiti komisjon Eesti NSV Konstitutsiooni väljatöötamiseks.

Riigivolikogu ajaloolised otsused tähistasid sotsialistliku revolutsiooni lõpuleviimist Eestis, võimu täielikku üleminekut eesti töörahva kätte. Edasi asuti saavutatud võitude kindlustamisele ja fikseerimisele seaduslikus korras.

§ 3. Eesti NSV vastuvõtmine NSV Liidu koosseisu. Eesti NSV Konstitutsioon.

NSV Liidu Ülemnõukogu kuulas oma istungil 6. augustil 1940. a. ära Eesti Riigivolikogu palve Eesti NSV astumise kohta NSV Liidu koosseisu. Ülemnõukogu otsustas üksmeelselt eesti rahva soovi rahuldada. Samaaegselt võeti NSV Liidu koosseisu Läti NSV ja Leedu NSV.

Nii pöördus Eesti tagasi Nõukogude rahvaste perre, millest ta eraldati kodusõja ja interventsiooni perioodil. NSV Liidu koosseisus kindlustas eesti töörahvas oma julgeoleku, kiire majandusliku tõusu ja rahvusliku kultuuri õitsengu.

Eesti NSV Riigivolikogu teisel istungjärgul 25. augustil võeti vastu Eesti NSV Konstitutsioon, mis töötati välja NSV Liidu Konstitutsiooni alusel. Vastavalt konstitutsioonile on Eesti NSV tööliste ja talupoegade sotsialistlik riik, kus võim kuulub töörahvale nõukogude näol. Liiduvabariigina kuulub Eesti NSV ühtlasi NSV Liidu koosseisu, säilitades aga suverääns

riigi õigused, sealhulgas õiguse vabalt välja astuda NSV Liidust. Ühtlasi aga läks rida valitsemisfunktsioone üleliiduliste võimuorganite valdkonda, nende hulgas riigikaitse, sõja ja rahu, väliskaubanduse ning raha- ja krediidi süsteemi juhtimise küsimused.

Vastavalt sotsialistliku ülesehitustöö algastmele lubati Eesti NSV Konstitutsioonis ka väikeste kaubanduslike ja tööstuslike eraettevõtete olemasolu. Samuti anti maa üksiktalupoegadele individuaalseks kasutamiseks seaduses ettenähtud piires.

Uue konstitutsiooni kohaselt nimetati Riigivolikogu ümber Eesti NSV Ülemnõukoguks ja tema presiidiumi esimeheks esimeheks valiti Johannes Vares-Barbarus. Valitsus aga kujundati ümber Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukoguks, mille esimeheks esimeheks oli Johannes Lauristin.

Nõukogude võimu võidu põhjused. Eesti NSV Konstitutsiooni vastuvõtmine tähendas töörahva revolutsiooniliste võitude seadusandlikku fikseerimist, eesti rahva suurt ajaloolist võitu kapitalismi üle. See võit saavutati rahulikul teel, ilma verevalamiseta. Suurt osa selle saavutamisel etendas NSV Liidu olemasolu. Asjaolu, et Punaarmee väeosad viibisid Eestis, halvas kodanluse vastupanu ja hoidis ära välisimperialistide interventsiooni Eestis, kuigi Punaarmee osad ei seganud ernast kohalikesse siseasjadesse. Otsustavat osa võidu saavutamisel etendas töörahva õige juhtimine EKP poolt, mille tulemusena ühendati tööliklassi juhtimisel töötava talurahva ja progressiivse intelligentsi jõud ühtseks võimsaks revolutsiooniliseks armeeks, mis kukutas kodanluse võimu.

§ 4. Sotsialistliku ülesehitustöö esimesed sammud.

Pärast Nõukogude võimu taaskehtestamist viidi lõpule kodanliku riigiaparaadi purustamine ja nõukogude riigiaparaadi väljakujundamine. Maakondades ja valdades loodi nõukogude võimuorganid. Politsei asendati tööliste-talupoegade miilitsaga. Kodanlike kohtute asemele seati sisse rahvakohtud. Endine kodanlik armee reorganiseeriti Punaarmee eeskujul ja eesti rahvusväeosad lülitusid Punaarmee koosseisu.

Majanduslik ülesehitustöö. Juba juuli lõpul asuti Riigivolikogu otsuse kohaselt suurtööstuse ja pankade natsionaliseerimisele Eestis. Sellele järgnes transpordi- ja kaubandusettevõtete ning suurte elumajade natsionaliseerimine. Üldse natsionaliseeriti Eestis üle 900 tööstusettevõtte ja ligi 400 suurkaubandusettevõtet. Natsionaliseerimise tulemusena moodustas riiklike ja kooperatiivettevõtete toodang 1940. a. lõpul juba 92% üldisest tööstustoodangust. Seoses sellega mindi tööstuses juba 1940. a. IV kvartalis üle sotsialistlikule plaanimajandusele.

Sotsialistlik tööstus sammus kiiresti ülesmäge. Tööpuudus likvideeriti juba nõukogude võimu esimestel kuudel. Eesti tööliklassi arv kasvas vähem kui aasta jooksul 60 000-lt 86 000-le. Tööliste ja teenistujate palku tõsteti ligi 40%. Tööstustoodang hak-

kas kiiresti tõusma. 1941. a. I kvartali tootmisplaan ületati. Võrreldes 1940. aasta I kvartaliga tõusis tööstustoodang 65% võrra. Sellele aitas kaasa tööviljakuse tõus ja massiline sotsialistlik võistlus, mis haaras kõik ettevõtted.

Külas teostati nõukogude maareform, mille tulemusena 50 000 sulast ja kehvikut said üle 550 000 hektari maad, mis võõrandati kulakutelt. Uusmaasaajatele anti madalaprotsendilist pika-

Piirikivid uutele kohtadele.

ajalist laenu, samuti ehitusmaterjale ja viljaseemet. Töötav talurahvas vabastati ühtlasi kõigi seniste võlgade tasumisest. Loodi 25 masina-traktorijaama ja üle 100 sovhoosi. 1941. a. hakkasid tekkima ka esimesed kolhoosid. Nii hakkas kujunema sotsialistlik sektor eesti põllumajanduses.

Sotsialistlike ümberkorralduste käigus ja nende tulemusena hakkas kiiresti kasvama töörahva heaolu. Korduvalt tõsteti palku. Naiste palgad, mis varem sama töö eest olid meeste palkadest madalamad, võrdsustati meeste töötasuga. Tunduvalt alandati korteriüüre. Suurte majade natsionaliseerimise järel paigutati osa viletsates keldrikorterites elavaid töölis perekondi headesse korteritesse. Arstiabi anti tasuta ja see muutus kogu rahvale kättesaadavaks. Esmakordselt eesti rahva ajaloos avati töö-

rahvale sanatooriumid ja puhkekodud, nende lastele aga pioneeri-laagrid ja lasteaiad.

Võimult kukutatud kodanlus osutas sotsialistlikule ülesehitustööle ägedat vastupanu ega tahtnud kujunenud olukorraga leppida. Kodanlikud elemendid pugesis nõukogude asutustesse ja ettevõtetesse, organiseerides seal sabotaaži- ja diversiooniakte. Koostöös Saksamaa salaluurega organiseerisid nad illegaalseid jõude võitluseks töörahva vastu. Kodanluse vastupanu ja kahjuluse likvideerimiseks tuli nõukogude võimul rakendada vaenulike elementide suhtes ka repressiivseid vahendeid.

Suuri ümberkorraldusi teostati kultuuri ja hariduse alal. Haridus, mis kodanlikus Eestis oli rikaste eesõiguseks, sai kõigile kättesaadavaks. Kõrged õppemaksud kesk- ja kõrgemates koolides kaotati. Kõrgemates koolides ja tehnikumides õppijatele hakati maksuma stipendiume. Õppijate arv hakkas nüüd kiiresti tõusma. Keskkoolides kasvas õpilaste arv ühe aasta jooksul 13 500-lt 18 000-le. Senine koolisüsteem reorganiseeriti nõukogude kooli eeskujul.

Sel perioodil hakkas kujunema ka eesti sotsialistlik rahvuskultuur. Suurt mõju avaldas teiste vennasvabariikide sotsialistlik kultuur. Eesti progressiivsete kirjanike ja kunstnike enamus asus sotsialistliku realismi teele. Nende esiridades sammusid kirjanikud J. Lauristin-Madarik, J. Sütiste, A. Jakobson; maalikunstnikud A. Johani, A. Bach, H. Mugasto; heliloojad E. Kapp, G. Ernesaks ja paljud teised. Silmapaistvamateks teosteks, mis kujutavad toimunud suurt murrangut, on J. Sütiste poem «Maakera pöördub itta» ja A. Johani maal «21. juuni demonstratsioon Tartus 1940».

Nende suurte võitude saavutamist sotsialistlikus ülesehitustöös nii lühikese ajaga kergendasid vanemate Nõukogude vennasrahvaste abi ja kogemused. NSV Liidu 1941. aasta eelarve kohaselt kinnitati Eesti NSV-le suur summa — 184 miljonit rubla — kapitaliinvestusteks, rahvamajanduse ja kultuuri arendamiseks. Ulatusliku finantsabi kõrval sai Eesti NSV tõsiselt abi ka masinate, sisse-seadete, tehnilise kaadri ja muu näol. See oli Nõukogudemaa rahvaste vennaliku abi, sõpruse ja koostöö väljenduseks.

Sotsialistliku ülesehitustöö käigus tugevnesid ja kasvasid EKP

A. Johani autoportree.

read. ÜK(b)P Keskkomitee otsusega võeti Eestimaa Kommunistlik Partei vastu ÜK(b)P koosseisu ühe tema organisatsioonina. 1941. a. veebruaris tuli kokku Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei IV kongress, mis tegi kokkuvõtteid sotsialistliku ülesehitustöö edusammudest Eestis. Kongress seadis parteiorganisatsioonide ja vabariigi ette ülesande ehitada Eestis täielikult üles sotsialism ja järele jõuda vanematele vennasvabariikidele kõigil aladel. Ent selle suure ülesande teostamise katkestas saksa fašistlike röövvalitajate kallaletung.

EESTI RAHVAS NÕUKOGUDE LIIDU SUURES ISAMAASÕJAS

§ 1. Võitlus hitlerliku armee vastu Nõukogude Eesti territooriumil 1941. a.

Suure Isamaasõja algus. 22. juunil 1941. aastal, rikkudes sõnamurdlikult mittekallaletungi pakti, tungisid fašistliku Saksa-maa ja tema satelliitide armeed Nõukogude Liidule kallale.

Nõukogude Liidu kohale tõusis ähvardav oht. Kaalul oli Nõukogude riigi ning meie maa rahvaste elu ja surma küsimus. Eesti rahvale tähendas saksa röövvalutajate, eestlaste igipõliste vaenlaste kallaletung samuti surmaohtu. Juba 1939. a. ütles Hitler, et Baltimaades võimutsenud saksa parunid «tegid suure vea, et nad ei hävitanud läti ja eesti rahvast. Edaspidi on sellised vead lubamatud». Teise hitlerliku võimumehe A. Rosenbergi poolt väljatöötatud plaanides nähti ette Baltimaade ja Valgevene muutmine Suur-Saksamaa osaks «rassiliselt sobivate elementide germaniseerimise ja germaani rassi esindajate kolonisatsiooni ning ebasobivate elementide hävitamise teel».

Nõukogude rahvad tõusid aga ühtse perena võitlusse fašistlike barbarite nurjatute kavatsuste vastu. See võitlus kujunes Nõukogude rahvaste tõeliseks vabadusvõitluseks, ent samal ajal ühtlasi võitluseks kogu inimkonna vabaduse eest fašistlike barbarite vastu. Võitluse juhtimiseks loodi Riiklik Kaitsekomitee. Rahva innustajaks selles võitluses sai Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei.

Võitlus hitlerlike vägede vastu Eesti NSV territooriumil. Kommunistliku partei üleskutsele astuda võitlusse röövvalutajate vastu vastasid eesti töörahva hulgas oma jõudude kiire mobiiliseerimisega. Vastupanu organiseerimiseks Eestis loodi Vabariiklik Kaitsekomitee. Tööstustoodang rakendati sõjaülesannete teenistusse. Võeti tarvitusele abinõud riigi varade, naiste ja laste evakueerimiseks Nõukogude tagalasse, kaugemale sõjastandrist.

Juba sõja esimestel päevadel algas vabatahtlike vool Nõukogude armeesse. Peale selle organiseeriti Tallinnas ja Narvas vabatahtlikest töölispolgud. Loodi ka kuusteist hävituspataljoni. Nende esimeseks ülesandeks oli tagala kindlustamine diversantide vastu, rinde lähenedes aga asusid nad õlg õla kõrval võitlusse regulaararmega. Nendes üksustes moodustasid tähtsaima tuumiku kommunistid ja kommunistlikud noored, kes innustasid oma kangelaslikkusega ka kõiki teisi võitlejaid.

Nõukogude Liidu läänepiiridel asuv Eesti langes ülekaaluka vaenlase esimeste löökide ohvriks. See raskendas vastupanu organiseerimist. Hitlerlik armee tungis peale lõunast; põhjast aga ähvardas fašistlik Soome. Viimase territooriumilt korraldati lennukväe rünnakuid ja diversantide paiskamist Eestisse. Diversandid astusid ühendusse eesti kodanlike natsionalistidega, eriti kulakutega maal. Sellised relvastatud rahvavaenlaste rühmad tapsid nõukogude aktiviste, rikkusid sideliine ja tegid muud kahju. Nende likvideerimiseks astusid kohe tegevusse hävituspataljonid.

J. Nikonov.

7. juulil tungisid esimesed Saksa regulaararmee üksused Lõuna-Eestisse. 12.—14. juulil anti vaenlasele Nõukogude armee ja eesti hävituspataljonide poolt tugev vastulöök Põltsamaa — Märjamaa piirkonnas. Ägedate lahingute tulemusena paisati vaenlane tagasi Emajõe — Võrtsjärve — Pärnu joonele. Kangelasena langes nendes võitlustes Tartu hävituspataljoni kuulipildur Karl Kangur. Võrtsjärve silda kaitstes lõi ta tagasi mitu vaenlase rünnakut. Saanud haavata, jätkas Kangur võitlust, kuni tal jätkus padruneid. Siis aga laskis ta viimase granaadiga õhku nii enda kui ka lähenenud hitlerlased.

Juuli lõpul grupeeris vaenlane oma jõud ümber, tõi juurde kolm diviisi ja alustas uut pealetungi. Suure ülekaalu tõttu õnnestus tal pärast ägedaid

lahinguid meie kaitsest läbi murda ja kiiluna Kunda piirkonnas Soome lahe rannikule välja jõuda.

19. augustil algasid ägedad ja visad lahingud Tallinna pärast. Mehiselt võitlesid siin Balti mere madrused, Nõukogude armee maaväed ja Tallinna töölispolk. 19. augustil suri Tallinna

all kangelasena kommunistlik noor madrus Jevgeni Nikonov. Luurel sai ta raskesti haavata ja langes vaenlaste kätte, kes hakkasid teda piinama, et Tallinna kaitsejõudude kohta andmeid saada. Kuid madrus jäi nõukogude rahvale ustavaks ega ütelnud vaenlasele midagi. Metsistunud fašistid sidusid lõpuks Nikonovi männi külge ja põletasid ta elusalt. Posthuumselt omistati J. Nikonovile Nõukogude Liidu kangelase aunimetus.

Lahingud Tallinna lähistel kestsid terve nädala. Alles 25.—26. augustil õnnestus vaenlase jõududel Tallinna eeslinnadesse tungida. Pommitamiste tõttu tekkisid linnas suured tulekahjud, ent äge vastupanu jätkus. Kuid vaenlase ülekaal osutus siiski suureks. Ööl vastu 29. augustit jäeti Tallinn kõrgema ülemjuhataja käsul maha. Linna kaitsjad evakueerusid laevadel Lenigradi, lüües tagasi vaenlase lakkamatuid õhurünnakuid. Rida laevu, kus oli ka haavatuid, naisi ja lapsi, hukkus. Võitluses langes ka Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees J. Lauristin.

Ägedad lahingud jätkusid 10. septembrist kuni 17. oktoobrini Saare-, Muhu- ja Hiiumaa pärast. Väiksematel Eesti saartel Soome lahes kestis aga vastupanu detsembrikuu alguseni. 6. detsembril langes hitlerlaste kätte viimane Eesti saar — Osmussaar.

Nõukogude armee eesti regulaarväeosad võitlesid hitlerlaste vastu 1941. aastal väljaspool Eesti territooriumi — Pihkva, Dno ja Staraja Russa all. Nad tekitasid siin vaenlasele tõsist kahju. Nendes lahingutes ülesnäidatud kangelaslikkuse eest omistati eestlasele Arnold Merele Nõukogude Liidu kangelase aunimetus.

Lahingud Eesti alal moodustasid osa hiiglaslikust võitlusest vaenlase vastu pikal rindel Jäämerest Musta mereni. Nõukogude armeel tuli sellal taanduda, tuli maha jätta ka Eesti NSV territoorium, ent nendes lahingutes nõrgestati vaenlase jõude ja valmistati ette ta purustamist.

§ 2. Fašistlik okupatsioon Eestis ja töörahva võitlus selle vastu.

Okupantide röövpoliitika Eestis. Vallutanud Eesti NSV, asusid saksa fašistid ellu viima oma koletislikke plaane eesti rahva hävitamiseks. Töörahva teadlikum osa kuulus füüsilisele hävitamisele, ülejäänud aga pidi aja jooksul saksastatama.

Eesti koos teiste Baltimaade ja Valgevenega lülitati Saksa koloonia, nn. Ostlandi koosseisu, mille eesotsas seisis riigiminister A. Rosenberg. Kogu võim Eestis anti kindralkomissari, preisi junkru Litzmanni kätte, kes seadis sisse metsiku fašistliku türannia. Riigikeeleks kuulutati Eestis saksa keel. Okupatsioonivõimudele abiks loodi näiline eesti omavalitsus, nn. direktorium, eesotsas vihatud rahvareeturi Hjalmar Mäega. See asutus allus kõigis küsimustes okupatsioonivõimudele ja oli

nende röövpoliitika kuulekaks tööriistaks. Kuid rahvas ei lasknud ennast petta. Ainult eesti fašistid, kes vihkasid nõukogude võimu, läksid koostööle okupantidega. Võitluseks eesti töörahva vastu löid nad fašistliku relvastatud organisatsiooni — **Omakaitse**.

Saksa okupantide sissetungi tähistas suur hukkamiste ja mõrvade laine. Omakaitselased asusid koos saksa fašistidega aktiivseid nõukogude korra pooldajaid hävitama.

Kogu maa kattus koonduslaagrite — kohutavate surmalaagritega. 1944. a. algul oli Eestis üle 20 koonduslaagri. Inimesi piinati seal julmalt, sunniti nõrkemiseni tööd tegema, töövõimetuks jäänud aga hukati. Laagrites tegutses palju elukutselisi mõrtsukaid. Klooga koonduslaagris raius üks timukas 23 inimest kirvega surnuks.

Okupantide ja nende käsilaste verise tegevuse tulemusena hukati Eesti NSV-s umbes 61 000 tsiviilelanikku ja 64 000 nõukogude sõjavangi. Palju inimesi veeti Saksamaale fašistlikku orjusse.

Okupandid teostasid ka maa majanduslikku laastamist. Tehaste sisseseadeid ja tooraineid veeti Saksamaale. Eesti talupoegadelt võeti ära üle 300 000 veise ja hobuse ning palju muud vara. Kulakutele tagastati uusmaasaajate maa. Seepärast toetasid kulakud aktiivselt okupante.

Hitlerlased asusid hävitama ka eesti rahva kultuuri ja progressiivset intelligentsi. Vanglates tapeti või piinati surnuks kunstnikud A. Johani, K. Liimand, A. Laigo, kirjanikud E. Tammalaan ja paljud teised. Fašistlikes piinakambrites murti ka luuletaja J. Sütiste ja A. Antsoni tervis.

Töörahva võitlus fašistide vastu okupeeritud Eestis. Kuid hitlerlased ja nende käsilased ei suutnud murda eesti rahva vastupanu. Töölised linnades ja talupojad maal osutasid EKP juhtimisel okupantide röövpoliitikale vastupanu ja püüdsid kõiki nende korraldusi nurja ajada.

Nagu mujalgi NSV Liidu territooriumil, hakkas ka Eestis arenema partisaniliikumine. 1942. a. moodustati Eesti Partisaniliikumise Staap. Kuid partisaniliikumise laialdast arengut Eestis takistasid mitmed asjaolud. Eesti ala metsad ei ole eriti suured ja soodsad partisanivõitluseks. Partisanide tegevust maal raskendasid samuti kulakud ja Omakaitse salgad. Kuid sellele vaatamata partisaniliikumine kasvas, eriti 1944. aastal, mil palju mehi läks saksa sundmobilisatsiooni eest metsadesse.

Pärnumaal tegutses partisanisalk I. Jürissoni juhtimisel. See salk laskis raudteelt alla 4 vaenlase ešelon, purustas sildu ja hävitas üle 400 hitlerlase. Virumaal tegutses 390-liikmeline partisanisalk hävitas 800 vaenlase sõdurit. Üldse hävitasid eesti partisanid ligi 3600 hitlerlast ja palju sõjatehnikat.

Nõukogude valitsus hindas kõrgelt eesti partisanide võitlust ja autasustas neid arvukalt ordenite ja medalitega. Viit eesti partisani, nende hulgas I. Jürissoni, autasustati Lenini ordeniga.

§ 3. Eesti NSV töötajate võitlus rindel ja töö Nõukogude tagalas.

Eesti Laskurkorpuse moodustamine ja ta võitlustee algus. Nõukogude tagalasse evakueerus hulgaliselt eesti töölisi, sinna taandus hävituspataljonide võitlejaid ning tööpataljonidesse mobiiliseeritud mehi. EKP Keskkomitee ja Eesti NSV valitsuse initsiatiivil asuti neid koondama eesti rahvusväeosadesse.

1941. a. lõpul algaski Uraali piirkonnas kahe eesti laskurdiviisi moodustamine. 25. septembril 1942. a. ühendati nad Eesti Laskurkorpuseks, mille komandöriks määrati kindral Lembit Pärn. Korpus varustati suurepärase nõukogude sõjatehnikaga — tankide, suurtükide ja teiste relvaliikidega.

Eesti Laskurkorpus asus lahingutegevusse hitlerlaste vastu sõja murrangumomendil, ajaloolise Stalingradi lahingu ajal. Ta sai oma tuleristsed lahingus Velikije Luki linna pärast 1942. a. lõpul ja 1943. a. algul. Velikije Lukil on raudteesõlmena suur strateegiline tähtsus ja hitlerlased hindasid teda ühe «Berliini võtmena». Linn oli tugevasti kindlustatud ja sakslased kuu-lutasid ta võitmatuks. Kuid koos Nõukogude armee teiste väeosadega purustas Eesti Laskurkorpus vaenlase kindlustused ning vastupanu. 16. jaanuaril 1943. a. alistusid Saksa garnisoni riis-med ja linn vabastati. Võeti palju vange, nende hulgas ka garnisoni ülem, Eestist pärinev aadlivõsu parun von Sass.

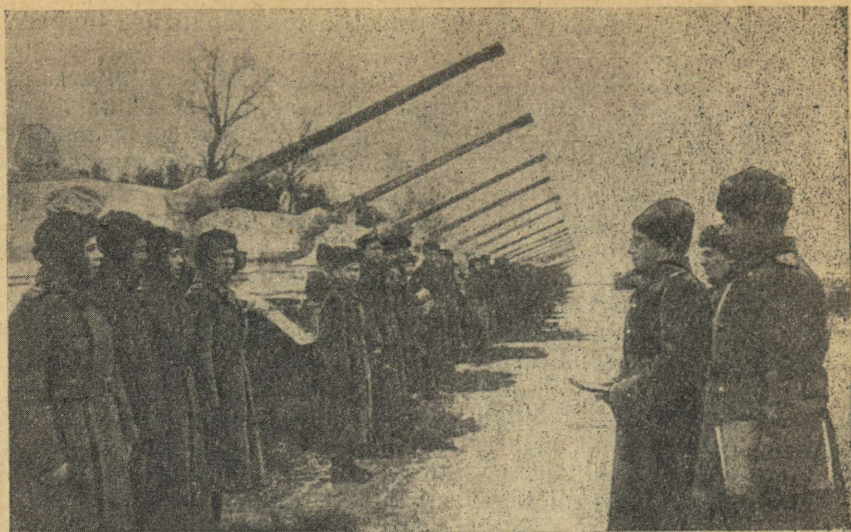
Kangelaslikkust näitasid üles paljud Eesti Laskurkorpuse võitlejad ja terved väeüksused. Nooremleitnant A. Kariste väeosa lõi tagasi mitu vaenlase tankidessandi rünnakut. Kariste sai haavata, kuid ei lahkunud oma väeosa juurest, mis ei taganenud sammugi.

Hiljem võtsid Eesti Laskurkorpuse tankistid ja suurtükiväelased osa ka Neveli ja Novosokolniki linna vabastamisest.

Evakueerunud eestlaste töö tagalas. Nõukogude armee edu rindel oleks võimatu olnud rahva toetuseta, kogu tagala kangelasliku tööta. Tuhanded evakueerunud eestlased võtsid ennastsalga-valt osa tööst tagalas, töötades tehastes ja kolhoosides. Oma säästudest kogusid nad 14 miljonit rubla Eesti Laskurkorpuse tankikolonnide «Nõukogude võimu eest» ja «Lembitu» ning lennueskadrilli «Tasuja» ehitamiseks.

NSV Liidu valitsus osutas evakueerunud eestlastele igakülgset materiaalist abi ja tähelepanu. Eesti lastele organiseeriti ligi 20 eesti õppekeelega kooli. Pidevalt anti välja eestikeelset kirjandust. Ilmus ajaleht «Rahva Hääle» ja kirjanduslik ajakiri «Sõjasarv». Nende tööst võtsid aktiivselt osa kirjanikud A. Alle, J. Barbarus, A. Jakobson, J. Kärner, J. Semper ja paljud teised.

Aktiivselt tegutsesid ka eesti kunstnikud E. Einmann, E. Okas, A. Bach jt. 1943. a. aprillis organiseerisid nad Moskvast Jüriöö ülestõusu 600. aastapäevale pühendatud kunstinäituse, kus pandi välja üle 150 töö. Nendes kajastus eestlaste kangelaslik võitlus saksa rööv vallutajate vastu nii minevikus kui ka Suure Isamaa-

Tankikolonn «Lembitu».

sõja päevil ja nõukogude rahvaste murdumatu sõprus. Seda suurt tähtpäeva tähistati ka Eesti Laskurkorpuses, kus võitlejad andsid töotuse saksa rööv vallutajatele kätte maksta. Bornhöhe Tasuja legendaarne kuju muutus sellal eriti armastatuks ja populaarseks.

Jaroslavlis loodi Eesti NSV kunstiansambliid, kuhu koon-
dus üle 200 kunstniku, solisti ja helilooja. Siin töötasid G. Erne-
saks, E. Kapp, P. Pinna, A. Lauter, G. Ots ja paljud teised. Kunsti-
ansamblite poolt anti rindevõitlejatele üle 300 kontserdi.

1943. aastal algas ka intensiivne kaadri ettevalmistamine, et
kohe peale Eesti NSV vabastamist kiiresti taastada seal nõuko-
gude aparaat ja rahvamajandus. Selleks organiseeriti partei ja
nõukogude aktiivi, kaubanduse, kohtutöötajate, traktoristide jne.
kursused.

§ 4. Eesti NSV vabastamine ja Suure Isamaasõja võidukas lõpp.

Eesti NSV vabastamine. 1944. a. algul purustati vaenlane Lenin-
gradi all ja paisati Narva—Peipsi joonele. Kuna lähenes Eesti
NSV vabastamine, toodi sama aasta märtsis ka Eesti Laskur-
korpus Leningradi rinde vägede koosseisu.

Hitlerlased ehitasid Narva—Peipsi joonele tugevad kindlustused,
mida nad ise nimetasid «raudseks barjääriks». Kuid ka need ei
suutnud Nõukogude armeed peatada. Juuli lõpul vabastati
Narva. Augustis anti 3. Balti rinde vägede poolt vaenlasele

tugev lõök Pihkva all ja vabastati Petseri, Võru ning 25. augustil Tartu.

Taganedes muutsid hitlerlased Narva rusuhunnikuks, hävitasid poole Tartu linnast, hakkasid purustama põlevkivitööstust. Nad püüdsid Eestist kõiki varasid välja vedada, mehi sunniviisil mobiliseerida, elanikkonda kas Saksamaale vedada või füüsiliselt hävitada. 19. septembril hävitasid hitlerlased Klooga koonduslaagris metsikult 2000 inimest, põletades neist osa elusalt. Tekkis tõsine oht, et Eesti muudetakse samasuguseks «kõrbetsooniks» nagu Leningradi piirkond.

1944. a. septembris-oktoobris andis Nõukogude armee vaenlasele Baltimaadel uue purustava löögi. Pealetungist võttis osa ka Eesti Laskurkorpus, mis paigutati ümber Narva alt Kastre-Võnnu piirkonda. 17. septembril forsseeris ta koos teiste Nõukogude armee väekoondistega Emajõe ning vabastas Kallaste ja Mustvee.

21. septembril jõudsid Eesti Laskurkorpuse võitlejad Väike-Maarja piirkonda, ühinedes siin Narva suunast lähenevate Leningradi rinde vägedega. Et takistada vaenlase kavatsust hävitada Tallinn, otsustati anda vaenlasele kiire lõök. Eesti Laskurkorpuses moodustati tanki- ja suurtükiväe üksustest tugev motoriseeritud salk, kes tungis samal ööl vaenlase tagalasse, kättis öö jooksul 120 kilomeetrit ja jõudis 22. septembri aovalgel Tallinna alla. Linna kohal oli märgata tolmusambaid ja suitsupilvi — vaenlane purustas linna. Ägeda löögiga murti vaenlase vastupanu Pirita jõel, käsitsivõitluses purustati ta vastupanu ka Lasnamäel ja tungiti linna. Kell 10 jõudsid tankid Koplisse ja sadamasse.

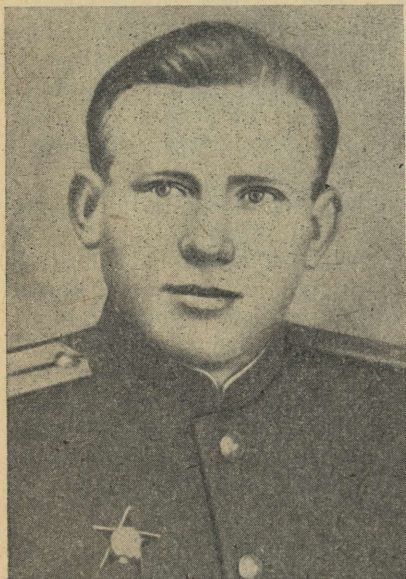
Meie sünnimaa pealinn Tallinn oli vabastatud. Leitnant Lumiste heiskas Pika Hermannii tippu punase võidulipu. Ülesnäidatud oskuse ja kangelaslikkuse eest Tallinna vabastamisel anti Eesti Laskurkorpusele kõrgema ülemjuhataja käskkirjaga Tallinna Eesti Laskurkorpuse aunimetus.

Vabastamine tuli väga õigel ajal, sest vaenlane oli mineerinud linnas 75 objekti, kust hiljem võeti välja üle 100 tonni lõhkeainet. See hävitusplaan anti nurja. Vaenlane jõudis põhiliselt purustada vaid Tallinna sadama. Ka Tallinna töölised osutasid hitlerlaste hävitusplaanidele vastupanu. Nii tegid fašistid neli korda katset õhku lasta Tallinna elektrijaam, ent nad kihutati iga kord relvastatud tööliste poolt tagasi.

Pärast Tallinna vabastamist oli vaenlase vastupanu Eesti mandril põhiliselt murtud. Mõne päeva pärast vabastati Pärnu, Haapsalu ja 26. sept. Virtsu. Seega vabastas Nõukogude armee suure osa Eesti mandrist vähem kui kümne päevaga. Eesti Laskurkorpus oli Emajõe äärest üle Mustvee—Tallinna kuni Virtsuni läbinud lahingutega üle 500 kilomeetri, purustanud palju vaenlase üksusi ja võtnud üle 4000 vangi.

Vaenlane tõmbus Eesti saartele, lootes seal kindlustuda. See aga ei õnnestunud. Eesti Laskurkorpuse, Balti mere laevastiku ja Nõukogude armee teiste väeosade ühisel tegevusel forsseeriti Suur Väin ja 30. septembril vabastati Muhumaal. 5. oktoobril forsseeriti ka Väike Väin ning 7. oktoobril vabastati Kuressaare. Hitlerlased suutsid peatuma jääda ainult kitsal Sõrve poolsaarel. Kuid 24. novembril kerkis ka Sõrve lõunatippu punane lipp, mis tähistas Eesti NSV territooriumi lõplikku vabastamist oku-

pantidest. Jäädavalt pandi nüüd maksma eesti rahva ajalooline õigus tema sünnimaale Peipsi järve ja Balti mere vahel.

J. Kunder.

Suure Isamaasõja võidukas lõpp. Pärast Eesti NSV vabastamist võttis Eesti Laskurkorpus 1945. aastal veel osa vaenlase purustamisest Kuramaal. 17. märtsil 1945 sooritas siin eestlane Jakob Kunder Aleksander Matrossovi eeskujul suurematu kangelasteo, kattes oma kehaga vaenlase dzoti laskeava. Selle kangelasteo eest omistati talle posthuumselt Nõukogude Liidu kangelase aunimetus. 1945. a. mais sunniti fašistlik Saksa-maa lõpuks tingimusteta kapituleeruma ning 2. septembril kapituleerus ka imperialistlik Jaapan. Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda oli lõppenud hiilgava võiduga. Selles sõjas tõendasid sotsialistlik majandus ja nõukogude kord oma suurt

üleolekut kapitalistlikust süsteemist. Suurt osa etendas võidu saavutamisel aga Nõukogude rahvaste sõprus ja vastastikune vennalik abi. Selle ajaloolise võidu organiseerijaks ja kindlustajaks oli kommunistlik partei.

Juhtivaks rahvuseks selles sõjas oli vene rahvas. Õlg õla kõrval temaga aga võitlesid kõik teised NSV Liidu rahvad, nende hulgas ka eesti rahvas. Eesti Laskurkorpus kattis Suure Isamaasõja lahingutes oma lipud kustumatu kuulsusega. Üle 20 000 Laskurkorpuse võitleja autasustati ordenite ja medalitega. 12 eestlasele omistati Nõukogude Liidu kangelase aunimetus. Paljudes lahingutes tugevnes eesti rahva murdumatu sõprus teiste Nõukogude rahvastega, kellega ühiselt kaitssti oma vabadust ja õigust üles ehitada õnnelik kommunistlik ühiskond.

SOTSIALISTLIK ÜLESEHITUSTÖÖ EESTI NSV-s ESIMESEL SÕJAJÄRGSEL VIISAASTAKUL (1946—1950)

§ 1. Rahvamajanduse taastamise ja edasiarendamise algus.

Suur Isamaasõda lõppes Nõukogude Liidu rahvaste võiduga. Fašistliku okupatsiooni aastad olid laastanud Eesti majanduse ja lõõnud eesti rahvale raskeid haavu. Fašistlike vägede taganemisteed tähistasid põletatud ja purustatud linnade ja külade varemed, õhkulastud tehaste ja vabrikute rusud, rüüstatud talude ahervaremed. Fašistlike okupantide timukakäed hävitasid kümneid tuhandeid nõukogude inimesi.

Tööstus, eriti põlevkivitööstus, oli hävitatud või laostatud, enamik elektrijaamu oli õhku lastud. Eesti linnades oli purustatud üle 9000 maja. Külvipind oli vähenenud ligi 40% võrra. Eesti NSV rahvamajandusele ja elanikkonnale tekitatud kahju ulatus üle 16 miljardi rubla.

Kohe pärast vabastamist asuti sõjahaavade parandamisele. Eestimaa Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse juhtimisel asusid eesti töölised taastama tööstust ja transporti. 1944. a. novembris hakkas tööle juba üle 200 tööstusettevõtte.

1944. a. sügisel algas nõukogude maareformi taastamine. Uusmaasaajatele tagastati neile 1940.—1941. a. antud maa, loomad ja inventar. Fašistlike okupantide käsilaste talud aga vähendati 5—7 hektarini ja neilt võõrandati osa loomi, mis uusmaasaajatele üle anti. Maad või juurdelõikeid sai üle 42 000 talupoja. Neile anti ka põllutööriistu, viljaseemet ja üle 20 000 hobuse ning lehma. Lõpule viidi maareform 1947. aastaks.

Nõukogude Eesti valitsus ja Eestimaa Kommunistlik Partei suunasid kogu oma jõu sõjahaavade parandamise ja rahvamajanduse taastamise ülesande lahendamisele. Nad kutsusid töötajate hulki ennastsalgavalt võitlema oma töö ja elutingimuste parandamise eest. Vabariigi töölisklassi read täienesid pärast sõja lõppu rindelt ja tagalast kojutulevate tööliste ja demobiliseeritud võitlejatega, kes pöördusid tagasi rahuliku ülesehitustöö juurde. Paljud endised rindevõitlejad edutati juhtivatele kohtadele toot-

val töö. Töötava rahva kangelaslike pingutuste tulemusena hakasid 1945. aasta jooksul tööle kõik Eesti NSV tööstusettevõtted, mis olid sõjamõllus terveks jäänud. Töökorda suudeti viia ka terve hulk osaliselt purustatud ettevõtteid.

Neljas viie aasta plaan Eesti NSV-s. Üleliidulise rahvamajanduse taastamise ja arendamise neljanda viie aasta plaani alusel võeti Eesti NSV Ülemnõukogu poolt 1946. a. juulis vastu Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaan aastaks 1946—1950. See oli Nõukogude Eesti esimene viisaastak, mille raamides tuli kindlustada kõigi rahvamajandusharude proportsionaalne ja kooskõlastatud arenemine. Lähtudes sotsialistliku industrialiseerimise vajadustest tuli Nõukogude Eestis esimesel sõjajärgsel viisaastakul peatähelepanu koondada rasketööstuse taastamisele ja edasiarendamisele. Nõukogude Eesti valitsus ja kommunistlik partei pöörasid suurt tähelepanu ka eesti põllumajanduse taastamisele ja sotsialistlikule rekonstrueerimisele. Taastamisele kuulusid põlevkivitööstus ja Eesti tähtsamad tekstiilitööstusettevõtted — Kreenholmi ja Balti Manufaktuur ning linnade elamufond. Eesti NSV tööstuse kogutoodang pidi kasvama viisaastaku lõpuks sõjaeelse tasemega võrreldes kolmekordseks.

Vennasvabariikide abi Eesti rahvamajanduse taastamisel. Vane-
mad vennasvabariigid osutasid Nõukogude Liidu valitsuse kaudu Nõukogude Eestile suurt materiaalselt abi tema rahvamajanduse taastamisel. Esimese sõjajärgse viisaastaku kapitaalmahutused Eesti NSV-s moodustasid suhteliselt suure summa — 3,5 miljar-
dit rubla. Umbes $\frac{3}{4}$ vabariigi kapitaalmahutustest suunati rasketööstuse, eriti põlevkivitööstuse taastamiseks ja arendamiseks. Eelarves ettenähtud kulude summa ühe elaniku kohta Eesti NSV-s oli suurem kui teistes liiduvabariikides. Selle tõttu oli siin rahvamajanduse industrialiseerimise tempo kiirem üleliidulisest keskmisest tempost.

Eesti NSV sai vennasvabariikidelt kõiki hädavajalikke sead-
meid tööstusettevõtete ja transpordi jaoks, iga liiki metalle, kütte-
ja toorainet tööstusele, eriti puuvilla- ja siiditööstusele, autosid,
traktoreid, kombaine ja teisi põllutöömehinasid, mineraalväetisi ja
laiatarbekaupu. Suurt abi osutasid vennasvabariigid ka vilunud
spetsialistide ja tootmisjuhtide näol, kes andsid eesti töötajatele
edasi oma rikkalikke kogemusi sotsialismi ülesehitamisel ja aitasid
kaasa rahvusliku kaadri ettevalmistamisele. Suurimat abi osutas
Eesti NSV-le Vene NFSV, eriti aga Lenigradi linn. Vennas-
vabariikide abi aluseks oli siiras soov saavutada üldine majanduslik
ja kultuuriline tõus kõigis Nõukogude vabariikides. Ilma
selle abita poleks eesti rahvas suutnud nii kiiresti oma rahvamajandust
taastada ja edasi arendada.

Nõukogude valitsus ja kommunistlik partei rakendasid juba
neljanda viisaastaku esimestel aastatel tähtsaid abinõusid elanikkonna
materiaalse heaolu tõstmiseks. 1947. a. teostati rahareform,
mis kindlustas Nõukogude rubla väärtust ja ostujõudu.

Kaotati kaardisüsteem toidu- ja tööstuskaupadele. Järgneval aastail viidi korduvalt läbi hinnaalandusi laiatarbe- ja toidu-kaupadele. Need valitsuse sammud parandasid töötava rahva elutingimusi ja innustasid teda viie aasta plaani elluviimisel.

§ 2. Eesti NSV industrialiseerimise käik.

Viisaastaku suurte ja vastutusrikaste ülesannete täitmine nõudis eesti rahva loovate jõudude maksimaalset pingutamist ja tõelist töökangelaslikkust. Hoolimata kõigist sõjajärgsetest raskustest asus eesti tööliklass, talurahvas ning intelligents mehiselt tööle viie aasta plaani täitmiseks.

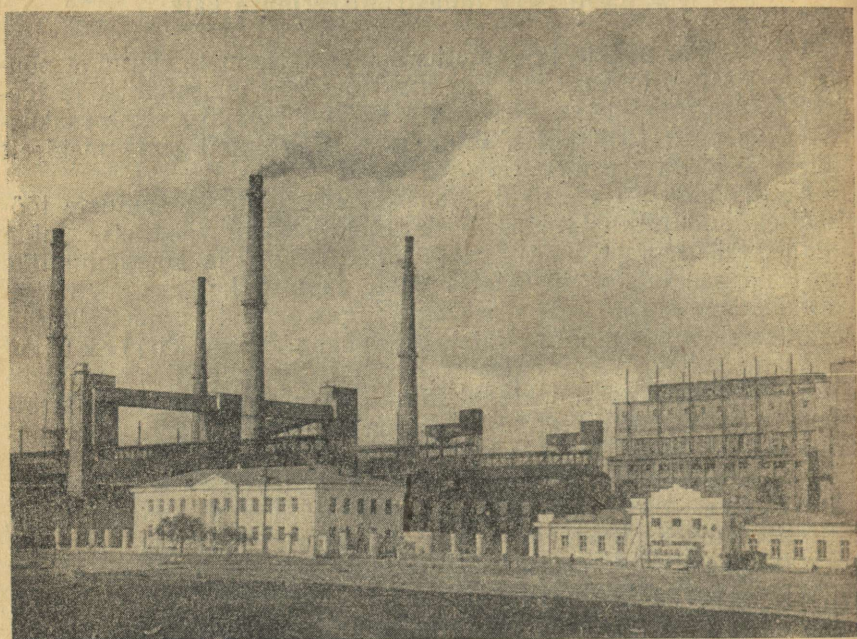
Kõigi vabariigi vabrikute, tehaste, ettevõtete ja asutuste töölikollektiivid lülitusid massilisse sotsialistlikku võistlusse, mida organiseerisid ja juhtisid partei-, ametiühingu- ja kommunistlike noorte organisatsioonid. Alates 1947. aastast kujunes sotsialistliku võistluse organiseerimise aluseks igas ettevõttes ametiühinguorganisatsiooni ja administratsiooni vahel sõlmitav kollektiivleping. Kollektiivlepingutes fikseeriti töölikollektiivi sotsialistlikud kohustused tootmisplaani täitmise alal, aga ka administratsiooni kohustused töötajate töötingimuste ning heaolu parandamise alal.

Juba 1947. aasta lõpul saavutas eesti tööstuse kogutoodang sõjaeelse taseme. Silmapaistev oli areng põlevkivi- ja metallitööstuses. Kohtla-Järvel ehitati maailma esimene põlevkivigaasitehas, samal ajal toimus 205 km pikkuse gaasi-juhtme rajamine Leningradi. 1948. a. 5. novembril hakkas fašistliku blokaadi all raskesti kannatanud kangelaslinn saama Eestist odavat põlevkivigaasi. Kohtla-Järvel toodetav gaas aitas tunduvalt kaasa kütteprobleemi lahendamisele Leningradis. See oli Nõukogude Eesti tõhusaks panuseks vennasvabariikidele sõjahälvade parandamisel ja tasuks Eesti rahvamajanduse taastamisel osutatud abi eest. Peagi algas ka 145 km pikkuse gaasi-juhtme ehitamine Kohtla-Järvelt Tallinna. Esimese sõjajärgse viisaastaku jooksul läksid käiku ja suurendasid aasta-aastalt oma toodangut Eesti NSV suurimad tekstiilivabrikud — Kreenholmi ja Balti Manufaktuur. 1949. aastal saavutas Eesti tööstus juba viisaastaku lõpuks ettenähtud toodangu väljalaske keskmise taseme.

Esimese sõjajärgse viisaastaku lõpuks oli juba üle 90% kõigist eesti töölistest lülitunud sotsialistlikku võistlusse; tootmiseesrindlaste, novaatorite ja ratsionaliseerijate hulk vabariigis ulatus üle 45 000 inimese. Tööviljakuse tõusu soodustas töötajate entusiasmi kõrval ka uue tehnika rikkalik rakendamine tööstusettevõtetes.

Kokku kasvas Eesti NSV tööstuse kogutoodang esimese viisaastaku kestel 3,4-kordseks võrreldes sõjaeelse, 1940. aastaga. Masinaehitustööstuse toodang aga kasvas koguni

5-kordseks. Tootmise mehhaniseerimise ja sotsialistliku võistluse osatähtsust selles saavutuses näitab fakt, et kaks kolmandikku iga-aastasest toodangu juurdekasvust saavutati tööviljakuse tõusu arvel. Üle vabariigi said tuttavaks eesrindlikud töölikollektiivid: elektrimootorite tehas «Volta», põlevkivikaevandus

Põlevkivigaasi tehas Kohtla-Järvel.

Käva-2 ja Tootsi turbatööstus, kus uue tehnika rakendamisega saavutati toodangu suur tõus. Üldtuntuks said tootmiseesrindlased-novaatorid, nagu Tallinna Masinaehitustehase freesija Robert Piilberg, kes viisaastaku normi täitis neljakordselt. Kreenholmi eesrindlike töömeetodite instruktor Maria Tahtarova õpetas viisaastaku jooksul välja üle 300 noortöölise. Nemad innustasid oma isikliku eeskujuga ka kõiki töökaaslasti tootmisülesannete laimatuks täitmisele ja ületamisele.

§ 3. Sotsialistliku suurpõllumajanduse loomine Nõukogude Eestis.

Eelduste väljakujunemine põllumajanduse kollektiviseerimiseks. Pärast Suure Isamaasõja lõppu oli nõukogude võimu üheks tähtsamaks ülesandeks taastada ja ületada põllumajandusliku

tootmise sõjajärgne tase. Ühtlasi oli vaja likvideerida klassiline ebavõrdsus ja eksploatatorlikud suhted Eesti külas ning viia põllumajandus sotsialistlikule alusele. Selleks läi eeldused kõigepealt nõukogude maa reformi lõpuleviimine. Taastatud masina-traktorijaamade ja sovhooside näol tekkis uuesti sotsialistlik sektor põllumajanduses. 1948. aastal oli vabariigis 103 sovhoosi ja 24 masina-traktorijaama.

Masina-traktorijaamade poolt teenindatavate majapidamiste arv kasvas iga aastaga. 1947. a. teenindasid MTJ-id juba 35 000 talumajandit. Ometi ei olnud see abi efektiivne väikestel maalappidel asuvate eramajapidamise tingimustes. Rõhuv enamus talumajapidamisi jäi hobutööjõu ning väheviljaka käsitöö kasutajaks. Väikemajapidamiste valitsemine pidurdas kaasaegse tootmistehnika rakendamist ega võimaldanud eesrindlike agrotehniliste meetodite ulatuslikku kasutamist põllumajandusliku tootmise kiire tõusu saavutamiseks. Üksiktalude süsteem ei võimaldanud põllumajanduse plaanipärast juhtimist ning iga aastaga kasvas mittevastavus tööstuse ja põllumajanduse arenemise tempodes. Kulakud, kelle käes oli suur osa põllumajandussaaduste tootmisest, saboteerisid nõukogude võimu korraldusi, peitsid ja hävitasid nii vilja kui ka kariloomi. Nii näitas sotsialismi ülesehitamise praktika ka Eesti NSV-s; et nõukogude võim ei saa pikema aja jooksul tugineda ühelt poolt sotsialistlikule suurtootmisele, teiselt poolt eramajanduslikule väiketalumajandusele. Oli vaja ka põllumajandus üle viia sotsialistliku suurtootmise alustele, et saavutada sotsialistliku rahvamajandussüsteemi täielik võit. Oli vaja likvideerida nõukogude korrale vaenulik kulakute klass.

Kuni 1949. aastani teostati nõukogude võimu poolt kulakluse piiramise ja väljatõrjumise poliitikat: kõrgendatud maksude, palgatööjõu kasutamise piiramise, krediidi mitteandmise ja kooperatiividest väljatõrjumise abil nõrgestati kulakluse mõju külas. Samal ajal toetas nõukogude võim kõigiti kehvtalupoegi, andes neile pikaajalist laenu ehitusmaterjalide, loomade ja inventari muretsemiseks ning võimaldades soodsatel tingimustel kasutada traktoreid. Eesti talupoegadele korraldati ekskursioone vennasvabariikide eesrindlikesse kolhoosidesse, kus neid tutvustati kolhoositootmise alustega. Kolhoosikorra paremuste selgitamiseks oli pühendatud ka ajakirjanduse ning kultuuri- ja rahvamajade kaudu tehtav poliitiline kasvatustöö.

Erinevalt vanematest vennasvabariikidest olid eesti põllumajandusel kollektiviseerimiseks soodsamad eeldused: tugevam materiaaltehniline baas masina-traktorijaamade näol; hästi väljakujunenud põllumajanduslik operatsioon (masina-, piima-, tarbijate jt. ühistud), mis haaras umbes 70% kogu maaelanikkonnast; teiste liiduvabariikide eeskujuga ning abi põllutöömashinade, mineraalväetiste ja viljaseemne näol ning oma vabariigi sovhooside kogemused suurtootmise alal. Nende soodustavate tegurite tõttu võimaldus Eesti, Läti

ning Leedu NSV-s põllumajanduse kollektiviseerimise ettevalmistusaga tunduvalt lühendada.

Põllumajanduse kollektiviseerimine. Esimesed kolhoosid, mis tekkisid Eesti NSV-s 1941. aastal, olid fašistliku okupatsiooni ajal jäljetult hävitatud. Nii tuli organiseerimistööd alustada uuesti otsast peale. Esimene eesti kolhoos sõjajärgsel perioodil loodi 1947. a. Saaremaa talupoegade poolt ja nimetati V. Kingissepa mälestuseks tema nimega. Selle kolhoosi edusammud veensid järjest uusi talupoegade rühmi ühinema. 1948. a. 1. jaanuaril oli Eesti NSV-s 5 kolhoosi, 1948. a. lõpul aga juba üle 400 kolhoosi.

Noortele kolhoosidele osutasid suurt tähelepanu ja abi Nõukogude Eesti valitsus ja Eestimaa Kommunistlik Partei. Masina-traktoriijaamad teenindasid esmajärjekorras kolhoose. Noori kolhoose abistati maaparandus- ja ehituslaenudega, samuti anti neile soodustusi normikohustuste osas. Kolhoosid said riigilt soodustatud korras osta mineraalväetisi ja viljaseemet. Kollektiivne töö kandis head vilja, reas eesrindlikes kolhoosides tõusis põlluviljakus. Kolhoosnikute tulud kujunesid üksiktalupoegade sissetulekutega võrreldes tunduvalt suuremaks.

1948. a. novembris toimus Tallinnas eesti kolhoosnikute I kongress, mis tegi kokkuvõtteid esimeste kolhooside saavutustest ja kujunes tähtsaks sammuks kolhoosiliikumise arengus. 1948. a. detsembris tuli kokku Eestimaa Kommunistliku Partei V kongress. Sellel kongressil võeti vastu ajaloolised otsused jätkata võitlust vabariigi sotsialistliku ümberkujundamise eest, eriti aga põllumajanduse kollektiviseerimise eest.

Tõuke eesti põllumajanduse massiliseks kollektiviseerimiseks andis NSV Liidu valitsuse määrus 1949. a. «Abinõudest Eesti NSV põllumajanduse abistamiseks». Selles nähti ette konkreetseid abinõud eesti talurahva abistamiseks kolhooside loomisel, mille alusel Nõukogude Eesti valitsus ja EKP Keskkomitee asusid kolhoositootmise materiaalsel ja tehnilisel baasil kindlustama. Asutati lisaks senistele rida uusi masina-traktoriijaamu ning täiendati tunduvalt nende masinaparki; koostati laialdane maaparandustööde plaan ja määrati uute kolhooside abistamiseks 15 miljonit rubla laenu.

Et kindlustada kolhoositootmise kiiret tõusu, osutas nõukogude võim suurt tähelepanu põllutööde mehhaniseerimisele. Masina-traktoriijaamade arv Eesti NSV-s kasvas 1950. aastaks 56-le.

Üheaegselt nende abinõudega arendati massilist kollektiviseerimisliikumist vabariiklikus ulatuses. Nagu vanemates vennasvabariikides, nii toimus ka Eesti NSV-s põllumajanduse kollektiviseerimine terava klassivõitluse tingimustes. Kulakud püüdsid kõigiti kollektiviseerimist nurja ajada, arendades selle vastu talurahva hulkades laimukampaaniat. Jättes täitmata nõukogude võimu korraldusi põllumajandussaaduste varumisel ja külviplaanide osas, ei kohkunud nad tagasi ka terroriaktidest partei ja nõu-

kogude aktivistide vastu külas. Kehvtalurahva abiga avastas ja paljastas nõukogude võim kulakute salasepitsusi ning kindlustas töötava talurahva huvidele vastava majanduspoliitika elluviimise. Massilise kolhoosiliikumisega käis kaasas kulakluse kui kolhoosikorra vaenuliku klassi likvideerimine 1949. a. kevadel.

Eesti NSV põllumajanduse massilise kollektiviseerimise arengut 1947.—1949. a. näitab alljärgnev tabel.

Aasta	Kolhooside arv	Kolhoosidesse ühinenud talude %
detsember 1947	5	0,03
detsember 1948	439	5,8
aprill 1949	1000	25
september 1949	2965	75

Kui vanemates vennasvabariikides põllumajanduse täielik kollektiviseerimine võttis aega 5—6 aastat, siis Eesti NSV-s teostati see põhiliselt ühe aastaga. 1950. aastal oli juba 82 protsenti kõigist Eesti talumajanditest ühinenud kolhoosidesse. Vennasvabariikide kogemusi kasutades õnnestus vältida mõningaid varasemaid vigu, näiteks kommuunide asutamist. Artellivorm kujunes Eestis algusest peale põllumajanduse kollektiviseerimise ainuõigeks vormiks.

Kollektiviseerimise käigus esines ka mõningaid puudusi ja vigu. Peamine tähelepanu oli 1949. a. pööratud kolhooside organiseerimistööle, kuna kasvatustöö talurahva hulgas jäi tagaplaanile. Töö kolhooside majandusliku ja organisatsioonilise kindlustamise alal toimus aeglasemalt kui kolhooside arvuline kasv, selletõttu tekkis tugevate ja elujõuliste kolhooside kõrval ka majanduslikult nõrku kolhoose. Esines juhtumeid, kus kolhoosidesse õnnestus pügeda kulaklikel elementidel, kes püüdsid kolhoose seestpoolt laostada. Võitlus nende puuduste kõrvaldamiseks algas juba kollektiviseerimise käigus ja jätkus viiendal viisaastakul. Tervikuna tähendas aga põllumajanduse kollektiviseerimine otsustavat revolutsioonilist pööret eesti talurahva ajaloos, üleminekut oma aja ära elanud ja väheproduktiivselt väikepõllunduselt sotsialistlikule suurpõllundusele. See tähendas eesti töötava talurahva lõplikku vabanemist kulakute ikkest ja tema asumist sotsialismi teele. Kolhoosikord lõi avarad perspektiivid põllumajanduse võimsaks arenemiseks ja põllumajandusliku toodangu sõjaeelse taseme saavutamiseks ja ületamiseks.

Sotsialistliku põllumajanduse juhtimine ja organisatsioonilismajanduslik kindlustamine nõudis tuhandeid uusi spetsialiste ja kvalifitseeritud tootmisorganisaatoreid. Selleks korraldati kursusi ja seminare kolhoosiesimeestele, brigadiridele, arveametnikele ja farmijuhatajatele. Kehtnas avati 2-aastane kool kolhoosiesimeeste ja brigadiride ettevalmistamiseks.

Melioratsioonitööd.

Mitmel pool vabariigis organiseeriti traktoristide, kombainrite ja autojuhtide kursused. Eeskujuks kolhoosnikutele olid eesrindlikud sovhooside töötajad, näiteks Sõmerpalu sovhoosi brigaadir Karl Isak ja Udeva sovhoosi lüpsja Lembi Paukku, kellele omistati esimestena vabariigis oma töösaavutuste eest sotsialistliku töö kangelase aunimetus.

§ 4. Sotsialistliku ülesehitustöö tulemused aastail 1946—1950.

Sõjajärgse viie aasta plaani täitmise käigus teostati Eesti NSV industrialiseerimine ja põllumajanduse kollektiviseerimine. Sotsialistlik rahvamajandussüsteem võitis viisaastaku lõpuks täielikult nii tööstuses kui ka põllumajanduses. Kulakluse likvideerimine tähendas viimase ja kõige arvukama ekspluataatorliku klassi likvideerimist Eestis, ühtlasi ka kodanliku natsionalismi põhilise sotsiaalse baasi likvideerimist. Eesti rahvas jagunes nüüdsest peale kaheks sõbralikuks klassiks — töölikklassiks ja kolhoositalurahvaks, kelle vahel puudub klassiantagonism ja valitsevad sõbraliku koostöö suhted. Töötav intelligents rakendas end täielikult rahva huvide teenistusse.

Taastatud Kreenholmi Manufaktuur.

Sõjajärgseil aastail kasvas vabariigi tööstus ning koos sellega linnaelanikkond. Tööstustöölise arv kasvas umbes 120 000-le, samuti suurenes teiste tööstuse ja kaubandusega tegelevate isikute ja teenistujate arv. Eesti NSV muutus agraarmaast eesrindlikuks industriaalmaaks.

1950. a. ühtlustati Eesti administratiivsüsteem üleliidulise administratiivsüsteemiga. Maakonnad ja vallad asendati rajoonide ja külanõukogudega.

Viie aasta plaani eduka täitmise tulemusena paranes eesti rahva materiaalne heaolu ja olustikulised tingimused. Rahvatulu tõusis viisaastaku jooksul ligi 60% võrra. Kasvas koolide, haiglate ja sanatooriumide võrk. Jätkus ja kiirenes juba esimesel nõukogude aastal alanud sotsialistliku kultuuri arendamine, mis väljendus rahvahulkade haridusliku taseme üldises tõus, uue, nõukogude intelligentsi kaadri tekkimises, sotsialistliku ideoloogia tugevnemises ja eesti rahva vormilt rahvusliku, sisult sotsialistliku kultuuri hoogsas arenemises. Algas kultuurirevolutsioon Eesti NSV-s, mis oli sotsialismi ülesehitamise lahutamatuks koostisosaks.

NÕUKOGUDE EESTI MAJANDUSE JA KULTUURI ARENEMINE AASTAIL 1951—1958

§ 1. Viienda viisaastaku plaan Eesti NSV-s.

Käsitades kõigi Nõukogude Liidu vennalike rahvastega jätkas eesti rahvas viiendal viisaastakul võitlust sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise lõpuleviimise eest, materiaalsete ja tehniliste eelduste loomise eest üleminekuks kommunismile. Viienda viisaastaku ülesanded Nõukogude rahvamajanduse edasise arendamise ja rahva materiaalse heaolu tõusu alal määrati kindlaks NLKP XIX kongressi direktiividega 1952. a. oktoobris. Eelmise viisaastakuga võrreldes pidi tööstustoodangu tase kogu NSV Liidus tõusma ligi 70% võrra, kusjuures säilitati tootmisvahendite tootmise kiirem kasvutempo võrreldes tarbimisesemete tootmisega. Eesti NSV-s jätkus viiendal viisaastakul vabariigi edasine industrialiseerimine, põlevkivitööstuse, masinaehituse, ehitusmaterjalide tööstuse ja elektrienergia tootmise edasine kiire arenemine. Põlevkivi kaevandamine pidi eelmise viisaastakuga võrreldes kasvama rohkem kui 2 korda, elektrienergia tootmine aga ligi 2,5 korda. Nähti ette Narva hüdroelektrijaama ehitamine.

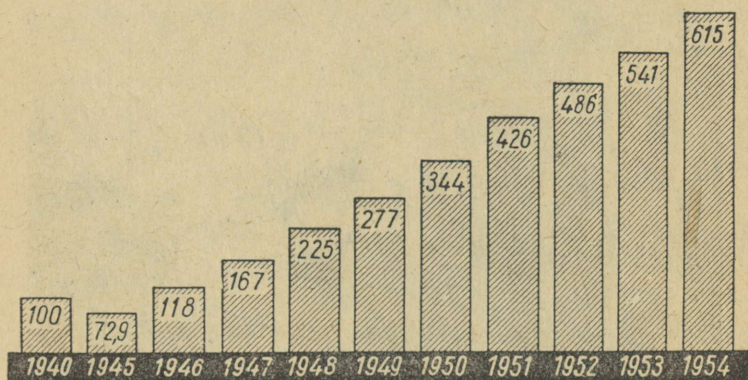
Põllumajanduse alal rõhutasid NLKP XIX kongressi direktiivid vajadust Eesti NSV-s edasi arendada kõrge produktiivsusega loomakasvatust, eriti piimakarja ja sigade kasvatamist. Ulatuslike maaparandustööde teostamine pidi tagama vajaliku söödabaasi väljaarendamise. 1955. aastaks oli ette nähtud põllutööde mehhaniseerimise tase Eestis tõsta 85—90 protsendini.

Elanikkonna materiaalse heaolu tõstmiseks nägi NLKP XIX kongress ette tööliste ja teenistujate reaalpalka tõstmise ja kolhoosnike sissetulekute suurendamise. Kultuuri alal oli tähtsaimaks ülesandeks üleminek seitsmeklassiliselt hariduselt üldisele keskkaridusele kõigi vabariikide pealinnades ja teistes suuremates linnades. Nii suunasid NLKP XIX kongressi direktiivid ka eesti töötavat rahvast maksimaalselt ära kasutama sotsialistliku rahvamajandussüsteemi ja nõukogude korra eeliseid uute majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö ülesannete lahendamiseks.

§ 2. Sotsialistliku industrialiseerimise edusammud.

Nõukogude eesti tööliklass rakendus täie tõsidusega uute tootmisülesannete lahendamisele ja saavutas häid tulemusi. Eesti NSV Ülemnõukogu teisel istungjärgul 1952. a. tõsteti esile eesti töötajate massilisi töövõite. Vennasvabariikide kuulsate tootmisnovaatorite eeskujul arenes Eesti NSV-s laialdane sotsialistlik võistlus toodangu kvaliteedi tõstmise, omahinna alandamise, tooraine ja materjalide kokkuhoiu eest.

Ilmekalt avaldus eesti tööliste ja insener-tehniliste töötajate võitlus tootmistehnilise progressi eest ratsionaliseerimise liikumises. Juba 1951. aastal rakendati 7250 ratsionaliseerimissetepanekut vabariigi ettevõteteis, mis andsid riigile aastas 37,6 miljonit rubla kokkuhoidu.

Eesti NSV tööstuse tõus 1940—1954. Diagramm.

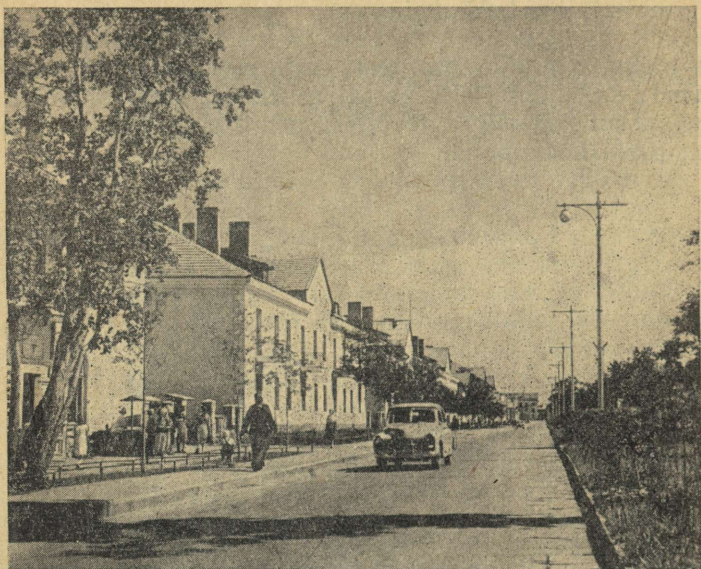
Uusi edusamme tegi viiendal viisaastakul eesti põlevkivitööstus, millele pole võrdset mujal Nõukogude Liidus ega kogu maailmas. Tänu tootmise ulatuslikule mehhaniseerimisele ja eesrindlike töömeetodite rakendamisele tõusis põlevkivitoodang siin sõjaeelse tasemega võrreldes 3-kordseks ja moodustas ühe kaevuri kohta 9—12 tonni põlevkivi vahetuses. Kaevurite-novaatorite tööviljakus ületas kodanlikul ajal käsitsi töötava kaevuri tööviljakuse kuni kuuekordselt.

Ehitati valmis 145 km pikkune gaasijuhe, mis võimaldas asuda vabariigi pealinna Tallinna varustamisele odava tarbegaasiga. 14. veebruaril 1953. aastal süüdati Tallinnas Võidu väljakul pidulikult gaasitungal, mis tähistas Kohtla-Järve gaasi kohale jõudmist ning gaasijuhtme käikulaskmist.

Tallinna varustamine gaasiga, mis omab rahvamajanduslikku tähtsust, kasvab iga aastaga. 1955. a. novembri alguseks gasifit-

seeriti Tallinnas üle 6000 korteri. Samuti viidi gaasiküttele üle osa Tallinna tööstusettevõteteid ja asutusi.

Vabariigi põlevkivirajoon, mis peale saksa okupantide mine-makihutamist oli pooleldi varemetes, muutus kümne aasta jooksul vabariigi tähtsaks tööstuskeskuseks. Siin ehitati viis uut kaevandust. Tundmatuseni muutus Jõhvi linn, kus kerkisid uued tänavakvartalid uute elamute, haigla, lasteasutuste, sööklate ja kaup-

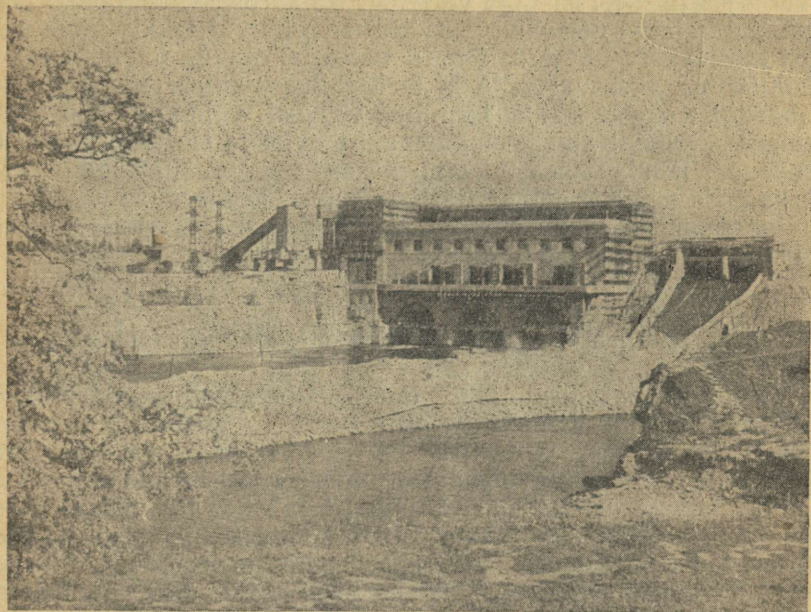

Kohtla-Järve Võidu tänav.

lustega. Kohale, kus varem oli vaid väike küla, kasvas üles uus kaevurite linn A h t m e. Ehitati uued tööstusasulad — S o m p a ja Viivikonna. Suurimaks ja paremini heakorrastatud kaevurite linnaks kujunes Kohtla-Järve, kus asub ka põlevkivigaasi tehas.

Viienal viisaastakul pandi alus vabariigi kiiresti kasvava tööstuse vajaduste rahuldamisele elektrienergiaga. Ahtmes ehitati põlevkiviküttel töötav soojuselektrijaam, Narva jõe idakaldale ehitati kolme aasta jooksul võimas hüdroelektrijaam, mis on üks suuremaid kogu NSV Liidu loodeosas. Narva hüdroelektrijaama ehitamisest võttis osa suur ehitajate kollektiiv, kuhu kuulus vene-lasi, valgevenelasi, eestlasi, lätlasi, leedulasi ja NSV Liidu teiste rahvaste esindajaid. Ehituse materiaalsed kulud kandis Vene NFSV. Nii kujunes Narva hüdroelektrijaam rahvaste sõpruse ere-daks sümboliks kahe vennasvabariigi piiril. Jõujaama tuled süt-tisid esmakordselt 1955. aasta detsembri algul. Ta hakkas odava

hüdroenergiaga varustama nii Narvat ja Eesti NSV teisi rajoone kui ka Leningradi linna ja Leningradi oblastit. 1950. aastaga võrreldes kasvas elektrienergia tootmine viisaastaku jooksul vabariigis 2,4-kordseks, ületades sõjaeelse taseme rohkem kui viiekordselt.

Narva hüdroelektrijaam.

Teise sõjajärgse viisaastaku tulemuseks oli Eesti NSV tööstuse üleliidulise osatähtsuse kasv. Eesti tööstus tootis põlevkivi ja selle saadusi, tsementi, klaasi, paberit, mööblit, tekstiilitooteid, raadioaparaate, mooteriistu, ravimeid ja muid tööstustooteid, mida veeti teistesse vennasvabariikidesse. Nii kujunes Tallinna tehas «Volta» üheks tähtsamaks NSV Liidu loodepiirkonna elektrimasinaehitustehaseks. «Volta» tehase elektrimootoreid veetakse kõigisse liiduvabariikidesse ja eksporditakse nii Euroopa rahvademokraatiamaadesse kui ka Hiinasse ja isegi Indiasse. Kreenholmi Manufaktuur varustab oma toodanguga üle 100 NSV Liidu tekstiili- ja trikootaäzivabriku. Eesti NSV karjamajandussaadusi ja kalakonserve tarvitatakse ka Leningradis ja teistes NSV Liidu linnades. Samal ajal saab Eesti NSV tööstus teistelt liiduvabariikidelt toorainet, uut tehnilist sisseseadet vabrikutele ning tootmiseks vajalikke materjale, põllutöömaseid, kunstväetist jne.

Tööstuse kiire arenemise tulemusena kasvas tööstustoodangu

osatahtsus vabariigi rahvamajanduses pidevalt, moodustades 1955. aastal rohkem kui 80% kogutoodangust. Rasketööstuse osa eesti tööstuses kasvas viienda viisaastaku jooksul 41%-lt 54%-le. Eesti tööliklass saavutas viie aasta plaanis ettenähtud kogutoodangu keskmise taseme enne tähtaega, nimelt 3 aasta ja 11 kuuga. Vabariigi tööstustoodang tõusis 1950. aastaga võrreldes 2-kordseks ja 1940. aastaga võrreldes 6,5-kordseks. Neljandal viisaastakul rajatud põlevkivigaasi tootmise kõrval tekkis terve rida uusi tööstusharusid, mida Eestis varem ei olnud, nagu superfosfaaditööstus, ekskavaatorite ja teedehitusmasinate tootmine jne. Vabariigi tööstuse selline tormiline kasv oli võimalik tänu teiste vennasvabariikide omakasupüüdmatule abile ja tihedale koostööle nendega. Viienda viisaastaku tulemusena muutus Nõukogude Eesti üheks meie suure kodumaa hästiarenenud tööstusrajooniks. Astuti oluline samm edasi kommunismi materiaalse ja tehnilise baasi rajamisel.

§ 3. Põllumajanduse arenemine viiendal viisaastakul.

Viiendal viisaastakul jätkus Eesti põllumajanduse sotsialistlik rekonstrueerimine. See seisnes kõigepealt elujõuetute kääbuskolhooside ühendamises ja osaliselt ka nende liitmises sovhoosidega. Kolhooside ühendamine võimaldas paremini ära kasutada masinatraktori jaamade rikkalikku tehnikat, rakendada plaanipärast sotsialistlikku tootmist ja kindlustada kolhoose nii organisatsiooniliselt kui ka majanduslikult. Kolhooside suurendamise tulemusena oli viienda viisaastaku lõpuks Eesti NSV-s 860 põllumajanduslikku artelli ja 84 kalurikolhoosi, kokku 944 kollektiivmajandit.

Viisaastaku teiseks tähtsaks ülesandeks põllumajanduses oli selle edasine mehhaniseerimine. Traktori jaamu ja sovhoose varustati rikkalikult masinatega, eriti traktorite ja kombainidega. Eesti põldudele ilmusid kartulivõtmise kombainid ja linakombainid. Kuid osa kombaine ja traktoreid ei olnud kohandatud vabariigi pinnase ja mullastiku tingimustele. See vähendas nende tööviljakust.

Traktori jaamade rikkaliku tehnika paremaks kasutamiseks avati rida uusi põllumajanduse mehhaniseerimise koole traktoristide, kombainerite jne. ettevalmistamiseks.

1951. a. asutati Eesti Põllumajanduse Akadeemia, mis hakkas vabariigi põllumajanduse jaoks ette valmistama kõrgema haridusega kaadrit. 1953. a. valmistati ette üle 500 kõrgema ja keskharidusega põllumajanduse eriteadlase.

Põllutööde hea organiseerimise tõttu saavutas rida vabariigi kolhoose kõrgeid saake. Eriti head saagid olid Rapla rajooni «Uue Elu» kolhoosis, kus ühe hektari põllumaa kohta saadi 15—20 tsentnerit teravilja, 120—150 tsentnerit kartuleid jne.

Mõningatele edusammudele vaatamata ei saavutanud eesti põllumajandus tervikuna viisaastakuplaanis ettenähtud arengu-

tempot. Kolhoosikorras peituvaid suuri võimalusi toodangu tõstmiseks ei kasutatud vabariigi kolhoosides ja sovhoosides kaugeltki täiel määral ära. Paljud kolhoosid kannatasid tööjõu puuduse all. Teraviljasaagid ja piimatoodang ei saavutanud sõjaeelset taset.

Rapla rajooni «Uue elu» kolhoosi karjalaut.

Nõukogude Eesti põllumajanduse tõusu saavutamisel töid otsustava pöörde NLKP ja Nõukogude valitsuse otsused alates 1953. aasta sügisest. NSV Liidu Ülemnõukogu V istungjärg 1953. a. augustis võttis vastu seaduse põllumajandusmaksu kohta, millega muudeti selle sissenõudmise korda ja tühistati kolhooside võlgnevused.

Igakülgselt arutas põllumajanduse olukorda NLKP Keskkomitee ajalooline septembripleenum 1953. a. Paljastades nõukogude põllumajanduse mahajäämuse peamised põhjused — kolhoosnike materiaalse huvitatus printsiibi rikkumine kolhoositootmise arendamisel ja riigi poolt antava võimsa tehnika ebarahuldav kasutamine MTJ-des — juhatas NLKP Keskkomitee septembripleenum kätte konkreetsed abinõud põllumajandusliku tootmise organiseerimisel esinevate puuduste kõrvaldamiseks. Pleenum kohustas kohalikke partei-, nõukogude ja põllumajandusala töötajaid põhjalikult ümber korraldama põllumajanduse juhtimist.

NLKP Keskkomitee septembripleenumil paljastatud puudusi asuti kõrvaldama ka Eesti NSV põllumajanduses. EKP Keskkomitee VII pleenum, olles läbi arutanud NLKP Keskkomitee septembripleenumi otsuse, kavandas praktilised abinõud vabariigi põllumajanduse parandamiseks. Sotsialistliku põllumajanduse kõige kiirema arenemise kindlustamine kujunes, nagu märgiti

EKP VIII kongressil 1954. a., vabariigi ees seisvaks tähtsaimaks ülesandeks.

NLKP ja Nõukogude valitsuse poolt 1954. ja 1955. a. rakendatud abinõud, millega muudeti põllumajanduse planeerimise korda ja tõsteti põllumajandussaaduste varumise hindu, avaldasid suurt

Kose rajooni «Sotsialismi tee» kolhoosi linnufarm.

mõju ka Eesti NSV põllumajanduse edasisele arengule. Erilist tähtsust omas aga NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus 1955. a. 1. detsembrist «Eesti NSV põllumajanduse tõusu saavutamise abinõudest», mis püstitas konkreetsed ülesanded ja näitas kätte teed kõigi põllumajandusharude kiire arenemise saavutamiseks vabariigis.

Loomakasvatuse produktiivsuse tõusu poolest paistsid viienda viisaastaku lõpul silma Paide, Orissaare, Elva ja Harju rajoonid. Erilist hoolt kanti neis rajoonides kindla söödabaasi loomise eest karjakasvatusele.

Vabariigi eesrindlikud kolhoosid arendasid viiendal viisaastakul edukalt sotsialistlikku suurtootmist ja tõestasid kolhoosikorra elujõulisust. Eriti jõukalt hakkasid elama Eesti kalurikolhoosid, kes eesrindlikku püügitehnikat kasutades saavutasid järjekindlalt suuri saake ja ületasid tootmisplaane. 1954. ja 1955. aas-

tal esines ligi 500 Eesti majandit ja organisatsiooni ning 2490 teravilja- ja karjakasvatuse eesrindlast üleliidulisel põllumajandusnäitusel. Saavutuste eest põllumajandusliku tootmise mitmesugustel aladel autasustati parimaid nende hulgast diplomite, kuld- ja hõbemedalite ning väärtuslike preemiatega.

Eesti NSV paviljon üleliidulisel
põllumajandusnäitusel.

§ 4. NLKP XX kongress ja selle otsuste elluviimine Eesti NSV-s.

1956. aasta veebruaris toimus NLKP XX kongress, millel oli suur ajalooline tähtsus Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ja kogu nõukogude rahva elus. Kongress kiitis täielikult heaks NLKP Keskkomitee poliitilise joone ja praktilise tegevuse, mille aluseks oli leninlike kollektiivse juhtimise ja siseparteilise demokraatia printsiipide taastamine ja edasiarendamine, nõukogude ühiskondliku ja riikliku korra edasine kindlustamine ning arendamine.

NLKP XX kongress mõistis otsustavalt hukka marksismile-leninismile võõra isikukultuse ja kutsus parteid võitlusele selle tagajärgede likvideerimise eest. NLKP XX kongressi resolutsioonis anti Nõukogude Liidu sise- ja välispoliitika sügav marksistlik

analüüs ja määrati kindlaks partei ees seisvad tähtsamad ülesanded kommunistliku ülesehitustöö edasisel juhtimisel.

Kongress arutas läbi direktiivid Nõukogude Liidu rahvamajanduse arendamise plaani kohta 1956.—1960. aastaks ja kiitis need üksmeelselt heaks. Nendes direktiivides määrati kindlaks tööstuse, eriti rasketööstuse ja selle baasil tarbeesemete tootmise võimas edasiarendamine, samuti põllumajandusliku tootmise kiire kasvu ülesanded, et saavutada kogu nõukogude rahva materiaalse heaolu ja kultuurilise taseme tunduv tõus. Sellega pidi nõukogude rahvas tegema suure sammu edasi Nõukogude Liidu põhilise majandusliku ülesande lahendamisel, mis seisneb selles, et jõuda järele ja ette kõige arenenumatest kapitalistlikest maadest toodangu hulga poolest iga elaniku kohta. NLKP XX kongress võttis vastu otsused tööpäeva lühendamise, elamuehituse laiendamise, uue pensioniseaduse väljatöötamise ning madalapalgaliste tööliste ja teenistujate palkade tõstmise kohta. Kuna meie suure kodumaa eduka arengu tähtsaimaks tingimuseks on kõigi Nõukogude Liidu rahvaste sõprus ja loov koostöö, siis pööras NLKP XX kongress suurt tähelepanu kõigi nõukogude rahvaste vankumatu ühtsuse kindlustamisele, liiduvabariikide majanduse ja kultuuri järjekindlale arendamisele, liiduvabariikide õiguste edasisele laiendamisele.

Nõukogude rahvas kiitis palavalt heaks NLKP XX kongressi otsused ja asus energiliselt võitlema nende elluviimise eest.

NLKP XX kongressi otsuste elluviimine avaldas tohutut mõju ka Eesti NSV arengule, tagades sotsialistliku rahvamajanduse ja kultuuri kiire tõusu. Vastavalt NLKP XX kongressi direktiividele töötati välja Eesti NSV rahvamajanduse ja kultuuri arendamise plaan aastaks 1956—1960, mis nägi ette rea uute suurte tööstusettevõtete ehitamise Eesti NSV-s. Narva lähedale ehitatakse Balti soojuselektrijaam, mis ületab oma võimsuselt kõik senised elektrijaamad Eestis ja mille käikulaskmisel elektrienergia tootmine vabariigis kasvab 3 korda. Rekonstrueerimisele kuulub tsemenditehas «Punane Kunda».

Põllumajandusliku tootmise osas planeeriti lina, kanepi, aedvilja, eriti aga liha, piima ja või tootmise kiire tõus vabariigis.

Eesti NSV rahvamajanduse arengus omab tähtsa koha 1957. a. juunis toimunud Eesti NSV Ülemnõukogu viies istungjärg, kus kooskõlas NSV Liidu Ülemnõukogu VII istungjärgu otsustega võeti vastu seadus «Tööstuse ja ehitustegevuse juhtimise organiseerimise edasisest täiustamisest Eesti NSV-s». Seadus nägi ette moodustada Eesti NSV-s ühtne administratiivne majanduspiirkond, kus vabariigi tööstust ja ehitustegevust hakkas juhtima Ministrite Nõukogule alluv Eesti Rahvamajanduse Nõukogu. Rahvamajanduse Nõukogu alluvusse viidi umbes 420 ettevõtet, mis andsid 78 protsenti vabariigi tööstuse kogutoodangust (ülejäanud 22 protsenti langes üleliidulisele ja kohalikule tööstusele). Peale selle allutati Eesti Rahvamajanduse Nõukogule kõik vabariigis asuvad suured ehitusorganisatsioonid. Uus töös-

tuse ja ehitustegevuse juhtimise kord, mis laiendas tunduvalt vabariigi õigusi majanduslikul alal, võimaldas paremini ära kasutada vabariigi sisemisi reserve rahvamajanduse uue tõusu saavutamiseks, suurendada jätkuva tehnilise progressi alusel tööviljakust ja parandada rahva heaolu.

1957. aastal andis vabariigi tööstus üle 8 korra rohkem toodangut kui 1940. aastal. Nõukogude Eesti tööstus on oma kogutoodangu kasvutempolt kõigi teiste liiduvabariikide hulgas sõja-järgsel perioodil püsinud esikohal. Nõukogude Eestile, mis oma pindalalt on liiduvabariikide hulgas 13. kohal, elanike arvult aga viimasel kohal, kuulus 1957. aastal Nõukogude Liidus esikoht põlevkivi, põlevkiviõli ja -gaasi absoluutse toodangu poolest, neljas koht — puuvillase ja linase riide ning pehme katusematerjali tootmises, viies koht — paberi tootmise ja kalapüügi alal, kuues koht — saematerjalide ja turba tootmises. Toodangu hulgalt iga elaniku kohta kuulub Eesti NSV-le samuti üks esikohtadest. Tänu tootmise jätkuvale mehhaniseerimisele ja automatiseerimisele, on kiiresti tõusnud eesti tööliste tööviljakus, mis oli kasvanud 1956. aastal 1950. aastaga võrreldes 158 protsendi võrra. 1957. aastal tehti Tallinna ettevõtete tööliste poolt üle 5000 ratsionaliseerimisetepaneku, mille rakendamine andis riigile 12 miljonit rubla kokkuhoidu. See räägib eesti tööstustööliste loova initsiatiivi suurest tõusust.

Järjest tihenevad majanduslikud sidemed Eesti NSV ja teiste vennasvabariikide vahel. 1956. aastal veeti Eestist välja mitmesuguseid kaupu 3 miljardi rubla väärtuses, samal ajal toodi teistest liiduvabariikidest kaupu sisse 3,3 miljardi rubla eest.

Partei ja Nõukogude valitsuse poolt tarvitusele võetud abinõude tulemusena saavutati 1956. aastal Eesti NSV põllumajanduses murranguline edu. 1956. aastal moodustasid Eesti kolhooside rahalised tulud 540 miljonit rubla — üle 2 korra rohkem kui 1952. a. Tööviljakus põllumajanduses kasvas poolteise- kuni kahekordseks võrreldes 1950. aastaga. 1956. a. rajati vabariigis arvukalt kultuurkarjamaid. Eesti NSV kolhoosid ja sovhoosid saavutasid 1956. aastal liha- ja munatoodangu alal, 1957. aastal aga piima- ja võitoodangu alal sõjaeelse taseme. Vabariigi eesrindlikud majandid järgivad partei üleskutset järele jõuda Ameerika Ühendriikidele piima, liha ja või tootmises ühe elaniku kohta. Eesti NSV kolhoosid ja sovhoosid on piimatoodangu poolest nii ühe lehma kohta kui ka iga 100 ha põllundusmaa kohta teisel kohal NSV Liidus. Piima ja või tootmises iga elaniku kohta jõudis meie vabariik 1958. aastaks tunduvalt ette Ameerika Ühendriikidest. Viimastel aastatel on parimateks ühismajanditeks vabariigis olnud Türi rajooni «Estonia» kolhoos, Kose rajooni «Edu» kolhoos, Elva rajooni «Kureküla» sovhoos, Põltsamaa rajooni «Pilu» sovhoos jt. Eesti maanoored võtavad aktiivselt osa tööst põllumajanduse kiire tõusu kindlustamisel. 1957. a. jaanuaris autasustati 25 maanoorte sõtsialistliku võistluse eesrindlast Eesti NSV Ülemnõu-

kogu aukirjadega. Eesti kolhoositalurahvas kasutab iga aastaga paremini sotsialistlikus põllumajanduses peituvaid avaraid võimalusi.

Kogu sotsialistliku põllumajanduse arenemises etendab erakordselt tähtsat osa NSV Liidu Ülemnõukogu viienda koosseisu esimesel istungjärgul 1958. a. märtsis vastuvõetud seadus kolhoosikorra edasiarendamise ja masina-traktorijaamade reorganiseerimise kohta. Selle seadusega muudeti kolhooside tootmis-tehnilise teenindamise korda. MTJ-id organiseeriti järk-järgult remondi-tehnikajaamadeks ning kolhoosid asusid omandama traktoreid ja muid põllutöomasinaid. Nende abinõude teostamine kindlustas kolhoositootmise täiuslikuma organiseerimise, kolhooside jagamatute fondide suurenemise ja kolhoosnikute materiaalse heaolu järjekindla kasvu.

NLKP XX kongressile järgnenud periood tähistas kogu nõukogude rahva, sealhulgas ka eesti rahva materiaalse ja kultuurilise taseme enneolematut tõusu. NLKP XX kongressi otsuste elluviimise käigus tõsteti madalapalgaliste tööliste ja teenistujate töötasu ning pensionimäärasid, lühendati tööpäeva, eriti alaealistel töölistel, pikendati rasedus- ja sünnituspuhkust, kaotati õppemaks kesk- ja kõrgemates koolides. Eesti NSV-s on 1957. a. üle 60 000 pensionäri, samal ajal kui kodanlikus Eestis 1936. a. sai riiklikku pensioni ainult 817 inimest. Alates 1958. a. 1. jaanuarist vabastati kolhoosnikute, tööliste ja teenistujate majapidamised põllumajandussaaduste müügikohustusest. Suurt tähtsust omab töötajate olustikuliste tingimuste parandamisel elamuehituse kiirendamine, mis lähema 10—12 aasta jooksul näeb ette elamispinna puuduse täieliku likvideerimise.

Eesti töötajate keskmine elatustase on tõusnud tunduvalt kõrgemale kui see oli kodanlikus Eestis. Kommunistliku partei ja nõukogude valitsuse juhtimisel jätkab eesti töötav rahvas edukalt uue NSV Liidu ja Eesti NSV seitsme aasta plaani (1959—1965) grandioosete ülesannete täitmist, et omapoolse panusega kiirendada nõukogude ühiskonna edasiliikumist kommunismile viival teel, mille kavandas NLKP XXI kongress.

§ 5. Sotsialistliku kultuuri arenemine Eesti NSV-s.

Rahvahariduse tõus. Võitlus kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest nõuab kogu rahva teadlikku osavõttu majanduslikust ja kultuurilisest ülesehitustööst, järelikult ka laiaade rahvahulkade haridusliku ja poliitilise teadlikkuse taseme järjekindlat tõstmist.

Seoses sotsialistliku tööstuse ja põllumajanduse loomisega Eesti NSV-s kasvas mitmekordseks vajadus uute kvalifitseeritud eriteadlaste järele. See tingis kommunistliku partei ja Nõukogude

valitsuse pideva hoolitsuse rahvahariduse igakülgse arendamise eest.

Juba 1940.—1941. õppeaastal kehtestati Nõukogude Eestis uus nõukogude koolisüsteem, kuid sõda katkestas selle täieliku väljaarendamise. Sõjajärgseil aastail kehtestati Eesti NSV-s kohustuslik 7-klassiline emakeelne üldharidus ja algas üleminek üldisele keskharidusele linnades ja suuremates asulates. 1956. a. aga kaotati õppemaks kesk- ja kõrgemates koolides. Asutati esimesed internaatkoolid.

Sügav murrang toimus seoses üleminekuga nõukogude koolisüsteemile ka õppetöö sisulises korralduses. Koolide programmidest jäeti välja usuõpetus ning viidi sisse NSV Liidu ajalugu, vene keel ja kirjandus. Kogu õppe- ja kasvatustöö rakendati kommunistliku ülesehitustöö suurte eesmärkide, nõukogude patriotsismi ja rahvaste sõpruse ning proletaarse internatsionalismi kasvatamise teenistusse. Viiendal viisaastakul mindi üldhariduslikes koolides üle polütehnilisele õpetusele kui hädavajalikule eeldusele tööarmastuse kasvatamisel.

Nõukogude võimu hoolitsuse tõttu tõusis rahvahariduse tase Nõukogude Eestis iga aastaga. 1955.—1956. õppeaastal oli Eesti NSV-s 1192 üldhariduslikku kooli 160 800 õpilasega. Neljandal ja viiendal viisaastakul ehitati Eestis 64 uut koolimaja. Eriti palju koolimaju on püstitatud põlevkivibasseinis Kohtla-Järvel ja Ahtmes, tekstiilitööstuse keskuses Narvas ja vabariigi pealinnas Tallinnas.

Ka tehnikumide ja teiste keskeriõppeasutuste õpilaste arv Eestis on kasvanud kolm ja pool korda suuremaks kui 1940. a. 1955/56. õppeaastal õppis nendes õppeasutustes üle 16 000 õpilase. Kesk-eriõppeasutustes õppimist kergendab riiklike stipendiumide süsteem.

Andekamad noored võivad oma haridust jätkata kas vabariigi kõrgemates õppeasutustes või meie suure kodumaa teistes ülikoolides ja instituutides. Kuna ka kõrgema hariduse omandamise kulud lasuvad sotsialistlikul riigil, siis pole ime, et üliõpilaste arv Eesti NSV-s viienda viisaastaku lõpul ületas 2,5-kordselt üliõpilaste arvu kodanlikus Eestis, ulatudes ligemale 12 000-ni. Kui 1940./41. õppeaastal lõpetas Eestis kõrgema kooli 364 spetsialisti, siis 1955/56. õppeaastal lõpetas juba 1776 spetsialisti kõrgema kooli.

1958. a. lõpul võttis NSV Liidu Ülemnõukogu vastu seaduse «Kooli ja elu sidemete tugevdamise ja haridussüsteemi edasiarendamise kohta NSV Liidus», mille alusel toimub koolisüsteemi reorganiseerimine ja tema lähendamine praktilise elu nõuetele ka Eesti NSV-s.

Erinevalt kodanlikust Eestist, kus hariduse ja kultuuri tipud olid rikaste eesõiguseks, kus haridus eemaldas intelligentsi rahvahulkadest ja süvendas üleolevat suhtumist füüsilisse töösse ja

selle tegijaisse, kasvatab nõukogude kool noortes vastutus- ja kohusetunnet kogu sotsialistliku ühiskonna ees, valmisolekut pühendada kõik oma teadmised ja võimed rahva teenimisele.

Koolides tegutsevad komsomoli-, pioneeri-, ALMAVÜ, spordi- ja teised organisatsioonid, kus noored leiavad rakendust oma tulevasele energiale ja teotahtele, abistades ühtlasi õpetajaid võitluses kõrge õppeedukuse ja kommunistliku kasvatustöö eest. 1956. aastal tulid Eesti NSV koolinoored üleliidulisel koolinoorte spartakiaadil kuuendale kohale. 1957. aastal esinesid eesti kooli- ja töölisnoorte isetegevuskollektiivid edukalt VI ülemaailmsel noorsoo- ja üliõpilasfestivalil Moskvast. Eesti koolinoored võtavad õppetöö kõrval aktiivselt osa kommunistlikust ülesehitustööst oma kalli kodumaa hüvanguks. Kümned tuhanded koolinoored abistavad igal aastal šeflustöö korras vabariigi kolhoose viljakoristamisel. 1956. ja 1957. aastal käis ligi 4000 Eesti noort uudismaadel rikkalikku viljasaaki koristamas. 3000 Eesti noort võtab osa komsomolikaevanduste ehitamisest Ukrainas. ELKNÜ ridadesse kuulus 1958. a. 1. jaanuaril 60 404 noort.

Teaduse arenemine. Sotsialistlik ülesehitustöö esitab suuri nõudeid kõigi teadusharude töötajaile. Eesti teadlastel tuleb pidevalt lahendada nii praktilisi kui ka teoreetilisi probleeme, et kaasa aidata progressi kindlustamisele tööstuses, põllumajanduses ja kultuuri alal. Teadusliku uurimistöö keskuseks on 1946. a. loodud Eesti NSV Teaduste Akadeemia ja vabariigi kõrgemad õppeasutused. Teaduste Akadeemia tegevus on järjest laienenud. Tema koosseisu kuulub üle kümne teadusliku uurimise instituudi, kus töötab pingeliselt sadu teaduslikke töötajaid. Ulatuslikult on

Eesti NSV Teaduste Akadeemia hoone Tallinnas.

läbi töötatud põlevkivi töötlemise meetodid, põlevkivikeemia jne. probleemid. Tähtsaid uurimusi on tehtud põllumajanduse alal. Väljapaistvat edu teaduslikus töös ja noorte teadlaste ettevalmistamisel on saavutanud Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemikud J. V. Veski, O. Madisson, H. Habermann, A. Kipper, H. Moora ja paljud teised.

Ka vabariigi kuues kõrgemas õppeasutuses kulgeb edukas teaduslik uurimistöö. Tartu Riiklik Ülikool on real teadusaladel, näiteks tahkete kehade luminesentsi ja soome-ugri keelte uurimise alal, muutunud üleliidulise tähtsusega uurimiskeskuseks. Koos kõrgemate koolide, muuseumide ja teiste teadusliku uurimise asutustega tõusis teaduslike asutuste arv Eesti NSV-s 1957. aastal 36-le (neis kokku 1618 teaduslikku töötajat).

Kirjandus. Alates 1940. aastast toimus eesti kirjanduse üleminek sotsialistliku realismi teele. See oli küllalt keeruline protsess, mis põhiliselt jõudis lõpule sõjajärgsetel aastatel. Eesti nõukogude kirjanduses domineeris luule ja draama, mille ainekus oli esikohal võitlus fašistlike röövvalutajate vastu ja sotsialistlik ülesehitustöö. Eesti Nõukogude luule silmapaistvamateks esindajateks olid J. Sütiste, J. Kärner, J. Smuul, D. Vaarandi, J. Semper, M. Raud ja rida teisi. Pikemate luuleteoste hulgast tõusevad esile J. Smuuli poeemid «Järvesuu poiste brigaad» ja «Mina — kommunistlik noor».

Silmapaistvaks draamakirjanikuks on A. Jakobson, kelle näidenditest on parimad «Elu tsitadellis», «Võitlus rindejooneta» ja «Vana tamm». Proosakirjanduses domineerib nüüd olustikulise romaani žanr, milles kajastub eesti rahva lähem minevik. Siia kuuluvad A. Hindi romaan «Tuuline rand», E. Krusteni romaan «Noorte südamed», R. Sirge romaan «Maa ja rahvas» ning J. Semperi «Punased nelgid». Kolhoositeemale on pühendatud H. Leberechti jutustus «Valgus Koordis» ja rea teiste autorite teosed.

Nõukogude võimu aastatel on esile kerkinud noorte andekate kirjanike ja luuletajate põlvkond: Debora Vaarandi, Juhan Smuul, Egon Rannet, Ralf Parve, Uno Laht, Ellen Niit ja palju teisi.

Viiendal viisaastakul kasvas eesti kirjanduse klassikute teoste väljaandmine. Rahva huvi kirjanduse vastu on kodanliku ajaga võrreldes tohutult kasvanud. Selle üheks põhjuseks on, et eesti nõukogude kirjandus vastab järjest aktiivsemalt kaasaja probleemidele ja püüab neid lahendada, teiseks on raamat lugejale muutunud palju kättesaadavamaks. Ilukirjanduslike teoste tiraažid on palju suuremad kui kodanlikul ajal ja ka hinnalt on teosed laiale rahvahulkadele kättesaadavamad. Sidemed eesti ja teiste Nõukogude rahvaste kirjanduse vahel on nõukogude võimu aastail tunduvalt tihenunud. Eesti rahvale on tõlgete ja originaalide kaudu muutunud kättesaadavaks nõukogude vennasrahvaste looming, aga ka eesti kirjanike teosed on ilmunud vennasvabariikides 19 keeles, kokku ligi 4 miljonis eksemplaris. Eesti kirjanike

parimad teosed on tõlgitud võõrkeeltesse ja avaldatud rahvademokraatia maades. Seega on eesti kirjandus muutunud Nõukogude Liidu paljurahvuselise kirjanduse lahutamatuks koostisosaks ja saanud kättesaadavaks vennasvabariikide, samuti paljude rahvademokraatiamaade lugejatele.

Riiklik Akadeemiline Meeskoor esinemas.

Teater ja muusika. Toetudes rahvusliku kultuuri rikkalikule varasalvele ja väärtuslikele traditsioonidele on eesti nõukogude muusika ja teater teinud suuri edusamme. Laialdaselt on arenenud koorilaul, rahvatants ja muusika. Kindlalt jätkatakse laulupidude rahvuslikku traditsiooni, kusjuures osavõtt nendest on tohutult tõusnud. 1955. a. üldlaulupeost Tallinnas võttis osa üle 35 000 laulja, tantsija ja pillimehe.

Rahva laialdase koorilaulu ja isetegevuse baasil areneb edukalt kogu muusika- ja teatrielu. Üldise austuse ja üleliidulise tunnustuse on saavutanud ENSV Riiklik Akadeemiline Meeskoor Gustav Ernesaksa juhtimisel.

Eesti nõukogude heliloojad on saavutanud väljapaistvaid loominguilisi võite, eriti ooperiloomingu alal. Paistavad silma sellised teosed, nagu E. Kapi ooper «Tasuleegid» ja ballett «Kalevi poeg», G. Ernesaksa ooper «Tormide rand». L. Austeri ballett «Tiina», L. Normeti ja E. Arro operett «Rummu Jüri» ning B. Kõrveri operett «Ainult unistus».

Neid teoseid on edukalt lavastanud Eesti NSV teatrid, eesotsas Riikliku Akadeemilise Ooperi- ja Balletiteatriga «Estonia» ja Riikliku Teatriga «Vanemuine». Seoses Eesti NSV kirjanduse ja kunsti dekaadiga Moskvast 1956. a. detsembris autasustati mõlemat teatrit Tööpunalipu ordeniga. Suuri edusamme on teinud ka V. Kingissepa nimeline Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater. Üldise tunnustuse on võitnud NSV Liidu rahvakunstnikud T. Kuusik, K. Karm ja A. Lauter ning Eesti NSV teenelised kunstnikud G. Ots, H. Puur, H. Laur, A. Talvi ja paljud teised.

Nõukogude aastail on rajatud ka eesti kinokunst. Tallinna Kinostuudio poolt on loodud esimesed rahvuslikud kunstilised ja dokumentaalfilmid. Neist silmapaistvamaks on film «Elu tsita-dellis».

Kujutav kunst ja tarbekunst. Nõukogude võimu aastad tähistavad murrangut ka eesti kujutava kunsti ja tarbekunsti arengus. Endiste arvukate kunstielu lõhestavate organisatsioonide asemel loodi Eesti Nõukogude Kunstnike Liit, mis koondab enda ümber vabariigi loovad jõud kunsti ja tarbekunsti alal. Eesti kunstnikud vabanesid formalismi ja estetismi mõjudest ning asusid sotsialistliku realismi teele. Nad kujutavad tõetruult elu Nõukogude Eestis ja nõukogude inimesi. Ühiskondlike probleemide kujutamise alal paistab silma Elmar Kitse maal «Massimõrv Tallinnas Uuel turul 1905. a.», E. Okka «Nõukogude Eesti vabastamine», R. Treumanni ja V. Karruse ühistööna valminud «Traktoristide üleskutse sotsialistlikuks võistluseks», A. Viidalepa «Fr. R. Kreutzwald rahvaluulet kogumas» jt. Portree alal töötavad edukalt V. Väli, I. Kimm ja R. Treumann. Maastikumaali meistriteks on E. Kits, A. Jansen, R. Sagrits, R. Uutmaa, J. Võerahansu ja rida teisi. Väljapaistvaks saavutuseks monumentaalmaali osas on kunstnike E. Kitse, E. Okka ja R. Sagritsa ühistööna 1947. a. loodud laemaal «Estonia» teatrisaalis.

Suurt edu on saavutanud eesti graafika, mille väljapaistvateks esindajateks on G. Reindorff, E. Einmann, A. Bach jt. Skulptuuri alal esinevad silmapaistvate tulemustega kujurid F. Sannamees, E. Roos, O. Männi jt. Tuntud on O. Männi ajalooline skulptuur «Vürst Vjatško ja vanem Lembitu poeg Meelis Tartu kaitsel 1224. a.».

Üleliidulise tunnustuse on võitnud sotsialistliku korra tingimustes intensiivselt arenev eesti tarbekunst, mis tugineb eesti rahvakunstile. Suuri saavutusi on kunstilise tekstiili alal M. Adamsonil, L. Ermil ja E. Hansenil; nahkehistöö alal A. Reindorffil, M. Roosmal jt. ning raamatukujunduse alal P. Luhteinil. Enamik meie noortest andekamatest tarbekunstnikest on oma hariduse saanud nõukogude korra ajal.

Massiline kultuuritöö. Nõukogude korrale on iseloomulik, et kogu kunst ja kirjandus areneb rahva laialdase kunstilise isetegevuse baasil. Nõukogude võim taotleb sotsialismi eduka ülesehitamise huvides rahva kultuuritaseme järjekindlat tõusu ja põõ-

rab suurt tähelepanu massilise kultuuritöö organiseerimisele elanikkonna hulgas. Selleks on laiendatud kinode, kultuuri- ja rahvamajade, klubide, raamatukogude, muuseumide ja punanurkade võrku. Kultuurimajade ja klubide arv tõusis viienda viis-aastaku lõpul 762-le, rahvaraamatukogude arv aga on tõusnud 1600-le. Järjest täienev rändkinovõrk haarab praegu ka kõige kaugemaid ja varem kultuuriliselt mahajäänud maakohti. Kodanlikus Eestis töötas 1939. aastal 51 kinoseadet, nende hulgas oli üksainus rändkino. Selletõttu oli kino eesti külas peaaegu tundmatu. 1956. aastal töötas Eesti NSV-s 286 kinoseadet, neist 169 rändkino. Kinokülastajate arv 1956. aastal oli üle 15,6 miljoni inimese. Samuti teenivad rahva kultuurilisi huve rohkearvulised ajakirjad ja ajalehed. Praegu ilmub igas rajoonis oma ajaleht. Seega on rahvale laialdased võimalused loodud oma kultuuritaseme tõstmiseks ka kõige kaugemais maakohtades, igas sovhoosis ja kolhoosis.

Sotsialistliku rahvuse kujunemine ja kultuurirevolutsiooni võit Eestis. Sotsialistlike tootmissuhete ja sotsialistliku tootmissüsteemi võit Eestis tõid kaasa eesti kodanliku rahvuse klassistruktuuri ja vaimse palge muutumise, tema muutumise sotsialistlikuks rahvuseks. Kui varem eesti rahvast lõhestasid klassivastuolud, siis sotsialistlikku rahvast iseloomustab vaenulike klasside ja klassiantagonismi puudumine. Sotsialistlikule eesti rahvusele on omane tööliklassi, talurahva ja intelligentsi poliitilis-moraalne ühtsus ja sõbralik koostöö sotsialismi ülesehitamisel. Teda iseloomustab nõukogude patriotism ja proletaarne internatsionalism, mis väljendub vennalikus koostöös ja sõpruses kõigi Nõukogude Liidu rahvastega, samuti rahvademokraatiamaade ja kõigi teiste rahuarmastavate maade töötajatega.

Sotsialismi ülesehitamise eest peetava võitluse lahutamatuks osaks oli kultuurirevolutsioon — võitlus uue, sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku kultuuri eest. Nagu tõendab kultuuri arenemine Nõukogude Eestis, toimus ka siin koos sotsialismi ülesehitamise ja sotsialistliku rahvuse kujunemisega kultuurirevolutsioon, mille käigus sotsialistlik kultuur muutus valitsevaks kultuuriks. Sotsialistliku ülesehitustöö aastatel pääses marksistlik-leninlik ideoloogia võidule kõigi reaktsiooniliste kodanlike teooriate ja seisukohtade üle.

Kultuurirevolutsioon, mis tõi kaasa eesti rahva haridustaseme ja teadmiste suure tõusu ning sotsialistliku intelligentsi formeerumise, aitas omalt poolt tõhusalt kaasa tootmistegevuse tõusule, tööviljakuse kasvule, teadliku distsipliini ja sotsialistliku töössuhtumise kujunemisele, kiirendades meie ühiskonna edasiliikumist kommunismile.

Kultuurirevolutsiooni edusammud on saavutatud pingsas võitluses Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel kodanlike klasside jäänuste ja nende ideoloogia vastu. Pärast NLKP XX kongressi võitleb EKP ja kogu meie rahvas töötavate rahvahulkade kui aja-

loo tõelise looja õige kujutamise eest eesti teaduses, kirjanduses ja kunstis, võitleb kodanliku ideoloogia mõjude täieliku väljajuurimise eest.

Eesti rahvusliku kultuuri õitsengust sotsialismi tingimustes räägib kujukalt Moskvas 1956. a. detsembris toimunud eesti kirjanduse ja kunsti dekaadi suur edu. Üle 300 eesti kultuuritegelase autasustati NSV Liidu ordenite ja medalitega.

Sotsialistliku majanduse ja kultuuri ülesehitamise senised edusammud Eesti NSV-s näitavad, et eesti rahvas võtab väärikalt osa meie suure kodumaa vennalike rahvaste võitlusest kommunismi ülesehitamise ja kogu inimkonna parema tuleviku eest.

- VII—II aastatuhat e. m. a. Emajärgne sugukond Eesti NSV territooriumil.
 II—I aastatuhat e. m. a. Isajärgne sugukond Eesti NSV territooriumil.
 II aastatuhat e. m. a. Leedu-läti hõimude asumine Baltimaadele.
 I—IX saj. Orgkogukondliku korra lagunemine.
 882. a. Eestlaste (tšuudide) osavõtt Olegi sõjakäigust Kiievi alla.
 1030. a. Jurjevi (Tartu) kindluse rajamine Jaroslav Targa poolt.
 a. 1180. a. Munk Meinhardi saabumine Daugava äärde.
 1200. a. Piiskop Albert saabub ristsõdijatega Daugavale.
 1202. a. Mõõgavendade ordu loomine.
 1206. a. Taani feodaalide vallutusretk Saaremaale.
 1208. a. Saksa rööv vallutajate sissetung Ugandisse.
 1210. a. Umera lahing.
 1212. a. Turaida vaheharu.
 1217. a. Otepää vabastamine Vene-Eesti liitlasvägede poolt.
 1217. a. 21. sept. . . . Lahing Viljandi lähedal (madisepäeva lahing).
 1219. a. Taanlaste sissetung Põhja-Eestisse.
 1220. a. Rootslaste sissetungikatsed Läänemaale.
 1222./23. a. Eestlaste üldine ülestõus rööv vallutajate vastu.
 1224. a. Tartu langemine.
 1227. a. Muhu ja Saaremaa alistamine.
 1236. a. Saule lahing.
 1237. a. Mõõgavendade ordu ühinemine Saksa orduga.
 1242. a. Jäälahing Peipsil.
 1343.—1345. a. Eesti talurahvasõda.
 1422. a. Liivimaa maapäeva moodustamine.
 1525. a. Reformatsiooniga seotud rahutused Eesti linnades.
 1558.—1583. a. Liivi sõda.
 1560. a. Eesti talurahva ülestõus Harju- ja Läänemaal.
 1629. a. Altmarki vaheharu.
 1632. a. Rootsi ülikooli asutamine Tartusse.
 1680. a. Mõisate reduktsiooni algus.
 1700.—1721. a. Põhjasõda.
 1704. a. Tartu ja Narva vallutamine Vene vägede poolt.
 1710. a. Eesti ala liitmine Venemaaga.
 1765. a. Talurahva olukorra reguleerimine Liivimaal.
 1766. a. Esimene eestikeelne ajakiri «Lühhiike õppetud».
 1784. a. Talurahva ülestõus Lõuna-Eestis.
 1802. a. Tartu ülikooli rajamine.
 1804. a. Uued talurahvaseadused Liivi- ja Eestimaa.
 1805. a. Talurahva ülestõus Eestimaa kubermangus.
 1816.—1819. a. Eesti talurahva vabastamine pärisorjusest.
 1821. a. Esimene eestikeelne ajaleht «Marahva Näddala-leht».
 1841. a. Talupoegade ülestõus Pühajärve mõisas.
 1849. a. Liivimaa uus talurahvaseadus.
 1856. a. Eestimaa uus talurahvaseadus.
 1857. a. Kreenholmi Manufaktuuri rajamine.
 1857. a. Hakkab ilmuma ajaleht «Pärnu Postimees».
 1858. a. Talurahva ülestõusud Põhja-Eestis.
 1864. a. Algab talurahva massiline palvekirjade-liikumine Lõuna-Eestis.
 1865. a. Mõisnike kodukariõiguse kaotamine.
 1866. a. Uus vallakogukonna määrus.
 1869. a. Esimene üldlaulupidu Eestis.
 1870. a. Peterburi—Narva—Tallinna raudteeliini avamine.

1872. a. Streik Kreenholmi Manufaktuuris.
 1878. a. Hakkab ilmuma ajaleht «Sakala».
 1882. a. Töölisstreik Narvas.
 1893. a. Marksistlik üliõpilasing Tartus.
 1895. a. Illegaalne töölisring Narvas.
 1901.—1904. a. M. I. Kalinin Tallinnas. Sotsiaaldemokraatlike ringide rajamine.
 1904. a. VSDTP Tallinna organisatsiooni loomine.
 1905. a. 12. jaan. Algab jaanuaristreik Tallinnas.
 1905. a. 16. okt. Töölise tulistamine Tallinnas Uuel Turul.
 1905. a. 27. nov. Algab ülemaaline rahvaasemike (aula-) koosolek Tartus.
 1905. a. 12. dets. Eesti tööliste ja talurahva relvastatud ülestõusu algus.
 1906. a. 20. juuli Ülestõus ristlajal «Pamjat Azova».
 1912.—1914. a. Bolševistlik ajaleht «Kiir».
 1917. a. 3.—4. märts Tsaarivõimude kõrvaldamine Tallinnas.
 1917. a. 16.—17. apr. VSDTP Põhja-Balti (Eesti) organisatsioonide I konverents.
 1917. a. 4. juuli Suur kodanlusevastane töörahva demonstratsioon Tallinnas.
 1917. a. aug. VSDTP Põhja-Balti (Eesti) organisatsioonide II konverents.
 1917. a. 12.—14. okt. Eesti nõukogude II kongress.
 1917. a. 25.—26. okt. Nõukogude võimu kehtestamine tähtsamates Eesti keskustes.
 1918. a. jaan. Eesti Nõukogude Vabariigi põhiseaduse projekti avaldamine.
 1918. a. veebr. Põhja-Balti Kommunistliku Noorsoo Liidu loomine.
 1918. a. 23. veebr. Keila lahing.
 1918. a. 1.—3. märts Punaarmee lahingud Narva all.
 1918. a. 12.—14. sept. Tallinna tööliste üldstreik.
 1918. a. 8. nov. Tallinna tööliste okupatsioonivastase üldstreigi algus.
 1918. a. 19. nov. Tallinna Tööliste Nõukogu «Teadaanne Venemaa proletariaadile».
 1918. a. 29. nov. Eesti Töörahva Kommuuni väljakuulutamine.
 1918. a. 12. dets. Inglise sõjalaevastiku saabumine Tallinna sadamasse.
 1919. a. 7. jaan. Valgekaartlaste ja interventide vastupealetungi algus.
 1919. a. 16.—21. veebr. Saaremaa töörahva ülestõus.
 1919. a. mai—juuli Judenitši esimene sõjakäik.
 1919. a. 19. juuli EKP Keskkomitee rahumanifest.
 1919. a. aug. Eestimaa ametiühingute I kongress.
 1919. a. okt.—nov. Judenitši teine sõjakäik.
 1920. a. 2. veebr. Tartu rahu.
 1920. a. EKP I kongress.
 1921. a. Eestimaa Kommunistliku Noorsoo Ühingu loomine.
 1922. a. Eesti Töörahva Ühise Väerinde moodustamine.
 1922. a. 3. mai V. Kingissepa mõrvamine.
 1924. a. 1. dets. Eesti tööliste relvastatud ülestõus Tallinnas.
 1932. a. EKP Keskkomitee märtsimanifest.
 1934. a. 12. märts Fašistlik riigipööre Eestis.
 1938. a. Uue fašistliku põhiseaduse kehtestamine.
 1939. a. sept. Vastastikuse abistamise pakti sõlmimine NSV Liidu ja kodanliku Eesti vahel.
 1940. a. apr. EKP aprillikonverents.
 1940. a. 21. juuni Eesti töörahva demonstratsioon ja fašistliku valitsuse kukutamine.

1940. a. 21. juuli . . .	Eesti kuulutamine Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks.
1940. a. 6. aug. . . .	Eesti NSV vastuvõtmine NSV Liidu koosseisu.
1940. a. 25. aug. . . .	Eesti NSV Konstitutsiooni vastuvõtmine.
1941. a. 22. juuni . . .	Fašistliku Saksamaa kallaletung NSV Liidule.
1941. a. 19.—29. aug.	Tallinna kangelaslik kaitsmine.
1941. a. 6. dets. . . .	Osmussaare langemine okupantide kätte.
1942. a. 25. sept. . . .	Eesti Laskurkorpuse moodustamine.
1943. a. jaan.	Velikije Luki vabastamine.
1944. a. 22. sept. . . .	Tallinna vabastamine.
1944. a. 24. nov	Eesti NSV territooriumi täielik vabastamine Saksa okupantidest.
1946. a.	X Sõjajärgse (neljanda) viie aasta plaani vastuvõtmine Eesti NSV Ülemnõukogu poolt.
1948. a. dets.	EKP V kongress.
1949. a.	Massiline kollektiviseerimise teostamine Eesti NSV-s.
1950. a.	Uue administratiivsüsteemi kehtestamine Eesti NSV-s.
1953. a. sept.	NLKP Keskkomitee pleenum põllumajanduse küsimustes.
1955. a.	Narva hüdroelektrijaama töölerakendamine.
1956. a. veebr.	NLKP XX kongress.
1957. a. juuni	Eesti Rahvamajanduse Nõukogu moodustamine.

SISUKORD

I peatükk

Ürgkogukondlik kord Eesti NSV territooriumil

§ 1. Emajärgne sugukond	5
§ 2. Isajärgne sugukond	8
§ 3. Ürgkogukondliku korra lagunemine	10

II peatükk

Varafeodaalsete suhete kujunemine (X—XII sajand)

§ 1. Feodaalsuhete tärkamine	15
§ 2. Eesti ala suhted Vana-Vene riigiga	19

III peatükk

Eestlaste vabadusvõitlus saksa ja skandinaavia röövvalitajate vastu . .	21
---	----

IV peatükk

Feodaalne killustumus Eestis (XIII sajandist—XVI sajandi keskpaigani)

§ 1. Eesti rahvas saksa feodaalide ikke all XIII sajandil ja XIV sajandi I poolel	32
§ 2. Talurahvasõda Eestis 1343.—1345. a. (Jüriöö ülestõus)	35
§ 3. Majanduslik ja poliitiline arenemine XV sajandil ja XVI sajandi I poolel	37
§ 4. Kultuur feodaalse killustumise ajajärgul	41

V peatükk

Eesti sõdade keerises ja Rootsi aadliriigi võimu all. Teoorjusliku mõisamajanduse väljakujunemine

§ 1. Eesti Liivi sõja ajal ja mitme riigi vahel tükeldatuna XVI sajandi II poolel ja XVII sajandi algul	44
§ 2. Eesti Rootsi riigi võimu all	49
§ 3. Efu-olu ja kultuur XVI—XVII sajandil	55

VI peatükk

Eesti ala Vene aadlimpeeriumi osana XVIII sajandil

§ 1. Põhjasõda. Eesti ühendamine Vene riigiga	60
§ 2. Feodaal-pärisorjuslik kord pärast Põhjasõda	62
§ 3. Feodaal-pärisorjusliku korra kriisi algus XVIII sajandi II poolel	67
§ 4. Linnad, käsitöö ja kaubandus Eestis XVIII sajandil	71
§ 5. Haridus ja kultuur Eestis XVIII sajandil	74

VII peatükk

Pärisorjusliku korra lagunemine ja kapitalistlike suhete kujunemine (XVIII sajandi lõpust XIX sajandi keskpaigani)

§ 1. Pärisorjusliku korra kriis ja talurahva klassivõitluse tõus	76
§ 2. Eesti talurahva vabastamine pärisorjusest ja majanduse arenemine XIX saj. keskpaigani	80
§ 3. Haridus ja kultuur XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel	91

VIII peatükk

Monopolismi-eelse kapitalismi arenemine Eestis XIX sajandi teisel poolel

§ 1. Talurahvaliikumine Eestis 1850—1860-ndail aastail ja 60-ndate aastate kodanlikud reformid	95
§ 2. Põllumajanduse ja tööstuse arenemine Eestis XIX sajandi II poolel	101
§ 3. Rahvuslik liikumine Eestis	104
§ 4. Töölisliikumise algus. Tsaarismi reaktsioon Eestis 80-ndail aastail	109
§ 5. Eesti kultuur XIX sajandi teisel poolel	113

IX peatükk

Eesti imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul (XIX sajandi lõpust kuni 1917. a. märtsini)

§ 1. Eesti majanduslik arenemine XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul	120
§ 2. Töölisliikumine Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul	122
§ 3. 1905.—1907. a. revolutsioon Eestis	125
§ 4. Eesti reaktsiooni ja revolutsioonilise liikumise uue tõusu aastail (1907—1914)	133
§ 5. Eesti Esimese maailmasõja ajajärgul (1914—1917). Veebruarirevolutsioon Eestis	136
§ 6. Kultuuri arenemine Eestis imperialismi perioodil	140

X peatükk

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis	146
--	-----

XI peatükk

Eesti välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja aastail (1918—1920)

§ 1. Eesti töörahva võitlus saksa okupatsiooni vastu	157
§ 2. Eesti Töörahva Kommuun. Võitlus Entente'i interventsiooni ja kodanliku diktatuuri vastu	160
§ 3. Eesti töörahva võitlus rahu eest Nõukogude Venemaaga	167

XII peatükk

Eesti kodanliku diktatuuri perioodil (1920—1940)

§ 1. Sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastad ja 1924. a. relvastatud ülestõus	170
§ 2. Eesti kapitalismi ajutise stabilisatsiooni ja majanduskriisi ajal (1925—1933)	175
§ 3. Fašistliku diktatuuri periood Eestis (1934—1940)	180
§ 4. Kultuuri arenemine kodanliku diktatuuri perioodil	183

XIII peatükk

Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940. a. ja sotsialistliku ülesehitustöö algus

§ 1. Fašistliku diktatuuri kukutamine	192
§ 2. Nõukogude võimu taaskehtestamine	195
§ 3. Eesti NSV vastuvõtmine NSV Liidu koosseisu. Eesti NSV Konstitutsioon	196
§ 4. Sotsialistliku ülesehitustöö esimesed sammud	197

XIV peatükk

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas

§ 1. Võitlus hitlerliku armee vastu Nõukogude Eesti territooriumil 1941. a.	201
§ 2. Fašistlik okupatsioon Eestis ja töörahva võitlus selle vastu	203
§ 3. Eesti NSV töötajate võitlus rindel ja töö Nõukogude tagalas	205
§ 4. Eesti NSV vabastamine ja Suure Isamaasõja võidukas lõpp	206

XV peatükk

Sotsialistlik ülesehitustöö Eesti NSV-s esimesel sõjajärgsel viisaastakul (1946—1950)

§ 1. Rahvamajanduse taastamise ja edasiarendamise algus	209
§ 2. Eesti NSV industrialiseerimise käik	211
§ 3. Sotsialistliku suurs põllumajanduse loomine Nõukogude Eestis	212
§ 4. Sotsialistliku ülesehitustöö tulemused aastail 1946—1950	216

XVI peatükk

Nõukogude Eesti majanduse ja kultuuri arenemine aastail 1951—1957

§ 1. Viienda viisaastaku plaan Eesti NSV-s	218
§ 2. Sotsialistliku industrialiseerimise edusammud	219
§ 3. Põllumajanduse arenemine viiendal viisaastakul	222
§ 4. NLKP XX kongress ja selle otsuste elluviimine Eesti NSV-s	225
§ 5. Sotsialistliku kultuuri arenemine Eesti NSV-s	228
Kronoloogia	236

Rbl. 2.85

A

23766

44740

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00366174 3

Rbl. 2.85

A

23766

44740

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00366174 3

EESTI NSV AJALUGU IX - XI KLASSILE

EESTI NSV

AJALUGU

ÕPIK IX-XI KLASSILE

Eesti Riiklik Kirjastus